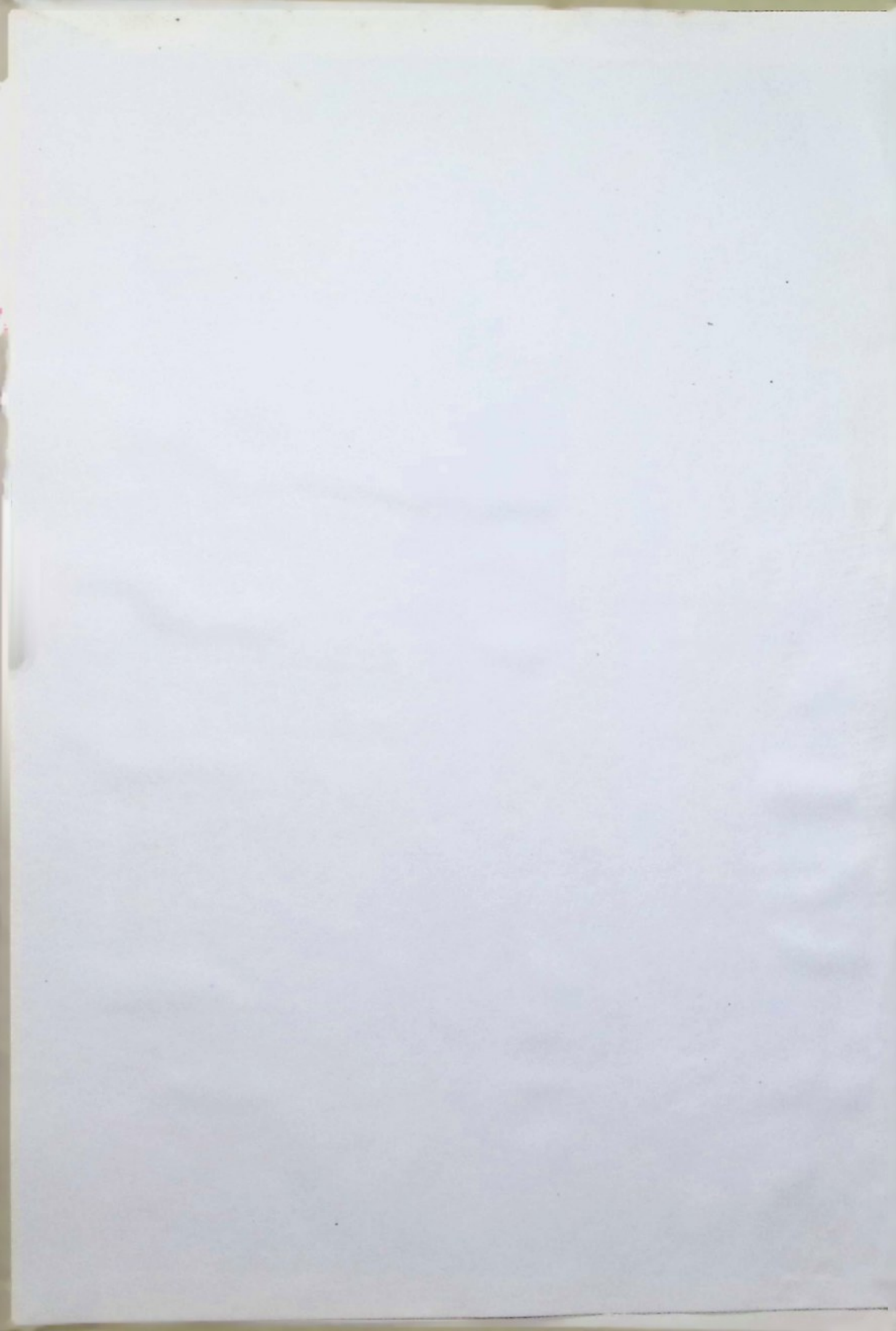

परिभाषेन्दुशेखरस्यभूतिविजयाटीकयोः
कतिपयविशिष्टस्थलानांतुलनात्मकमध्ययनम्

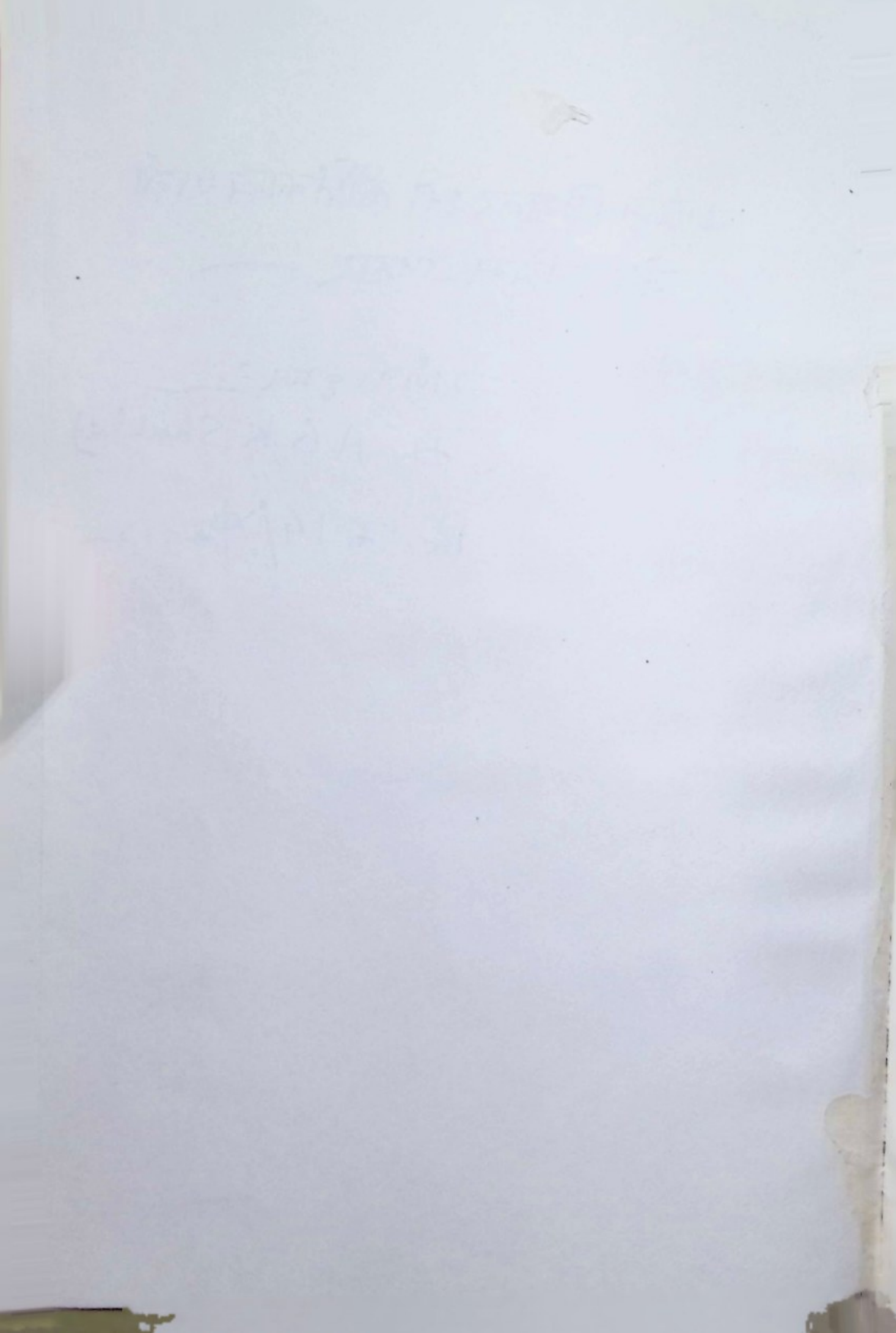
गणेशकुमार शुक्लः

अपने प्रियवर श्री कीर्तिकान्त शर्मा
को सप्रेम उपहार —

— राजेश कुमार —
(Dr. A. G. K. Shukla)

दिनांक 14/X/2012

परिभाषेन्दुशेखरस्य भूतिविजयाटीकयोः
कतिपयविशिष्टस्थलानां तुलनात्मकमध्ययनम्

गणेशकुमार शुक्लः

विद्यानिधि प्रकाशन

दिल्ली

ग्रन्थोऽयम् राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानतः सर्वकारीय साहायेन प्रकाशितः
यह ग्रन्थ राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, नई दिल्ली से प्रदत्त
वितीय सहायता से प्रकाशित है

प्रकाशक :

विद्यानिधि प्रकाशन

डी-10/1061 (समीप श्रीमहागौरी मन्दिर)

खजुरी खास, दिल्ली-110094

© गणेशकुमार शुक्लः

ISBN : 978-93-80651-04-0

प्रथम संस्करण : 2010

मूल्य : 135.00

मुद्रक :

रुचिका प्रिंटर्स (दिल्ली)

उपक्रमः

संस्कृतभाषा विश्वस्य प्राचीनतमा श्रेष्ठाप्रेष्ठा च भाषा वरीवर्ति । न केवलेयं भाषा अपितु विद्या वर्तते । एतस्याः विपुलंवाङ्मयं वर्णनातीतः । गरिमा प्रशस्तं भव्यं च स्वरूपमद्यावधि स्वकीय वैशिष्ट्येन विश्वमानसं मोहयति । संस्कृतविद्यायाः विशालभाण्डारागारे व्याकरणमेकमनुपमं रत्नम् विद्यते । एतादृशं वैज्ञानिकं विस्तृतं च व्याकरणं विश्वस्मिन् जगति कस्याश्चिदपि भाषायाः नास्ति । व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणमिति व्युत्पत्त्या शब्दानां शुद्धस्वरूपविरचनं व्याकरणस्य महत्त्वपूर्णं दायित्वम् । शब्दाः न केवलं ध्वन्यात्मका अपितु परावागरूपा ब्रह्मणोऽभिन्नः निखिलजगदुपादानभूमिः सर्वैरभ्यर्चनीयः । यथोक्तं पतंजलिना-एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुष्ठुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति । शब्दानां तत्त्वावबोधश्च व्याकरणादृते न भवितुमर्हति । उक्तं च भर्तृहरिणा -

तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ।

यद्यपि श्रूयन्ते अनेकानि व्याकरणानि तथापि सर्वेषु व्याकरणेषु पाणिनीय व्याकरणस्य प्राधान्यम् । उक्तं च महाभाष्यकारेण - 'सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम्' भगवता व्यासेनापि कथितम् -

पाणिनीयं महाशास्त्रं पद साधुत्वलक्षणम् ।

सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन ।।

अतएव पाणिनीय व्याकरणस्य महत्त्वं सर्वत्राङ्गीक्रियते । पाणिनीय सूत्राण्यवलम्ब्य परःसहस्रग्रन्थाः निर्मिताः । नैकानि च व्याकरणानि एतदाधारीकृत्यैव निर्मितानि सन्ति, परन्तु सूत्रवार्तिकभाष्यपरिभाषोपनिबद्धमेतादृशं विशिष्टं व्याकरणं नाद्यावधि उपलभ्यते ।'

भगवान् पाणिनिः महेश्वरप्रसादाच्चतुर्दश सूत्राण्युपलभ्य अष्टस्वध्यायेषु-विभक्तं सूत्रात्मकं व्याकरणं प्रणिनाय । इदं व्याकरणं पाणिनीयाष्टाध्यायीरूपेण प्रसिद्धम् । पाणिनि सूत्राणामुपरि वार्तिककारेण कात्यायनेन वार्तिकानि रचितानि ।

तत्र च कृता उक्तानुक्तदुरूक्तानां चिन्ता, किन्तु वार्त्तिककारस्येयं चिन्ता नारोचत महाभाष्यकाराय पतंजलये। पतंजलिना कृतं भाष्यं पाणिनि सूत्राणामुपरि निराकृतं च कात्यायनाभिप्रेतम्। महाभाष्यकारस्य गूढोक्तिं व्याख्यावन्तौ कैयट नागेशौ। नागेशभट्टस्य पाणिनीय व्याकरण विकासे महत्त्वपूर्ण योगदानं वरीवर्ति। तेनैवायं रचितः ग्रन्थः परिभाषेन्दुशेखर नामकः। व्याकरण परिभाषाणां व्याख्यायकोऽयं ग्रन्थः अतीव उत्कृष्टः इति न कस्यापि विमतिः। अस्मिन् ग्रन्थे समागताः परिभाषाः न्यायरूपाः। मुख्यतया कात्यायनपतंजलि प्रमुखानां व्याकरण-शास्त्राचार्याणां ग्रन्थेभ्यः उद्धृत्य संकलिताः सन्ति। काश्चन परिभाषाः पाणिनीयसूत्रैः सूत्रघटकपदैर्वा ज्ञापिताः सन्ति। यथा लण् अइउण् सूत्रयोः णकारद्वयोरुपादानेन भवत्येषा परिभाषा 'व्याख्यानतो विशेषप्रति-पत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणम्' इत्येवं रूपेण ज्ञापितैषा परिभाषा। एवं रीत्या काश्चन परिभाषाः ज्ञापकरूपाः काश्चन वाचनिकाः अत्र समुल्लिखिताः सन्ति। तदुक्तं परिभाषेन्दुशेखरे 'प्राचीनं वैयाकरणतन्त्रे वाचनिकानि अत्र पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि भाष्यवार्त्तिकयोरुपनिबद्धानि यानि परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्ते।'

किं नाम परिभाषात्वम्? इति जिज्ञासायां विजयाकारेणोक्तम् 'अप्रामाण्य ज्ञानानास्कन्दितसाधुत्वप्रकारकबोधोपयोगिबोधजनकत्वं परिभाषात्वम्' भूतिकारस्तु व्याख्येयं परिभाषात्वं किमिति सन्दिह्य एवं तदीयं लक्षणं कृतम् 'व्याख्येय परिभाषात्वं च-संकेतग्राहकभिन्नत्वे सति शब्दधर्मिक साधुत्व प्रकारक शास्त्रजन्याप्रामाण्य ज्ञानानास्कन्दित बोधे सहकारित्वेन मुन्यभिप्रेतत्वे सति पाणिन्युच्चरितभिन्नत्वम्', 'षष्ठीस्थाने योगेत्यादीनां पाणिन्युच्चरितत्वेऽपि' निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यानुपूर्वमदवाक्यस्य पाणिन्युच्चरितत्वान्नदोषः। कासांचिद् नैवंविधत्वेऽपि पाणिनि प्रयत्नानुमितत्व सादृश्यादारोपितं परिभाषात्व मनुसन्धेयम्।

अस्मिन्ग्रन्थे त्रीणि प्रकरणानि सन्ति - शास्त्रत्व सम्पादकम्, बाधबीज-कथनम्, शेषार्थकथनं च।

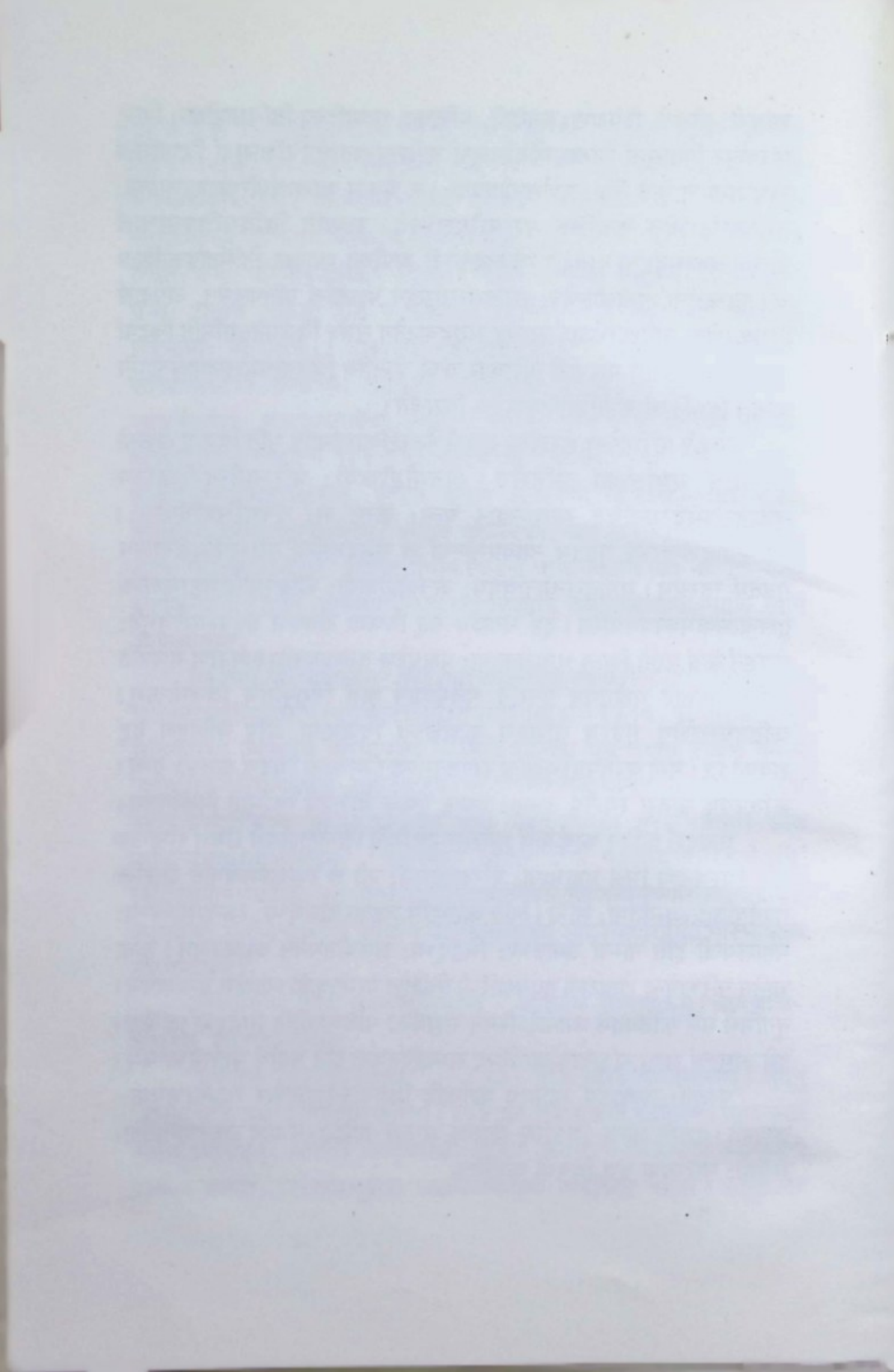
'एकदेश विकृतमनन्यवद्' - (38) इति परिभाषान्तमाद्यम्। तदनु 'उभयनिर्देशे पंचमी निर्देशोबलीयान् (71) इति परिभाषान्तं द्वितीयम्। एतदनन्तरं तृतीयं प्रकरणम्। अनेनैव जयदेवमिश्रैः क्रमेण तातचरणैर्विजयायां व्याख्यातो ग्रन्थः। क्रमशः परिभाषेन्दुशेखरस्यापि व्याख्या अपेक्षिता बभूव। सन्ति तत्र

शाङ्करी, श्रीधरी, त्रिपथगा, मनुदेवी, चन्द्रिका, भूत्यादिका विविधाष्टीकाः किन्तु परिष्कार पिपासूनां शास्त्रमर्मजिज्ञासूनां नागेशग्रन्थतत्त्वाभिलिप्सूनां विद्यार्थिनां विपश्चितां च कृते नैताः पूर्णसन्तोषप्रदाः। न चैतासु शास्त्रार्थपरिष्कारप्रणाल्याः तत्तत्कोटिभेदेन कुत्रचित् परम्परोपलभ्यते। इत्यादि विविधविषयाभावं प्राचीनटीकासुदृष्ट्वा जयदेवैर्विजयानाम्नी अपरैका व्याख्या निर्मिताप्रकाशिता च। साचाधुना लेखसौष्ठवेन, सरलसरसमुखेन पदार्थानां प्रतिपादनेन, अपदार्थ निराकरणेन, नागेशाभिप्रायं सुस्पष्टं समुद्घाटनेन सर्वत्र विजयतेतरामिति विदुषां परामर्शः। शास्त्रार्थ परिपाटी परिष्कार चर्चा चेमामेव विजयामवलम्ब्याधुनाऽपि जगति विपश्चितां यशोडिण्डिमरूपेण विराजेते।

यद्यपि परिभाषेन्दु शेखरस्य श्रूयन्ते नैकाष्टीकास्तथापि भूति विजया टीकयो वैशिष्ट्यं सर्वाष्टीका अतिशेते। अनयोष्टीकयोः परिभाषेन्दुशेखरस्य गूढरहस्यमुद्घाटयितुं यावान्खलु यत्नः कृतः सः नूनमभिनन्दनीयः। परिभाषेन्दुशेखरस्य गूढतमं न्यायप्रणाल्यां च समुद्घाटितं परिभाषेन्दुशेखरस्य गूढतमं रहस्यम्। ममानुसन्धानविषयः अनयोष्टीकयोः कतिपयविशिष्टस्थलानां तुलनात्मकमध्ययनमस्ति। दृष्टं मयाऽत्र यत् विजया टीकायां बहुषुस्थलेषुभूतेः खण्डनं कृतं वर्तते किन्तु भूतिटीकायाः पक्षधरेण तत्त्वप्रकाशिकाकारेण गणपति शास्त्रि मोकाटे महोदयेन पुनरपि भूतेर्मण्डनं कृतं निराकृतं च विजयोक्तम्। कतिपयस्थलेषु भूतेरेव वैशिष्ट्यं कुत्रचिच्च विजयाया अपि वैशिष्ट्यं द्रष्टुं शक्यतेऽत्र। मया कतिपयस्थलानां खण्डनमण्डनात्मकानां चित्रणं कृतमत्र ग्रन्थे। कतिपयेषु सप्तसु स्थलेषु उभयोः पृथक् पृथक् वैशिष्ट्यं किमिति निरूपितम्।

एतादृशं कठिनं कार्यं कथं भवेत्सम्पाद्यमिति चिन्तातुरस्यमे समक्षं समागता डॉ० विश्वनाथ मिश्र महाभागाः पण्डितप्रवराः एते च व्याकरणजगति अङ्गुलि गण्येषुविद्वत्स्वन्यतमाः सन्ति। अपि वाराणसि व्याकरणार्णवेभ्यः स्वनामधन्येभ्यः महाशयजी इति नाम्ना ख्यातेभ्यः विद्वद्भ्यः समधीतमनेन व्याकरणम्। कृता चानेन परिभाषेन्दु शेखरस्य हृदयहारिणी विशिष्टा परमोत्कृष्टा व्याख्या ग्रन्थरूपेण। नूनमिमे मम कठिनतमे व्यापारेऽस्मिन् सहायका भविष्यन्तीति समीहया प्रार्थिता। इमे अमूल्यं साहाय्यं प्रदाय कार्यमिदं सम्पादितवन्त इति मदीयं महत्सौभाग्यम्।

प्रस्तुतः ग्रन्थोऽयं साहित्य दर्शनादि विषयानपेक्षकेवलं व्याकरणमेवावगाहते। तत्रापि सन्धि-विभक्ति-कारक-समास-तद्धित-गणादि प्रकरणान्तर्गताः समग्राः परिभाषा एव विषयी करोति।

विषयानुक्रमः

उपक्रमः

-iii-vi

प्रथमोऽध्यायः

9-30

व्याकरणशास्त्रस्य परिचयः ।

ग्रन्थकर्तुर्नागेशभट्टस्य परिचयः ।

भूतिटीकाकर्तुः तात्याशास्त्रिणः परिचयः ।

विजयाटीकाकर्तुर्जयदेव मिश्रस्य परिचयः ।

द्वितीयोऽध्यायः

31-45

परिभाषेन्दुशेखर प्रकरणानि ।

परिभाषेन्दुशेखरस्य टीकानां ।

परिचयात्मकं विवेचनम्, तत्र भूतिविजयाटीकयोः स्थानंच ।

तृतीयोऽध्यायः

46-76

परिभाषापदार्थं विवेचनम् ।

मुद्रितामुद्रितपरिभाषाग्रन्थानां योगदानम् ।

चतुर्थोऽध्यायः

77-141

भूतिविजयाटीकाद्वयमधिकृत्य परिभाषेन्दुशेखरस्य

विशिष्टस्थलानां तुलनात्मकं विवेचनम् ।

मङ्गलाचरणम् ।

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहिसन्देहादलक्षणम् ।

अनेकान्ताः अनुबन्धाः ।

नानुबन्धकृतमनेकालत्वम् ।
 कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते ।
 यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद् ग्रहणेन गृह्यन्ते ।
 निर्दिश्यमानस्यादेशाः भवन्ति ।
 व्यपदेशिवदेकस्मिन् ।
 यथोद्देश संज्ञापरिभाषम् - कार्यकालं संज्ञा परिभाषम् ।
 बाध्य बाधकभावः (येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते ।
 स तस्य बाधको भवति ।)
 असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ।
 सन्निपात लक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य ।

उपसंहारः ।

142-144

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची ।

145-147

प्रथमोऽध्यायः

व्याकरण शास्त्रस्य परिचयः

भाषायाः स्वरूपम्

अस्मिन्नपि सभ्यसमाजे सर्व व्यवहारस्याधारभूता भाषा वर्तते । भाषामाश्रित्यैव सर्वे व्यवहाराः प्रचलन्ति । सा द्विधोपयुज्यते लेखन द्वारा वचसा च ।

स्वाभिव्यक्ति माध्यमेन भाषा आयाति, दृष्टि पथे श्रुतिपथे च । जनैः भाषा भाष्यते कथम्? इति विषये उक्तम्परान् बोधयितुं स्वाशयं प्रकटयितुं वा । अतः कथ्यते - भाष्यते यया सा भाषा । भाषा दीपवद् विषयवस्तूनि प्रकाशयति । यथा कथितं कविवरेण दण्डिनाऽपि -

इदमन्धतमः कृत्स्नं जायते भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरा संसारं न दीप्यते ॥

व्याकरण स्वरूपम् - भाषाऽपि सुसंस्कृता भवेद् एतदर्थं शब्द साधुत्वमपेक्षते । शब्द साधु विषयेयथोक्तं महामुनिना पतंजलिना साधुशब्दानां ज्ञानं व्याकरणादेव भवति नात्र सन्देहः । व्याकरणं खलु साधुशब्दान् शास्ति । व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते साधु शब्दा अननेति व्युत्पत्त्या यथा प्रतिपादितम् -

‘एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति ।’

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचं उतत्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उत त्वसौ तन्वं विशास्त्रे जायेव पत्य उशती सुवासा^१ ॥

अग्रे च -

सत्कुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।

अत्रा सरवायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मी निहि^२ ताधिवाचि ॥

व्याकरणस्य महत्त्वं प्रतिपादयन् श्रीरामो हनुमद्विषये कथयति -

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम्।

बहु व्याहरतानेन न किञ्चिदपभाषितम्॥³

अतः साधुशब्द ज्ञानमूलकं व्याकरणम्। व्याकरणज्ञो नरः साधुशब्द प्रयोगे कुशलो भवति। सर्वैरेव ज्ञायते यद् वेदः सर्वज्ञानमयः यथोक्तम् -

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्।

वेद शब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे॥⁴

एतादृशं सर्वं ज्ञानं वेदशब्देभ्य एव समायाति। यथा -

‘शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दो ज्योतीषिषडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति। प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणमेव भवति। छन्दोग्योपनिषदि ‘वेदानां वेद’ इत्युक्त्वा व्याकरणस्य मुख्यत्वं निर्णीतम्। व्याकरणस्य महत्त्वं प्रतिपादयता भर्तृहरिणा न्यगादीत्यम् -

आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः।

प्रथमं छन्दसामङ्गं प्राहुः व्याकरणं बुधाः॥⁵

लक्ष्य लक्षणाख्यं व्याकरणम्, लक्ष्यं प्रकृतिप्रत्ययात्मकं पदम्, लक्षणन्तु सूत्रम्। यथा - ‘पाकः’ इति पदे पच् धातोः (प्रकृतेः) भावे इत्यर्थे घञ् - प्रत्ययो वर्तते। उभयोर्योगे पाकः इति प्रयोगः सिद्ध्यति। अथ लक्षणं ‘भावे’ इति सूत्रं वरीवर्ति। अत एव लक्ष्यलक्षणयोर्यत्समुदितं व्याकरणं निगद्यते। यथाऽऽह पतञ्जलिः-

लक्ष्य लक्षणे व्याकरणम्⁶ लक्ष्यं च लक्षणं चैतत् समुदितं व्याकरणं भवति। ‘शब्दकारणमर्थस्य’ इति वचनेनार्थबोधाय शब्दानां प्रवृत्तिः। अर्थबोधस्य कारणं शब्द एव। भाष्यकारोऽपि निजगाद - अर्थनिमित्तक एव शब्दः। इत्थं च यथार्थावबोधस्य कारणं साधुशब्द एव। साधुशब्दस्य कारणं व्याकरणं भवति। व्याकरणं विना शब्दानां तत्त्वावबोधस्यानुपपत्तेः। यथा चोक्तं भर्तृहरिणा -

अर्थं प्रवृत्तिं तत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम्।

तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणाद् ऋते॥⁷

वैयाकरणा एव इन्द्रशत्रुर्विवर्द्धस्व⁸ इत्यत्र समासस्वरं निश्चेतुं पारयन्ति। अत एव व्याकरणस्य पञ्चविधेषु प्रयोजनेष्वन्यतमं प्रयोजनं रक्षेति स्वीक्रियते।

मुनिवरः पतंजलि र्जगाद्

रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनम्।⁸

रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्। यो हि व्याकरणं जानाति स एव शास्त्रान्तरेषु प्रवेष्टुं शक्नोति। यो व्याकरणं न वेत्ति स कथमपि शास्त्रान्तरेषु प्रवेष्टुं न शक्नोति। शब्दस्य शास्त्रान्तरस्य रहस्यं ज्ञातुं प्रभवति। यथा आह -

यो वेदनयनं सदनं हि सम्यग् ब्राह्मणः स वेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम्।

यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य धीमान् शास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणेऽधिकारी।⁹

वैयाकरण एव स्वजनः श्वजनः सकलम् शकलम्, सकृत् शकृद्, इत्येतेषां शब्दानामर्थभेदपूर्वकं ज्ञानं कर्तुं शक्नोति। यथोक्तम् -

यद्यपि बहुनाऽधीषे तथाऽपि पठ पुत्र व्याकरणम्।

स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलः शकलः सकृच्छकृत्।¹⁰

किं बहुना - चतुर्षु पुरुषार्थेषु धर्मार्थकाममोक्षेषु यो हि मोक्षरूप पुरुषार्थस्तस्य प्राप्तिर्वैयाकरणैरेव क्रियते। यतोहि शब्दशास्त्रे - अनादि निधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्। तदेव ब्रह्म तत्त्वमिति कथ्यते। शब्द ब्रह्मतत्त्वं वैयाकरणैः प्राप्यते। शब्द ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति। अमुष्यैव मोक्षत्वे व्यवहारो भवति। तथा च मोक्षार्थिनां कृते व्याकरणमिदं प्रथमं सोपानं वरीवर्ति यदारुह्य - शब्द ब्रह्मणः प्राप्तिर्भवति। यथोक्तं भर्तृहरिणा -

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम्।

इयं सा मोक्षमाणानामजिह्वा राजपद्धतिः।¹¹

व्याकरणशास्त्रस्यादिमोपदेष्टा ब्रह्मा, ब्रह्मा बृहस्पतिमुपादिदेश। बृहस्पतिरिन्द्रम्, इन्द्रो भरद्वाजम्, भरद्वाजः ऋषीन् ऋषयो ब्राह्मणान् एवं क्रमेण व्याकरणज्ञानस्य प्रचारः प्रसारश्च समजायत यथोक्तमृक् तन्त्रे -

‘ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्पतिरिन्द्राय इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाजः ऋषिभ्यः ऋषयो ब्राह्मणेभ्यः इति।’

एवं रीत्या सङ्क्षेपेण व्याकरणशास्त्रस्य परिचयः प्रदत्तः सम्प्रति संक्षेपेण व्याकरणस्य शाखा विचारः प्रस्तूयते -

व्याकरण शास्त्रस्य शाखापरिचयः

व्याक्रियन्ते विविच्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते वा प्रकृति प्रत्ययादि द्वारा शब्दा येन

तद् व्याकरणमिति कथनेन विषयदृष्ट्या व्याकरणं कर्तृभेदेन नैकविधं वर्तते इति तु विदितमेव यत्सर्वासां विद्यानामादिस्तष्टाब्रह्मैव । ब्रह्मण आरभ्य अद्यावधि बहुविधा व्याकरणप्रवक्तारः रचयितारश्चाभवन् । केचन व्याकरणं द्विधा विभाजयन्ति यथा -

1. ऐन्द्र सम्प्रदायः
2. माहेश्वर सम्प्रदायश्च ।

ऐन्द्र सम्प्रदाये कातन्त्रप्रभृतयः सन्ति ।

आधुनिकैर्विद्वद्भिरष्टविधं व्याकरणं स्वीक्रियते यथा -

ब्राह्ममैशानमैन्द्रश्च प्राजापत्यं बृहस्पतिम् ।
त्वाष्ट्रमापिशलं चेति पाणिनीयमथाष्टमम् ॥

बोपदेवस्त्वित्थमाह -

इन्द्रश्चन्द्रःकाशकृत्स्नाऽऽपिशली शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ हि शाब्दिकाः ॥

अपरे विपश्चितो नवविधं व्याकरणं स्वीकुर्वन्ति रामायणस्योत्तरकाण्डे सोऽयं नव व्याकरणार्थतत्त्ववेत्तेत्युक्त्वा नवव्याकरणं प्रतिपादितम् ।

गीतासार नामके ग्रन्थेऽपि नवव्याकरणस्य चर्चाविद्यते तथा श्रीतत्त्व विधिनामके वैष्णवग्रन्थे नव-व्याकरणानामित्थं निर्देशः प्राप्यते यथा -

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।
सारस्वतं चापिशलं शाकल्यं पाणिनीयकम् ॥
इत्थं नवविधं व्याकरणमतिप्रसिद्धिं मतम् ।

1. ऐन्द्रं व्याकरणम्

इदानीमिदं व्याकरणं दुर्लभमेव वर्तते । व्याकरणमेतद् दृष्टान्तत्वेन नैकेषु देशेषु दृष्टिपथं समायाति ।

शाकटायनादि व्याकरणेषु ऐन्द्र व्याकरणस्योद्धरणानि संगृहीतानि सन्ति । डॉ० बेल्वल्कर महाभागस्तु कातन्त्र व्याकरणमेव ऐन्द्रतन्त्रं व्याकरणं मनुते । महाभारतस्य टीकाकारः श्री देवबोधः ऐन्द्र व्याकरणस्य विषये इत्थमुवाच यथा-

यान्युज्जहार माहेन्द्राद् व्यासो व्याकरणार्णवात्।
पदरत्नानि किं तानि सन्ति पाणिनिगोष्यदे॥
वचनेनानेन प्रतीयते यदैन्द्रं व्याकरणमतिविस्तृतमासीत्।

कथासरित्सागरानुसारेणैन्द्र व्याकरणं प्राचीन काले नष्टमभवत् किन्तु सम्प्रति
ऐन्द्र व्याकरणस्य सूत्रद्वयं समुपलभ्यते।

व्याकरणस्यास्य प्रथमं सूत्रम् - अर्थवर्ण समूहे। द्वितीयं सूत्रम् - अर्थः
पदम्।

अस्य पिता कृशाश्वः माता चादितिरिति। एकादशभ्रातरोऽस्य आसन्।
नाना शास्त्राणामुपदेशकः इन्द्र इति। दीर्घायुस्तत्र भवानिन्द्ररिति अस्य
जीवनकालावधिः पंचशतवर्षाणि आसन्निति वदन्ति जनाः।

2. चान्द्र व्याकरणम्

चन्द्र गोभिरचितं चान्द्र व्याकरणम्। सम्प्रति व्याकरणमिदमपूर्णमे-
वोपलभ्यते। व्याकरणस्यास्यनिर्माणे पातंजलमहाभाष्यस्याति प्रभावः स्पष्टः तथा-
परिलक्ष्यते। चान्द्र व्याकरणस्य प्रथमं श्लोकेन बौद्धमतावलम्बीति प्रतीयते
महानुभावोऽयम् चान्द्रव्याकरणकृदेवोपज्ञवृत्तेरामुखे निगदति - 'यन्मदीयमिदं
व्याकरणं किमाकारकमिति लघुविस्पष्ट सम्पूर्णमुच्यत इति।'

चन्द्रगोभि महाभागेन बहुषु स्थलेषु भाष्यमतंपरित्यज्य अन्येभ्यो
व्याकरणेभ्यः नैकानि प्रमाण वचनानि संकलितानि अकारि। जर्मनीदेशे यच्चान्द्र
व्याकरणं प्रकाशितं तत्सर्वथाअपूर्णमेव। तत्र स्वरप्रक्रियाभागो नास्ति। सम्प्रति
व्याकरणस्यास्य पठन पाठन परिहीयते। व्याकरणमिदं वैक्रमस्य
सहस्राब्दात्पूर्वमासीत्।

3. काशकृत्स्नः

काशकृत्स्नः प्रमुखेषु व्याकरणेष्वतिमहत्त्वं स्थानं प्राप्नोति। पतंजलि
महाभाष्यस्य प्रथमाह्निकस्यान्ते अस्याप्युल्लेखो वर्तते। बोपदेवेनैव कालिक
कल्पद्रुमग्रन्थे काशकृत्स्नेन सहिताः अष्टौ शाब्दिका निर्दिष्टाः। अधुना
काशकृत्स्नकृतः धातुपाठस्तथा च व्याकरणमपि प्राप्यते। काशकृत्स्नकाश
कृत्स्निशब्दयोर्मध्ये केवलमपत्यप्रत्ययस्यैव भेदो वर्तते। उभावप्येकमेव आचार्य

निर्दिशतः काशकृत्स्नशब्दस्य व्युत्पत्तिं गणरत्न महोदयो इत्थं प्रदर्शयति कशाभिः कृन्तन्ति कृते वस्ने 'डयादत्वे च ह्रस्वश्च बहुलम्' इत्यनेन सूत्रेण ह्रस्वत्वमिति काशकृत्स्नः। अस्य गुरुः भार्गवः। भट्टपराशरस्तु बादरायणस्य शिष्योऽयमिति प्रतिपादितवान्। कन्नमलेन प्रोक्तं कात्स्नव्याकरणम्। कन्नडभाषायामपि व्याकरणस्यास्य सूत्राणि समुपलभ्यन्ते।

काशिकावृत्तौ - पूर्वकाशकृत्स्ना अपरकाशकृत्स्नेति शब्दौ कथितौ। अयम्महाभागः 3100 विक्रमाब्दात्प्रागेवासीत्।

4. कातन्त्रम्

व्याकरण शास्त्रे कातन्त्र व्याकरणस्यातिविशिष्टं स्थानं वरीवर्ति। व्याकरणमिदं कश्यपक शब्देनापि ज्ञायते। कातन्त्रं काशकृत्स्नतन्त्रस्यैव लघुरूपं वर्तते। कुमार कार्तिकेयस्यादेशेन शर्ववर्मा व्याकरणमिदं निर्म्मौ। कौमारतन्त्रमपि नामवर्तते। भागद्वये विभक्तमिदं व्याकरणम्। तत्र प्रथमो भागः आख्यातान्तः द्वितीयश्च कृदन्तान्तः। कथासरित्सागरमधिकृत्य कातन्त्र व्याकरणस्य पूर्वभागस्य रचयिता शर्ववर्मेति वक्तुं शक्यते। अपरस्य कृदन्तभागस्य कर्ताकात्यायनः आसीत्। अस्य कालसम्बन्धे बहुविधा विवादाः सन्ति। अत एव कालनिर्णयो दुःशक्यः।

5. शाकटायनः

पाणिनिना स्वाष्टाध्याय्यां शाकटायनस्य नाम त्रिवारमुद्धृतम्।¹²

वाजसनेये ऋक् प्रातिशाख्येचापि शाकटायनस्य निर्देशो वर्तते।

यास्कोऽपि स्वनिरुक्ते शाकटायनस्य मतं प्रादर्शयत्। पतंजलिरपि एनं व्याकरणशास्त्रप्रवक्तारं मनुते। एवमेतस्य वैयाकरणत्वं सुनिश्चितमेव।

पतंजलिः अस्य पितुर्नाम शकट इति कथितवान्। पाणिनिः शकट शब्दं नडादिगणे पठितवान्। 'नडादिभ्यः फक्' इति फकि फस्यायनादेशे सति शाकटायनशब्दः सिद्ध्यति। कोऽपि काण्वस्य शिष्योऽयमासीदिति कथयति।¹³

'शैशिरस्य तु शिष्यस्य शाकटायन एव च' इति वचनेन शैशिरि शिष्यः आसीत् इति ज्ञायते। अयं महावैयाकरणः शाकटायनः सकलान् नामशब्दान् आख्यातवान् इति स्वीचकार। महाभागस्यास्यमहत्त्वपूर्णं व्याकरणशास्त्रमासीत्, किन्तु इदानीं शाकटायनस्य व्याकरणं नोपलभ्यते।¹⁴

यत्र तत्रास्य स्वरूपमुपलभ्यते । अत्र लौकिकानां वैदिकानां च पदानामन्वाख्यानं विस्तरेण वर्तते । व्याकरणस्यास्य वैशिष्ट्यमदसीयमते त्रिविधः शब्दः (1) जातिशब्दः (2) गुणशब्दः (3) क्रियाशब्दश्चेति ।

अस्य मते उपसर्ग संज्ञा पञ्चविंशति शब्दानामस्ति ।

6. सारस्वतम्

प्राप्त सरस्वती प्रसादेनानुभूति रूपेणसारस्वत व्याकरणस्य रचना विहितेति व्याकरण जगति प्रसिद्धं किन्तु नायं ग्रन्थकर्ता अपितु टीकाकार आसीत् - यथा ज्ञायते ग्रन्थस्यास्य प्रथमश्लोकेन -

प्रणम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये ।

सरस्वतीमृजुं कुर्वे प्रक्रियां नातिविस्तराम् ।¹⁵

परमग्रे क्षेमेन्द्रोऽपि सारस्वतस्यटिप्पणस्यान्ते निगदति - इति नरेन्द्राचार्य कृते सारस्वते क्षेमेन्द्र टिप्पण समाप्तमिति कथनेन सारस्वतव्याकरणकर्ता नरेन्द्राचार्यो बभूव ।

अमरभारती महाभागोऽपि एवं प्रतिपादयति यन्नरेन्द्र नगरि प्रभाषितं यश्च वैमलसरस्वतीरितम् । तन्मयात्र लिखितं तथाधिकं किञ्चिदेव कलितं स्वयाधिया ॥

अत एतैः प्रमाणैर्निर्णीयते यदयमेव सारस्वतव्याकरणस्य कर्ता नरेन्द्राचार्यो वरीवर्ति । सम्प्रति व्याकरणस्यास्य प्रचारो यत्र तत्र दृश्यते । एवं च नैकेषु क्षेत्रेषु अध्यनाध्यापनादिप्रक्रियाऽपि एतेनैवक्रियते । सरलतमन्नाति दीर्घमस्य वैशिष्ट्यं सुस्पष्टमेवास्ति । अस्य कालोवैक्रमाब्दस्य 1250 वर्षे आसीत् ।

7. आपिशलिः

पाणिनिना अष्टाध्याय्यामेकवारं स्मृतः आपिशलिः ।¹⁶

काशिकादिष्वनेकेषु ग्रन्थेषु बहुधा चर्चितः । महानुभावस्यास्य व्यक्तित्वं विलोक्य इदमेव प्रतिभाति यदयं महान् व्याकरणमर्मज्ञ आसीत् ।

अपिशलस्यापत्यमिति आपिशलिराचार्यः ।

अनेन ज्ञायते यदस्य पितुरभिधानमापिशलि इति ।

शाकटयन व्याकरणवृत्तौ आचार्यः पत्यकीर्तिः गदति - यदष्टका आपिशलि

आपिशलि पाणिनीया इति । इत्थं वयं निश्चिनुमः यदापिशलि व्याकरणमष्टाध्यायी परिमितमिति ।

कात्यायनस्य पतंजलेश्च काले सुतरामस्य प्रचारः प्रसारश्चासीत् । तदानीं कुमारिका प्रभृतयोऽपि अस्याध्ययनं चक्रुः । आपिशलमधीते । आपिशल ब्राह्मणी । मन्ये नियमेषु सरलत्वाद् व्याकरणमेतत् शाल प्रभृति सुकुमार प्रभृतीनां प्रियतरमासीत् ।

आचार्यवर आपिशलि विक्रमाब्दात् त्रिसहस्रवर्षेभ्यः पूर्वमेवासीत् ।

8. शाकल्यः

आचार्य शाकल्यस्य मतं चतुर्षु सूत्रेष्वष्टाध्याय्यां प्राप्नुते । शौनक ऋक् प्रातिशाख्ये कात्यायनस्य, वाजसनेय प्रातिशाख्ये च शाकल्यस्य मतानि उद्धृतानि सन्ति एवमस्यान्यत्रापि मतमुपलभ्यते ।

शाकल्यः शाकलनाम्नाऽपि ज्ञायते, नानयोर्भेदो वर्तते । शकलस्य पुत्रः शाकल्यः अत्रगर्गादिभ्यो यञ् इति यञि कृते रूपं सिद्धयति । शाकल्यं व्याकरणे लौकिकानां वैदिकानां च शब्दानां विस्तरेण विवेचनं वर्तते ।

अस्यान्ये ग्रन्थाः शाकलचरणम्, ऋग्वेद पदपाठः माध्यन्दिने पदपाठश्च । अस्य कालो - वैक्रमाब्दात् शताधिकत्रिसहस्र (3100) वर्षेभ्यः प्रागेवासीत् ।

9. पाणिनिः

व्याकरण जगति पाणिने व्याकरणं सर्वेषु व्याकरणेषु मूर्धन्यं मन्यते प्रायशः कालक्रमेण नैकानि व्याकरणानि लुप्तं गतानि पाणिनेः पूर्वाणि पराणि च । किन्तु पाणिनि व्याकरणं सर्वाधिकं लोकप्रियं सुरुचिकरं प्रतिभाति सर्वत्र ।

विश्वभाषासु पाश्चात्या विपश्चितः व्याकरणमिदं सर्वात्मना स्वीकुर्वन्ति आद्रियन्ते च ।

भट्टोजिदीक्षितस्य कौमुद्या माहेश्वराणि सूत्राण्यणादि संज्ञार्थानीति वचनेन प्रतीयते यद् - व्याकरणस्यास्य सम्बन्धो माहेश्वर सम्प्रदायात् समागच्छति ।

महर्षि पाणिनेरष्टकं विश्वविश्रुतं व्याकरण पुस्तकं वरीवर्ति । अपराभिधेयेनापि अष्टाध्यायी, शब्दानुशासनम् वृत्ति सूत्रं च । अष्टस्वध्यायेषु - विभक्तमष्टकमष्टाध्यायी चेति प्रसिद्धम् ।

पाणिनेरष्टकस्यानेकविधं नैकवारं प्रवचनं जातम् - प्राच्यपाठः, उदीच्यपाठः, दाक्षिणात्यपाठश्चेति समुपलभ्यन्ते, विषयेऽस्मिन्नेषाभणितिः समीचीना वर्तते।
चतुःसहस्रसूत्रेषु पञ्च सूत्र विवर्जिता अष्टाध्यायी समाख्यातेति।

नागेश भट्टस्य परिचयः

यद्यपि विविध विद्याविलासोल्लसित बुद्धिवैभवशाली वैयाकरणकुल मान्यो नागेशः कदाभारतवर्ष स्वजन्मना अलंकृतवान् इति निश्चयावसरे सर्वैरपि इतिहासज्ञैः प्रबल प्रमाणत्वेन किञ्चिदपि कुत्रापि नोपस्थापितन्तथापिपण्डित राज जगन्नाथ रचित रसगंगाधर ग्रन्थस्यमर्म प्रकाश नामक टीकायाः कर्ता नागेश एवेति सर्वैरेवेतिहासज्ञैः स्वीक्रियते। पण्डितराजस्तु शाहजहाँभिधेयस्य दिल्लीश्वरस्य यवनाधिपतेः संसदि आसीत्। तत एव पण्डितराजपदवीं च लब्धवान्। यवनाधिपतेः शाहजहाँभिधेयस्य च राज्यसमयः (1628-1658) ख्रिष्टाब्द आसीदिति इतिहास विदां परामर्शः।

एतावता वक्तुमिदं शक्यते यद्यमेवकालः पण्डितराज जगन्नाथस्यासीत्। एवं च पण्डितराज कृत रसगंगाधरस्य मर्म प्रकाशाख्यटीकायाः कर्तुर्नागेशस्य कालस्तदुत्तरमेव निश्चेतुं शक्यते। अन्यच्च नागेशस्य गुरोः पितुः श्री भानुदत्त दीक्षितस्य सामयिक एव पण्डितराज इत्यपि प्रमाणीकुर्वन्तीतिहासज्ञाः।

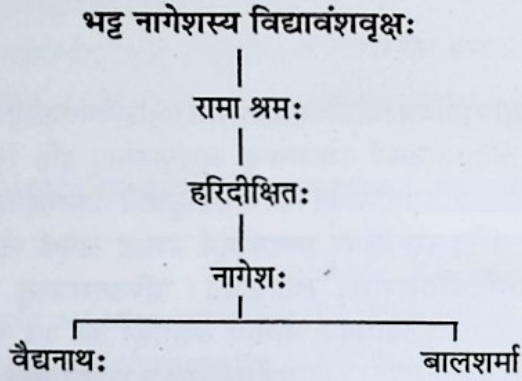
अतः पण्डितराजात् प्रायः पञ्चाशद्वर्षेभ्यः पश्चादस्य महानुभावस्य नागेशस्य जन्म इत्यनुमान प्रमाणेन निश्चप्रचम्।

इत्थमष्टादश शताब्दस्य प्रारम्भ एवास्य महापुरुषस्य जन्म काल इति निश्चीयते। किंचापरमपि प्रमाणमत्रेतिहासज्ञाः उपस्थापयन्ते। तत्त्वित्वा जयपुराधीशेन श्री सवाईजयसिंहवर्ममहोदयेन अश्वमेधयज्ञप्रसंगेऽयं महानुभावोनागेश आमन्त्रित आसीत्। आमन्त्रितोऽपिनागेशः 'अहं क्षेत्र संन्यासं गृहीत्वा काश्यां स्थितोऽस्मि, अतः काशीं परित्यज्य नान्यत्रगन्तुं शक्नोमि इति तदाऽऽमन्त्रणमस्वीकृतवान्। जयपुराधीशस्तु 1714 ख्रिष्टाब्दे अश्वमेधयज्ञं समारब्धवान् इति महामहोपाध्याय दुर्गाप्रसादशर्मणो लेखादवगम्यते। अतः प्रमाणेनानेनापि नागेशस्य कालोऽष्टादशशताब्दस्य प्रारम्भ एव आयाति।'।

महानुभावस्यास्य माता सतीदेवीपिता च शिवभट्टः इति विदितमेव तत्र भवता वैयाकरणाग्रणीनां विदुषाम्। स्वयं चानेन लघुशब्देन्दु शेखरस्य मङ्गल श्लोके प्रतिपादितम् -

व्याकरण शास्त्रस्य परिचयः

पातंजल महाभाष्ये कृतभूरिपरिश्रमः।¹⁷
 शिवभट्टसुतोधीमान् सतीदेव्यास्तु गर्भजः॥ इति॥

मनुदेवः

नागेश समये हि नव्य न्याय प्रसूतायाः अवच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि शब्द घटिताया भाषायाः प्रवाहोमहता वेगेन प्रचलित आसीदिति तदानीन्तनाः त एव ग्रन्थाः प्रशंसायोग्याः मन्यन्ते स्म। यो नव्यन्याय प्रविष्ट आसीत् किन्तु ब्रह्मानन्दसहोदर रसानुभूति सम्पादक साहित्य शास्त्रेऽपि नव्यन्याय प्रवाहस्तदानीं दृश्यते स्म।

अतो नागेशेनापि नव्यन्यायभाषा व्यवहारेण स्वकीयतर्कशास्त्र पाण्डित्यमपि नैकशः प्राकाश्यत। दिङ्मात्रं यथा -

1. अन्वयितावच्छेदकावच्छेदेनान्वये एवकास्तात्पर्यग्राहक इति विभक्तित्वावच्छेदेन सारूप्यान्वयो लभ्यते।¹⁸
2. यत्प्रतिपादितार्थ विषयक भावनात्वं चमत्कारजनकतावच्छेदकं तत्त्वम्।¹⁹
3. सद्धर्मावच्छिन्न विषयक शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्न-निरूपितवृत्तिविशिष्टज्ञानं हेतुः।²⁰

एतेन ज्ञायते यन्नागेशभट्टस्य पाण्डित्यं पाणिनीय व्याकरण सम्प्रदाये प्राचीन नव्य व्याकरणयोः तथा च पातंजल महाभाष्ये कृतभूरिपरिश्रमः नैयायिकश्चासीत्।

एवं च साहित्यधर्मशास्त्रालंकार सांख्य योग पूर्वोत्तर मीमांसा ज्योतिष प्रभृति शास्त्रेषु पण्डिततल्लज आसीत्।

विविध शास्त्रज्ञेनानेन बहवो ग्रन्था ग्रथिताः। तेषां ग्रन्थानां नामानि अधोऽङ्कितानि इदानीमपि उपलभ्यन्ते यथा -

1. भाष्य प्रदीपोद्योतः
2. काव्यप्रदीपोद्योतः।
3. लघुशब्देन्दु शेखरः
4. बृहच्छब्देन्दु शेखरः
5. परमलघुमंजूषा,
6. बृहन्मंजूषा
7. लघुमंजूषा,
8. परिभाषेन्दु शेखरः
9. प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः
10. परमार्थसार विवरणम्,
11. योग सूत्र वृत्तिः
12. दुर्गासप्तशतीटीका,
13. रसगंगाधरमर्मप्रकाशः,
14. रसतरङ्गिणी,
15. रसमंजरी टीका,
16. वृत्ति संग्रहः
17. वेदान्तसूत्रवृत्तिः,
18. सांख्य सूत्रवृत्तिः
19. सापिण्ड्य निर्णयः
20. एकश्रुतिवादः
21. वाल्मीकीय रामायणटीका
22. अध्यात्मरामायणटीका ।

केचित्तु शब्दरत्नमपि नागेशस्यैव वदन्तीति तत्रेति हासज्ञाः एव प्रमाणभूताः। नैकेषां विदुषां लेखेभ्यो ग्रन्थ नामानीमानि नागेशस्य सन्ति यथा -

1. वैयाकरण सिद्धान्त मंजूषा,
2. लघुशब्दरत्नम्,
3. अष्टाध्यायीसूत्रपाठः,
4. तिङन्त संग्रहः,
5. धातु वृत्तिः,
6. वैयाकरण कारिका,
7. वृत्तिवादः,
8. शब्दरत्न सागर समुच्चयः,
9. सुप्तिङन्तसागर समुच्चयः,
10. विषमपदी (शब्द कौस्तुभटीका)
11. वैयाकरण कारिका,
12. स्फोटवादः,
13. अलंकार सुधा (कुवलयानन्द टीका),
14. गुरु काव्य प्रदीपोद्योतः,
15. गुरु मर्म प्रकाशः,
16. लघु काव्य प्रदीपोद्योतः,
17. रसतरङ्गिणी टीका,
18. तिथीन्दु शेखरः,
19. चण्डी स्तोत्र प्रयोगविधिः,
20. आचारेन्दु शेखरः,
21. अशौच निर्णयः,
22. कात्यायनी तन्त्रम्,
23. इष्टि काल निर्णयः,
24. प्रयोग तरणिः,
25. लक्षण रत्न माला,
26. सपिण्ड मंजरी,
27. तर्क भाषा टीका,
28. तात्पर्य दीपिका,

29. प्रभाकर चन्द्रतत्त्व दीपिका,
30. पदार्थ दीपिका
31. पातंजल सूत्र वृत्ति भाष्यच्छाया व्याख्या,
32. व्यास सूत्रेन्दु शेखरः,
33. वेदसूक्त भाष्यम्,
34. लघुसांख्य सूत्र वृत्तिः,
35. प्रत्याख्यान संग्रहः,
36. श्राद्धेन्दु शेखरः,
37. कालेन्दु शेखरः,
38. गीत गोविन्द टीका,
39. सुधालहरी टीका,
40. पातंजल सूत्र वृत्तिः।

एवं विविध गुणविशिष्टस्य विद्वज्जनलब्धप्रतिष्ठस्यापि नागेशस्य सन्ततिर्नासीदिति -

शब्देन्दु शेखरं पुत्रं मंजूषां चैव कन्यकाम्।

इत्यादिकया मंजूषान्तं तदेतावत्यैव निर्णेतुं शक्यते। अतः परं न किञ्चिद् वक्तुं शक्यते महानुभावस्यास्य जन्मादि विषये। मन्ये यत् तस्मिन्समये ग्रन्थकाराणां जन्मादिज्ञानसूचकलेखन प्रणाली एतादृशी नासीद् यादृशी इदानीमुपलभ्यते।

अतः परम्परादोषेणैव बहूनां प्राचीनानां महापुरुषाणां वास्तविकमिति-वृत्तमज्ञातमेवेति विभावयन्तु सुधियः।

भूति टीकाकारस्य परिचयः

भारतवर्षस्य मानचित्रे कोंकण देशः भौगोलिक दृष्ट्या परमहत्त्वमाधत्ते, महाराष्ट्र राज्यान्तर्गते सह्याद्रिपर्वतस्य पश्चिमतस्तथाब्धौ समुपलभ्यमानः प्रदेशः अधुना कोंकण संज्ञया ज्ञायते। प्रदेशस्यास्य शर्करिलत्वात् पाषाणमयत्वाच्च नायमुर्वरो देशः पुराणेषु देशस्यास्य नामान्तरं परशुराम क्षेत्रमितिप्रसिद्धम्। यस्मादिदं स्थानं परशुरामिणसमुद्राद्बलादाहत्य जनपदत्वेन परिणमितमासीत्।

अत्रत्या लोका व्यवहारविदः कूटनीतिज्ञाश्चतुराश्च सन्ति। अस्य भूमेः प्रायः शर्करिलत्वेऽपिउषरत्वे जलवायोर्वातावरणस्य प्रातिकूल्येनापिअत्रोद्भवानां व्याकरण शास्त्रस्य परिचयः

लोकानां मस्तिष्कं सुस्थितं पाण्डित्यपूर्णमविकृतंचास्ति । महाराष्ट्र शासनस्य संचालका पूर्वमत्रैवाग्रेजन्मानः पेशवेत्युपाधिधारिणः प्रादुर्बभूवुरिति ।

लेखकस्यास्य चरितं नायकस्तात्येत्यपराभिधानः श्रीरामकृष्ण शास्त्री महाराष्ट्रिय कोंकण ब्राह्मणोऽस्ति । अस्य पूर्वजाः अस्मिन्नेवकोंकणदेशे न्युषुरिति अथासौ जन्म मूल स्थानं कोंकणमुज्झित्वा स्व भाग्यं परीक्षितुं महाराष्ट्रियं सतारा प्रदेशं स्व निवासाय जगाम । सताराप्रदेशोऽयं स्वकर्मक्षेत्रत्वेनैभिः निर्धारितः । अत्रैव पर्वतशिखरे विराजमानां देवीं पार्वतीं स्वेप्सितं सिद्धये निरन्तरमाराधयामास, येन परितुष्टा देवी अस्येप्सितं पूरयामास, फलतः महाराष्ट्र शासनस्य जन्मदातुर्नायकस्य श्री शिवाजी महानुभावस्य राज्यसभां समाशिश्रिये ।

अयं महाराष्ट्रनायकः श्री शिवाजी महोदयः एषां पाण्डित्येन बुद्धेस्तैक्ष्ण्येन च प्रभावितो भूत्वा प्रधानराजपण्डितपदे तं न्ययूयुञ्जत् ।

अत्रान्तरे सामन्तो रंधोजी नामा श्रीशिवा जी प्रभुं साक्षात्कर्तुं राजसभामासेदे । गुणग्राहिणा श्री शिवाजी प्रभुणा नागपुरे राज्यकार्यं निर्वोद्धुमयं श्रीरामकृष्ण शास्त्री समादिष्टोऽभूदिति ।

तत्रासौ रंधोजी भोसले महानुभावेन कोषाध्यक्षपदे नियोजितः अथ पदेऽस्मिन् नियुक्तः स्वकार्यं महता कौशलेन निभालयामास, परं किञ्चित्कालानन्तरमेव पंचत्वं प्राप ।

अथास्य पाणिगृहीती वैधव्यमापन्ना पत्युः स्मारकत्वेन कृष्णेश्वराभिधं मन्दिरं नागपुरे प्रतिष्ठापयामास । यत्त्वद्यापि तदीय स्मारकत्वेन नागपुरे समुल्लसति ।

अथ शास्त्रि महोदयानां स्वर्गारोहानन्तरं तस्यभ्रातुः स्नुषा 'बहिणा बाई' स्वकीयां प्रसूतां सम्पत्तिमादायनागपुरतः काशीमेत्य तत्रैवोवास स्वनिवासहेतोस्तत्रैवदुर्गाघट्टे गंगायास्तटे स्वकीयं भव्यभवनं निर्माणयामास । यत्त्वद्यापि तत्र समुपलभ्यते । अस्यैव भवनस्याभ्यन्तरे सा बालकृष्णेश्वरस्य भव्यां मूर्तिं प्रतिष्ठापितवती । इत्थं तात्या शास्त्रिणः पूर्वजा नागपुरतः काशीमेत्यन्युषुः । अस्याः बहिणाबाई देव्याः देवरः बालकृष्णभट्ट इत्यासीत् । अयमेव शास्त्री तात्यापरनामाभिधानस्य रामकृष्णस्य जनक इति बभूव । तस्य सुतद्वयमभूत् ययोरेको बालम्भट्टापरपर्यायो महादेवभट्टः अपरश्च नागेश्वरभट्टः अनयोर्महादेवभट्ट एव शास्त्री तात्या महोदयस्य जनको बभूव । महादेवभट्टस्य स्वरोहणानन्तरमस्य

पालनं पोषणं पितृत्वेनास्य पितृव्यो नागेश्वरश्चकार । तात्याशास्त्री च नागपुर एव जन्म लेभे । अथास्य दुर्दैवविपाकादेवास्य पितरावकाल कवलितौ बभूवतुः पंचवर्षपर्यन्तमसौ बाल्ये नागपुर एव मातृभाषां महाराष्ट्रियमसौ शिशिक्षे ।

महादेवभट्टोऽपि यावज्जीवं कोषाध्यक्षपदमलंचकार ।

अनन्तरमस्य पितृव्यपादाः श्री नागेश्वरभट्ट महोदयाः स्वात्मना सार्धमेवैनं पुनः काशीमनयन् तत्रैव स्वीये कुटुम्बे सुखेनैनं पालयामास पोषयामास च । अष्टवर्षदेशीयोऽयं पुनः काश्यामध्ययनाय समगच्छत्, यत्रासौ कर्मकाण्डस्य वेदानां च सुसूक्ष्म परिशीलनं चकार वर्षद्वयं यावत् । अथासौ विद्यायाः साङ्गान् विषयानध्येतुं श्री बाल शास्त्रिणामन्तेवासित्वमाशिश्रिये । अस्मात्पूर्वमेभिः 'रवेरे' इत्युपनामकाद् विदुषः सकाशाच्च काव्यकोशादि ग्रन्थाः सुचारुरूपेण सम्यक्तया अधीता आसन् । इत्थं द्वादशभिर्वर्षैः समापनीयान् प्रायः समग्रान् विषयान् पूर्वं निर्दिष्टाद् गुरोः सकाशादेवाधिजगे केवलं वर्षेष्टकेनैव । असौ सुगूढं समग्रं व्याकरणशास्त्रंचापि साकल्येन पारिपूर्ण्येन च स्वल्पेनैवानेहसासमीचीनतया परिशीलयाम्बभूव, येन तदीया देशिकप्रवरोऽपि विस्मितो अवतिष्ठते स्म । स्वाध्यायाद् विरम्यासौ काश्यामेव दरभंगा नरेशस्य पाठशालायामध्यापकत्वं प्राप । यत्रासौ मैथिलाननेकान् छात्रान् दीक्षयित्वा स्नातकानकरोत् ।

अथ तदानीन्तनेन वाराणसी गवर्नमेंट संस्कृत कालेज इत्याख्यस्य महाविद्यालयस्य प्राचार्येण श्री धीबू महोदयेन श्री तात्यामहोदयस्य वैदुष्येण पदवाक्य प्रमाणज्ञत्वेन च प्रभावितेनायं गवर्नमेण्ट कालेजे व्याकरणाध्यापकपदे महतादरेण नियोजितोऽभूत् ।

यत्रासौ प्रायेणैकोनचत्वारिंशद् वर्षाणि यावद् व्याकरण विषयमध्यापयामास । यावज्जीवमसौ पूर्वोक्ते संस्कृत महाविद्यालये व्याकरणविषयाध्यापन निरतो कालं निनाय ।

राम कृष्णाभिधानस्तात्याशास्त्री महोदयः शास्त्रेषु यादृशं नैपुण्यमावहति स्म, तादृशमेव वैदुष्यं लोकव्यवहारेऽपि धत्ते स्म । व्याकरण शास्त्रे अनेन महाविदुषा गरिमा प्रौढिमा च नितान्तमधिगत आसीत् । धर्म शास्त्रवेदान्त सांख्य योगन्यायादिविषयान्तरेष्वस्य सांख्य विषये अध्यापकत्वेन नियुक्त आसीत् । पूर्वं स्ववृत्तेः प्रारम्भकाले सांख्यन्यायादि विषयानध्यापयति स्म ।

एतदीय रचनासु नागेशभट्टस्य परिभाषेन्दु शेखरे मूलार्थज्ञापनक्षमा

सारगर्भिता सुसरला अतीव वैदुष्यपूर्णा भूतिनाम्नी व्याख्या अद्यत्वे नितरां समुल्लसति। किंचानेन महाविदुषा शब्देन्दु शेखरस्यापि व्याख्या अकारि, या तावन्न अद्य प्राकाश्यमुपगता मुद्रापिता अभूदिति श्रूयते।

प्राथम्येनानेन महावैयाकरणेन भर्तृहरिप्रणीतं वाक्यपदीयं सुसम्पाद्य वाराणसी संस्कृत सीरीज इत्यत्र प्रथम प्रकाशकत्वेन प्रकाशितमासीत् परमिदं काण्डद्वयात्मकमेव तेन सम्पादितमासीत् तृतीय काण्डोऽस्यवाक्यपदीय ग्रन्थस्य परस्तात् श्री गंगाधरशास्त्रिणासम्पादितोऽभूत्। काण्डद्वयात्मको वाक्यपदीयाख्यो भर्तृहरि प्रणीतो ग्रन्थश्चतुरशीत्युत्तरेऽष्टादशशततमेखिष्टाब्देऽस्यैव महा विदुषः सम्पादकत्वे प्रकाशितो अभूदिति। तृतीयकाण्डात्मको भागस्तु सप्ताशीत्युत्तरे अष्टादश शततमे खिष्टहायने शास्त्रि गंगाधर द्वारा सम्पादितः प्रकाशितश्चाभूत्।

तृतीयकाण्डस्य सम्पादनं केन कारणेनोज्झितमासीदिति न ज्ञायते। ग्रन्थोऽयं काशी संस्कृत सीरीजेमुद्रितोऽस्ति। तात्या शास्त्रिभिः विज्ञान भिक्षुप्रणीत लघुवार्तिकं महामहोपाध्याय केशवशास्त्रि द्वितीयेन महता प्रयासेनानेकान् मातृकाग्रन्थानाधारीकृत्य सम्पादितमस्ति। इदं हि योगसूत्राणां वैयासिक भाष्यस्य व्याख्यानमस्ति। उभकाविमौ शास्त्रि तात्या महानुभाव मराठे केशव शास्त्रि महोदयौ महताप्रयासेनानेकान् हस्तलिखितान् ग्रन्थान् संगृह्य सुसम्पादनमकुर्वतामिति महाविद्यालयस्य 'पण्डित' इति पत्रिकायां प्राकाश्यं चास्यानयतमिति। ग्रन्थोऽयं सांख्याचार्य परीक्षायां कतिपय वर्षाणि यावत् पाठ्यग्रन्थत्वेन निर्धारितोऽभूदिति। पाठ्यग्रन्थत्वेन यस्य निर्धारणं तत्र भवता प्राचार्यवरेण तदानीन्तनेन थीबो महानुभावेनैव कृतमस्ति।

पूर्वमसौ महानुभावः श्री नागेशभट्टस्य सुदुरूहस्य परिभाषेन्दु शेखरस्योपरि सुसरलतया ग्रन्थ ग्रन्थीरूद्ग्रन्थयन्त्याः भूति व्याख्याया विरचनेन विद्वत्समाजे परां ख्यातिं लेभे। यद्यपीयं पूर्वमनुपूर्व्या वाराणसेय संस्कृत महा विद्यालयस्य मुख्यपत्रे 'पण्डिते' खण्डशः प्राकाश्यमुपगतासीत्, तस्याश्छात्रोपयोगित्वं प्रायः दुष्प्राप्यतांच समीक्ष्य सुलभसंस्करणार्थं स्वीये 'राजराजेश्वरी' त्याख्ये मुद्रणालये असमर्थच्छात्रहिताय प्रकाशनं मुद्रणंच विहितम्। एभिर्हि दुर्गाघट्टेसंस्कृतग्रन्थादि प्रकाशनाय स्वीयो मुद्रणयन्त्रालयः प्रतिष्ठापितोऽभूत्, यस्मिन्नस्य स्वकार्या-तिरिक्तमन्यत् मुद्रणादिकार्यं निष्पद्येते स्म। अस्य शोधितोऽपि शब्देन्दु शेखराख्यो स्वनिर्मितटीका टिप्पणी विभूषितोऽपि प्रकाशितो नासीदिति प्राङ् निर्दिष्टप्रायमेव।

अनयोर्द्वयोर्व्याकरणग्रन्थयोर्व्याख्यानेन तथास्वद्भुतवक्तृत्वस्य व्याख्यानं शैल्या च तदानीं सुप्रसिद्धो बभूव संस्कृतपण्डितसमाजे । एतदतिरिक्तं मराठिकेशवशास्त्रि सहकारितया सम्पादितस्य योगवार्तिकस्यास्य हेतुनाऽपि महानुभावेनानेन सुमहती ख्यातिरूपा प्रतिष्ठा अलाभि । यद् वीक्ष्य श्री थीबो महोदयो नितरां प्रभावितोऽभूत् । ब्रिटिश सर्वकारस्य समक्षं महामहोपाध्यायपदव्या एनं सम्मानयितुं पुरस्कर्तुं चानुरुणत् प्रास्तौ च । फलतो नवाधि के एकोनविंशति तमे ख्रिष्टाब्दे ब्रिटिश सर्वकारात् महामहोपाध्यायेति विरुद्धा विभूषितः समलङ्कृतश्च बभूव यदुद्दिश्य श्लोकोऽयमेतत् संसूचयति स्मारयति च-

‘सम्राट् प्रदत्तदुरवाप महा महोपा-

ध्यायेति मान्य पदवीं समवाप्य धीमान् ।

विद्योतते स्म विदुषां सदसि प्रसिद्धः

तात्यापराख्य पटवर्धन रामकृष्णः ॥²¹

अस्य ज्येष्ठस्तनयः श्रीनारायण शास्त्रीयपटवर्धनो व्याकरणशास्त्रे पितुस्तात्या शास्त्रिणः समतामावहति स्म । अयं महानुभावोऽपि सुचिरं वाराणसेयसंस्कृत महाविद्यालये व्याकरणमध्यापयन् तदीय नैपुण्ये सुमहदयशो लेभे । एनेन श्रीबालशास्त्रिणो जीवनवृत्तमप्युपनिबद्धम् ।

तात्या शास्त्रिणोगेहे तथा परिवारेऽपिलक्ष्मी सरस्वत्योः समान एव निर्दोहमनुग्रहश्चास्ते स्म, अतो अनेन हि दुर्गाघट्टे गंगायास्तटे प्रोन्नतोत्तुङ्गं भवनं निर्ममे । यत्तु लोके ‘पटवर्धन् दुर्ग’ इति विश्रुतोऽस्ति । इत्थमेव राजराजेश्वरी मुद्रण यन्त्रालयस्यापि स्वयमेव प्रतिष्ठादत्ता आसीत् ।

अस्य मुद्रण यन्त्रालयस्यायमध्यक्षो बभूव । अस्मिन्नेव मुद्रणालये अनेनानेके बालोपयोगिनः केचन पाठ्यग्रन्था लिखिताः प्रकाशिताश्च स्वीये राजराजेश्वरी इति मुद्रणालये । अस्यान्यौ द्वौ सूनू शास्त्रिदुण्डिराज शास्त्रि वीरेश्वराभिधौ दैवादकाल एव जीवतिपितर्येव स्वर्ययतुः । स्वजीवनस्य चरमेवयसि पुत्रमृत्यु जनितेन शोकेनाक्रान्तो भूत्वा काश्यमापेदे । तथात्वेऽपि शिवकामारुह्य महाविद्यालयमध्यापनाय ब्रजतिस्म । अन्ते षट् सप्तत्युत्तरे एकोनविंशतिशततमे वैक्रमेवत्सरे फाल्गुने शुक्ल तृतीयस्यां तिथौ स्वर्ययौ ।

अधुनाऽपि अस्यानेक शिष्य प्रशिष्याः भारतवर्षस्य समग्रेषु प्रान्तेषूपलभ्यन्ते,

येषु मुख्या ये तदानीं वाराणसेय संस्कृत महाविद्यालय तत्समक्षं व्याकरणमधीयते परिशीलयन्ति स्म वैयाकरणत्वेन, विचित्रपाठनप्रणाल्या च ।

तात्कालिका व्याकरणपिपठिषवश्छात्रा महता कौतुकेनाहमहमिकया चास्य सन्नियमुपेत्य विनम्रभावेन व्याकरणमभ्यसन्ति स्वकीयं गौरवंच अस्य प्रशिष्या इदानीं प्रायः सकलायां भारतभुवि समुपलभ्यन्ते ।

विजयाटीकाकर्तुर्जयदेव मिश्रस्य परिचयः

संस्कृत जगति को नाम न श्रीजयदेवमिश्र वैयाकरणत्वेन न वेत्ति । अस्य जन्मनः प्रागनन्तरंच विद्वत्समितिषु शास्त्रार्थानां प्रथा प्रत्नभारतवद्एकोन-विंशत्यधिकविंशतिशततमे वैक्रमे संवत्सरे प्रचलन्ती दृष्टिपथमवतरति स्म । अयमेव समयः आर्यसमाजस्य प्रादुर्भावोत्थानस्यासीत् । अस्मादेव कारणाद् भारतवर्षेयत्र तत्र सनातनधर्मिणामार्यसामाजिकानांच परस्परं विधवाविवाहमूर्ति पूजा वैदिक विवाहवयोनिरूपणादिविषयेषु तथा पण्डितानां जन्मना वर्णव्यवस्था कर्मणा वा तथा स्पृश्यास्पृश्य विचार विषयेषु शास्त्रार्थाः प्रावर्तन्त । येनायं समयोवाद युग इति नाम्नाऽपि व्यपदिश्यते स्म । अस्मिन्नेव प्रवर्तमाने वादयुगे एकादशोत्तरैकोनविंशतिशततमे वैक्रमेऽब्दे तथा सप्तचत्वारिंशत्तमेऽ-धिकेऽष्टादशशततमे ख्रिष्टाब्दे जनकपुर्या मिथिलाया 'गजहडा' भिधे ग्रामे श्री मिश्र जयदेव पण्डितानां जनिः 'सोदरपुर' इत्याख्ये विद्वत्कुलेऽजनि । मैथिलानां सम्प्रदायरीत्याचूडाकरणोपनयनादि संस्कारेषु निर्वृतेषु सत्स्वेव वेदाङ्गानामध्ययनायाधिजिगीषुः कुमारोऽधिकृतोभवतीति नियमानुसारेणासौ तदानीं वैयाकरणं पण्डितप्रवरं 'हल्लीझा' नामानं व्याकरणाधीत्यै समुपागच्छदिति । तत्समक्षंच व्याकरणमध्येतुं प्रारभत । इत्थमस्मात् प्रारम्भिकान् व्याकरणग्रन्थान् वर्षद्वयंयावत् समाप्यार्थिक्या स्थित्या प्रेरितः सन् पुनः स्वाध्यायाय 'गन्धवादि' इति प्रथितं ग्राममयासीत् । ग्रामेऽस्मिन् महामहोपाध्याय 'रज्जो' मिश्राणामुपान्ते व्याकरणशास्त्रस्य व्याख्याग्रन्थान् शब्देन्दु शेखरादीन् सम्यक् परिशीलयामास ।

वादयुगे प्रादुर्भूतत्वादस्यापि रुचिः शास्त्रार्थेषुप्रवृत्ताऽभूदिति येनायं कादाचित्कतया तत्रापि निर्वाधं प्रावर्तत । अथासौ व्याकरणशास्त्रस्य विशिष्टान् ग्रन्थान् परिशीलयितुं वाराणसीमगच्छदिति ।

अत्रासौ देवतावताराद् विद्वच्चक्रचूडामणेः प्रसिद्धाद् वैयाकरणान्महा-

महोपाध्याय विरुदावली विभूषितात् तत्र भवतः श्री शिवकुमार मिश्र महाभागाद् व्याकरणादि शास्त्राणि पपाठ । ततः प्रभृति व्याकरण शास्त्रस्य सैद्धान्तिक मौलिक ग्रन्थाभ्यासजेन यशसा न केवलमसौ परां ख्यातिमधिजगाम । किंच प्रगाढपण्डितानां सम्पर्केण सहयोगेन चास्य मंचा वा तदानीन्तन काशिक विद्वत्समाजे संवृता । असावपि काशिक पण्डित समाजे प्रमुखसदस्यतयाऽगण्यत । अस्य सर्वतः समन्तात् प्रसृतेन व्याप्तेन च यशसाकृष्टचेता तत्र भवान् दरभंगा नरेशः श्री लक्ष्मीधरसिंह वीर तल्लजस्तद्गुणगणमुग्धस्तं काशिकाया दरभंगा पाठशालायाः प्रधानाध्यापक पदे महता गौरवेण सार्धं निदेशयामास प्राचार्यपदासीनमकरोत् । विद्यालयेऽस्मिन्नस्य सहयोगिन आचार्या श्री तात्या रामकृष्णमित्यादयः श्री शिवकुमारमिश्रपादाः श्री सुधाकर द्विवेदि प्रभृतयः प्रमुखाः सकलशास्त्रनिष्णाताः पण्डितपुंगवा आसन् ह्येते महामहोपाध्यायभाज अस्य सहयोगिन आसन् ।

श्री महामना मदन मोहन मालवीयाग्रहेणैभिः किल हिन्दु विश्वविद्यालयस्य प्राच्य विद्याविभागेऽध्यक्षतोररीकृता । अथ समस्तेभारतेऽसौ सुविश्रुतो बभूवपण्डितमूर्धन्यत्वेन । येनास्य कीर्तिस्तत्र तदानीन्तनस्य भारतसम्राजः प्रतिनिधिभूतस्य 'वाइसराय' स्य कर्णान्तिकंप्राप, भारत सर्वकार प्रतिनिधिनाऽ-सावेकोनविंशत्युत्तरैकोनविंशति शततमे महामहोपाध्याय पदव्याऽलङ्कृतः प्रसिद्धिमाप ।

अस्य व्याकरणादि शास्त्र वैदुष्यात्प्रभाविनेन डॉ० गंगानाथ झा महोदयेन जयदेव मिश्रमधिकृत्येत्यमभाणि । यद् जयदेवोऽभिजनाभ्यास शास्त्रार्थे भुक्ति मुक्ति विषयेष्वभिष्टुतोऽस्ति सर्वोत्कृष्टत्वेन । तथा हि -

जयः कुले जयोऽभ्यासे जयः पण्डित मण्डले ।

जयो भूत्यै जयो मोक्षे जयदेवे सदा जयः ॥

इति तस्य पाण्डित्यं प्रखरमप्रतिहत गतिशीलं सर्वत्रभारते राराजते स्म ।

श्री जयदेव मिश्रो भारतीयतायास्तथास्याः पुण्यभूमेः सभ्यतायाः संस्कृतेश्च मूर्तिं प्रतिकृतिरभूत्, विद्याप्रियतयातथोद्भट्पाण्डित्येन सार्धमेवाऽसौ धार्मिक विधिविधानेषु कर्मसु कृत्येष्वपि प्रगाढां रूचिमाधत्ते स्म ।

महामना मदन मोहन मालवीयेनैका 'अस्पृश्यता निवारणविषये पण्डितानामेका गोष्ठी समायोजिता । यत्रास्पृश्यता निवारण पक्षे पण्डिताः सामयिकीं परिस्थितिमभिवीक्ष्यास्पृश्यता निवारणपक्षं तथाकथितशास्त्रीय प्रमाणोपन्यास-
व्याकरण शास्त्रस्य परिचयः

पुरस्सरं समर्थयामासुः। यद् दृष्ट्वाऽसौ शास्त्रविधिमेतद् विषये तैरेव शास्त्रप्रमाणैरस्मन्निर्दिष्टैर्ग्रन्थैरेव तन्मतं खण्डयामास। नासौ तत्कालोचितस्य विश्वविद्यालयीय वातावरणस्य प्रभावेण संस्पृष्टः संल्लिप्तश्चाभवत्।'

महामनसां मालवीय महोदयानामाध्यक्ष्ये मध्यस्थत्वे च शास्त्रार्थस्य याथार्थ्येनान्वर्थत्वेन च स्थेयो मालवीयमहोदयो नितरां प्रासीददन्तरङ्गे चास्य निर्भीकतां यथार्थवस्तुप्रतिपादनशैलीं नूनं प्रशशंस। देशकालादिसमयाचारानुकूल्येन व्यवहारप्रवर्तनं मतं पुष्पाति स्म। स्वतो न च तदीयानि प्रमाणानि युक्तीश्च खण्डयितुमुदसहत मालवीय महाभागः। शास्त्रविधिपरिहारं च नान्वमोदत। सनातनधर्मोद्धारसम्बन्धिनः शास्त्रार्थास्तत्प्रणीतायां शास्त्रार्थ रत्नावली याथातथ्येनाद्याप्युपलभ्यन्ते। महानुभावोऽसौ धार्मिको निष्ठावान् सदाचारपरायणः प्रत्यहं ब्राह्ममुहूर्तं उत्थाय शौचाद्याह्निकं कर्मसमाप्याहरहो मणिकर्णिकातीर्थं नित्यं सवनाय जगाम। ततः प्रतिनिवृत्य विश्वनाथस्य दर्शनमपि चकार। जंजपूकोऽसौ गायत्रीसहस्रमालामपि जजाप। नायं स्वोदरम्भरिः स्वार्थसेवी पण्डितः परं यथा शक्तिपरानुपक्रियार्हानपि समये-समये उपकुरुते स्म। तदीयं परोपकृतिं निदर्शनभूता तदीये गजहडा ग्रामे तत् क्लृप्ता उत्तरवाता च पुष्करिणी, अद्यापि समुल्लसति।

एतदतिरिच्य कर्मकाण्ड विषयेऽस्य विशिष्टागतिरासीदेतन्निर्मिता नैकविधा ग्रन्थाः सन्ति। महानिबन्धेऽस्मिन् परिभाषेन्दु शेखरस्य विजया व्याख्याकारत्वादस्य समुचितं योगदानं स्थानं वरीवर्ति व्याकरणजगति।

अस्यान्या कृतयो निम्ननिर्दिष्टा उपलभ्यन्ते -

1. परिभाषेन्दु शेखरस्य विजया टीका (व्याकरणे)
2. शास्त्रार्थरत्नावली (सामान्यम्)
3. व्युत्पत्तिवादस्य टीका (व्याकरणे)
4. महा विनायक स्थापनपद्धतिः (कर्मकाण्डे)
5. वास्तु पद्धतिः (कर्मकाण्डे)
6. शतचण्डी पद्धतिः (कर्मकाण्डे)
7. कुलदेवता स्थापन पद्धतिः (कर्मकाण्डे)
8. नीलवृषोत्सर्ग पद्धतिः (कर्मकाण्डे)
9. तुलादान पद्धतिः (कर्मकाण्डे)

एतदतिरिक्तं विविधविषयेषु सम्पादिता निबन्धाश्च सन्ति ।
अथास्येमे प्रमुखाः सुशिष्या आसन्निति-

1. महामहोपाध्याय सर डॉ० गंगानाथ झा महोदयाः प्रयाग विश्वविद्यालयस्य भूतपूर्वाः कुलपतयः ।
2. पण्डितराजनारायण शास्त्रिणः काशी हिन्दु विश्वविद्यालयस्य भूतपूर्वाः व्याकरण शास्त्राध्यापक प्रवराः ।
3. पण्डित मार्कण्डेय मिश्रपादाः भूतपूर्व प्राचार्याः महाराजा संस्कृत कालेज जयपुरस्य ।
4. श्रीदामोदर मिश्राः विविधविषयविद्वांसः ।

एवंच पं० मधुसूदन मिश्रस्य सूनवस्तत्रभवन्तो महामहोपाध्याय पं० उमेशमिश्रपादाः, अमुष्य प्रशस्यत्वेन शिष्यत्वेन चाद्यापि एनमविस्मरणीयं कुर्वन्तो विराजन्ते । किं बहुना 'बिद्वच्चरितपंचकस्य रचयित्रा पण्डित नारायण शास्त्रिणा म०म० पं० शिवकुमार मिश्र पादानां संस्मरणे प्रशस्तौ च जयदेव मिश्र पादाः निम्नाङ्किते श्लोके महता आदरेणेत्यं संस्मृतां सन्ति -

नाना ग्रन्थ विधानजेन यशसा व्याप्याखिलं भारत-
मद्यापि प्रचुरं व्यधायि बहुलान् विद्यार्थिनः पण्डितान् ।
विद्वत्संसदि गीष्पति मतिमतां सम्पाद्य लोकोत्तरां
सायुज्यं जयदेव मिश्रविविधा विश्वेश्वरेणाप्नुवन् ॥

सन्दर्भ संकेत

1. यास्ककृत निरुक्ते । 1/18 तथा ऋ० सं० 10/71/4
2. ऋ०सं० 10/71/2 तथा यास्ककृत निरुक्ते 4/11
3. वाल्मीकीय-रामायणे किष्किन्धाकाण्डे 3/30 पृ० 404
4. मनुस्मृतौ अध्याय । श्लोक 21
5. वाक्य पदीये ब्रह्मकाण्डं श्लोक 11 पृ० 20
6. पातंजल महाभाष्ये प्रथमाहिकम् ।
7. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डम् श्लोक 13 पृ० 23
8. व्याकरण महाभाष्ये प्रथमाहिकम् ।
9. भास्कराचार्यस्य सिद्धान्त शिरोमणौ गो०अ०गो०प्र० श्लोक 8 पृ० 146
10. प्रकीर्णोऽयं श्लोकः ।

11. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्ड श्लोक 18 पृ० 25
12. लङ् शाकटायनस्य 3/4/111
13. व्योर्लघुप्रयत्नतर शाकटायनस्य 8/3/18
14. त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य 8/4/50
15. सारस्वत व्याकरणे पूर्वार्द्धे प्रथम 2 श्लोक।
16. पाणिनेरष्टाध्याय्यां सूत्रं संख्या 'वा सुप्यापिशलेः' 6/1/92
17. द्र० संस्कृत व्या० शा० इतिहासः प्र० भा० पृ० 425
18. द्र० बृह० शब्देन्दु० अ० प्र० भा० पृ० 364
19. द्र० रसगंगाधर प्र० आ० पृ० 17
20. द्र० पर० मंजूषा पृ० 8
21. काश्याः पण्डितपरम्परा ग्रन्थात्।

द्वितीयोऽध्यायः

परिभाषेन्दु शेखरे प्रकरणानि

परिभाषेन्दु शेखरस्य भूति प्रभृति व्याख्या पर्यालोचने नावगम्यते यद् व्याख्यायामस्यां त्रीणि प्रकरणानि सन्ति। शास्त्रत्वसम्पादकं प्रथमं प्रकरणम् बाध वीज कथनं द्वितीयम्, शेषार्थकथनं च तृतीयम्। 'तत्र' व्याख्यानतो विशेष प्रतिपत्तिर्नहि सन्देहा^१ दलक्षणम् इत्यत आरभ्य एकदेश^२ विकृतमनन्यवत् इत्येतत्पर्यन्तं प्रथमं प्रकरणम्। तदनु 'पूर्वपर नित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः'^३ इत्यारभ्य 'उभयनिर्देशो पंचमी निर्देशो बलीयान्'^४ इत्येतत्पर्यन्तं द्वितीयं प्रकरणम्। ततश्च 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग विशिष्टस्यापि ग्रहणम्'^५ इत्यारभ्य 'अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्तेवैयाकरणाः'^६ इत्येतत्पर्यन्तमन्तिमं तृतीयं प्रकरणम्।

एवंच प्रकरणविभाजनं विधाय प्रथमे प्रकरणे शास्त्रत्वसम्पादकप्रथमं प्रकरणमित्यन्वर्थक शास्त्रसम्पादिकानां परिभाषाणां निवेशः कृतः ग्रन्थकृता। अप्रामाण्य ज्ञानानां स्कन्दित बोधजनकत्वमेव शास्त्राणां शास्त्रत्वम्। अप्रामाण्य ज्ञानानांस्कन्दित बोधं विनेष्टानिष्ट स्थल प्रवृत्ति निवृत्ति न भवतो लोकानाम्।

एतदनन्तरं प्रथमप्रकरणे व्याख्यातृभिः परिभाषाभिः सूत्राणां शास्त्रत्वे प्रतिपादितेऽपि उत्पद्यत एवेयं जिज्ञासा यत् तिसृणामित्यत्र त्रयादेशस्य तिस्रादेशस्य च प्राप्तिर्वर्तते। तत्र त्रयादेश तिस्रादेशयोर्मध्ये कतरस्थ प्रवृत्तिः स्यात्। द्वयोः प्रवृत्तौ त्वनिष्टमेव जायते। विप्रतिषेधे परं कार्यम्^७ इत्यनेन परत्वात् तिस्रादेशस्य प्राक् प्रवृत्तिप्रतिपादनेऽपि पुनस्त्रयादेशप्रवृत्तिः केन निवार्यत इति शङ्का वरीवर्त्येव। तस्या निरासार्थं 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव'^८ इत्यस्या उपन्यासः कृतस्तस्याश्च पुनर्बाधो बोधितः।

एवं पूर्वपिक्षया परस्य बलवत्त्वं सम्पादितम्। तच्च शास्त्रेण न स्यादिति बाधचिन्ताया उपयोगः प्रदर्शितः। तदर्थमेव 'पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं

बलीयः^{१०} इत्यारभ्य उभयनिर्देशे पंचमीनिर्देशो बलीयान्^{१०} इत्यन्तं बाधबीजाख्यं द्वितीयं प्रकरणमारब्धम् ।

ततश्च प्रकरणद्वयावशिष्टानां कासांश्चित् परिभाषाणां व्याख्यानमन्तिमे प्रकरणे समुपलभ्यते । तथा च प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्^{११} विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्^{१२} इत्याभ्यां परिभाषाभ्यां पूर्वोक्तं शास्त्रत्वमेव सम्पाद्यते । एवंविधा अनेका परिभाषाः अत्रप्रकरणे वर्तन्ते यासां साक्षात्परम्परया शास्त्रत्व साहाय्यसम्पादने एव व्यापारो विलोक्यते । अतस्तासां प्रथमतन्त्रावशिष्टत्वं निश्चप्रचमेव । एवं काचन द्वितीय प्रकरणावशिष्टा अपि यथा - सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिङ्विधिश्च बलवान् भवेत्^{१३} निषेधाश्च बलीयांसः^{१४} इत्यादयः । एतद् भिन्ना अपि काश्चन् विलोक्यन्ते यथा - 'पर्याय शब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते'^{१५} इत्यादयः ।

एवंच प्रकरणस्येत्यं विभाजने किं बीजमिति शङ्का जागर्त्येव शब्दशास्त्र तत्त्वज्ञानां मनसि । तच्चेत्यं वक्तुं शक्यते यत् - परिभाषेन्दुशेखरस्य तत्तद् व्याख्या दर्शनेनेदमवगम्यते यद् ग्रन्थस्यास्य व्याख्यान कर्तृणामासीत् काचन महती परम्परा । तस्यां परम्परायां विद्यमानानां प्रतिभासम्पन्नानां केषांचन व्याकरण शास्त्र तत्त्वज्ञानां तस्यां दिशि दृष्टिपातः स्वाभाविकश्छात्राणामध्ययन सौविध्यायैवेति । इदमपि कल्पयितुं शक्यते यत् पूर्वाचार्य व्याख्यात परिभाषातिरिक्ता याः परिभाषाः श्रीमताविदुषानागेशेन पश्चात् सङ्कलितास्ताः क्रममनादृत्य परिशिष्टे प्रकरणे निवेशिता इति । अत्र युक्तायुक्तत्वंच सुधीभिरूहनीयमित्यलमधिकेन ।

परिभाषेन्दु शेखरस्य टीकाः

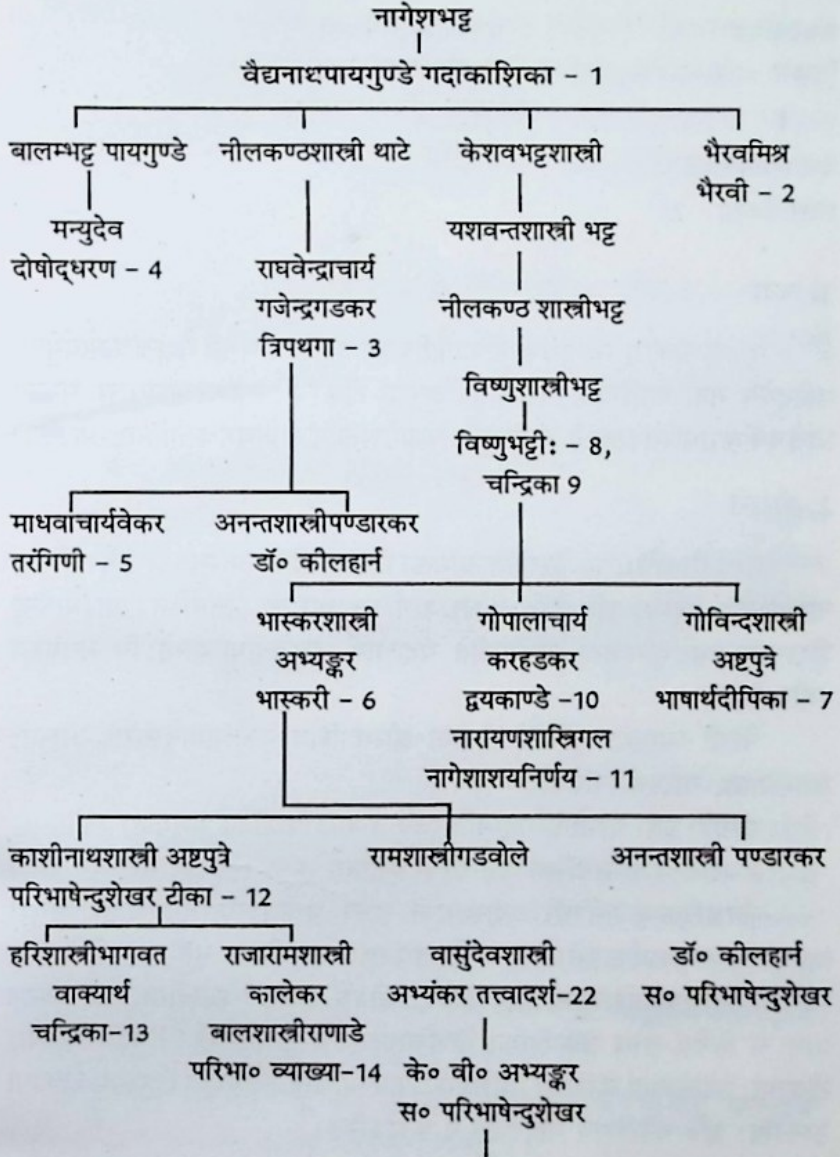
अष्टा दश शताब्दस्य पूर्वार्द्धे सप्तदश शताब्दस्योत्तरार्द्धे वा नागेश भट्टः संजातः । अस्य महनीया कृतिः परिभाषेन्दु शेखरो वर्तते इत्यस्मद्विवेच्यो विषयः शोधग्रन्थस्य यद्यपि इतोऽपि पूर्वं व्याडि पुरुषोत्तमदेवसीरदेवादिभिः परिभाषाविषयकाः ग्रन्थाः रचिताः किन्तु नागेशस्य च परिभाषेन्दुशेखरो यादृशीं प्रतिष्ठांजगाम तादृशीं न केनापि पूर्व्वरचितेन परिभाषाकारेणेति ।

ग्रन्थमिममधिकृत्य त्रिंशत्तोऽप्यधिका व्याख्याः प्राप्यन्ते । तत्र विंशतितोऽप्यधिका व्याख्याः प्रकाशितास्तथावशिष्टाः मातृकारूपेण सुरक्षिताः सन्ति ।

डॉ० कीलहार्न निर्दिष्ट तालिकया एक विंशति टीकानां ज्ञानं भवति । अत्र

योगेश्वरशास्त्रि विरचित हैमवतीव्याख्याया उल्लेखोनास्ति। डॉ० कीलहार्न महानुभावानन्तरमपि टीकाद्वयमत्र दृश्यते।

डॉ० कीलहार्न कृता परिभाषेन्दुशेखरे टीकाकाराणां सारिणी

शिवकुमार शास्त्री	तात्याशास्त्री	दामोदरशास्त्रीगोविन्दशास्त्री	विश्वनाथद-दण्डिभट्ट
परिभाषा	पटवर्धन	भारद्वाज	भारद्वाज
टीका - 15	भूति - 16		परिभाषेन्दु- अम्बाकर्त्री - 19 चन्द्रिका - 20
जयदेवमिश्र		गणपतिशास्त्रीमोकाटे	
विजया - 17		तत्त्वप्रकाशिका - 18	
		(इयं टीका भूतिं व्याख्याति)	
वेणीमाधवशास्त्री,			
शास्त्रार्थकला - 21			

1. गदा

एतासु टीकासु सर्वप्रथमा टीकानागेशस्य पट्टशिष्येण श्री वैद्यनाथ पायगुण्डे महोदयेन गदा काशिका विरचिता । अस्यां टीकायां नागेशस्याशयस्य सम्यग् विवेचनं कृतमस्ति । श्रूयते च बिबुधैः यन्नागेशेनापि टीकेयमवलोकितं आसीत् ।

2. भैरवी

भैरव मिश्रविरचित भैरवीति नामिका द्वितीया टीका अस्ति । अयं भैरवमिश्रः नागेशस्यैव शिष्यः इति डॉ० कील हार्न महाभागस्य मतमस्ति । परिभाषेन्दु शेखरस्यानुवादभूमिकया अवगम्यते यदाचार्य बलदेवोपाध्यायोऽपि मतमस्य स्वीकरोति ।

भैरवी व्याख्या भूमिका लेखक श्रीसदाशिव महाभागानुसारेण अस्याः व्याख्यायाः सारल्यं निर्विवादमस्ति ।

सम्प्रति इतः प्राचीनां गदामतिरिच्य न काऽपि टीका समुपलभ्यते ।

भवदेवात्मज भैरवमिश्र कृत भैरवी व्याख्या 1835 ख्रिष्टाब्दे समध्यगच्छत् ।

भैरवमिश्रकृतभैरवी व्याख्यायां तत्त्व प्रकाशिकेतिनामिका अपरा व्याख्यालक्ष्मणशर्मणा संगृहीता वर्तते । इयं तत्त्व प्रकाशिका भूतौ गणपति शास्त्रि विरचित तत्त्वप्रकाशिकातः भिन्नावर्तते । कोऽयं लक्ष्मण शास्त्रीति नावगम्यते । अथ च केनेयं तत्त्व प्रकाशिका विरचिताइत्यपि नावगम्यते । तथापि अस्याः टीकायाः उपलब्धता कस्यापि विशिष्टस्याचार्यस्य सत्तां स्थापयति । अस्याः टीकाया उल्लेखः डॉ० कीलहार्न महोदयेन न कृतोऽस्ति ।¹⁶

3. त्रिपथगा

काशी विद्वन्मण्डलीषु साम्प्रतमपि परम्परया त्रिपथगाया महनीयं स्थानमासीदिति ज्ञायते। अस्याः लेखकः श्री राघवेन्द्राचार्य गजेन्द्रगडकर आसीत् अयं नागेशसदृशो विद्वानासीत्। प्रसिद्धनीलकण्ठ शास्त्रिणः शिष्यस्य विषमी प्रभा त्रिपथगेत्यादयो व्याख्याः अतीव प्रमुखाः सन्ति। सम्प्रत्यपि आदरेण एतासां व्याख्यानानामध्ययनाध्यापनादिकं क्रियते विद्वद्भिः। तत्रापि त्रिपथगाया अत्यन्त महनीयं स्थानमासीत्। काशीविद्वन्मण्डलीषु इत्थंकेलकरमहोदयेनोच्यते।¹⁷

4. दोषोद्धरण

परिभाषेन्दुशेखरस्य रचयितुः पट्टशिष्यस्य गदाकार श्रीवैद्यनाथ पायगुण्डे महानुभावस्य शिष्येण मन्युदेवेन दोषोद्धरणनामकमेवं विवरणमत्र लिखितम्। वस्तुतस्तु तात्कालिकैः विपश्चितैर्ये दोषाः प्रकटीकृता तेषां निवारणायैदमस्ति विवरणम्।

5. तरङ्गिणी

माधवाचार्य विरचित तरङ्गिणी परिभाषेन्दु शेखरे उपलभ्यते। इयं सम्पूर्णग्रन्थं न व्याख्याति अपितु इयं टिप्पणीवास्ति। डॉ० कीलहार्नप्रस्तुततालिकया अनुमीयते यदयं राघवेन्द्राचार्य गजेन्द्र गडकरमहानुभावानां शिष्य आसीदिति। इयं टीका क्वापि ख्यातिं न जगाम।

6. भास्करी

भास्करी नामिका टीका भास्कर शास्त्री अभ्यङ्कर महाभागेन लिखिताऽस्ति। अयं भास्कर शास्त्री नीलकण्ठ शास्त्रिणः शिष्य आसीत्। अयं सताराप्रदेशे लब्धप्रतिष्ठः महा वैयाकरणः व्याकरणशास्त्रे योग्यताविशेषोपलब्धये काश्यां प्रसिद्धः श्रीकाशी नाथ शास्त्री स्वपित्राऽस्यैव सन्निधौ प्रेषितः। अस्यैव शिष्येण श्रीअनन्त शास्त्री भण्डारकर महानुभावेन डॉ० कील हार्न महाभागो व्याकरणशास्त्रमध्यापितः। भास्करी सम्प्रति नावाप्यते। अतः कीदृशीयं व्याख्यासीदिति भास्करशास्त्रिणः पाण्डित्यादेवावगन्तुं शक्यते।

अस्यापराच्छिष्यात् श्री राम शास्त्री गडवोले महानुभावाद् वासुदेव शास्त्रीअभ्यङ्करमहाभागः व्याकरणशास्त्रमध्यगीष्ट।

परिभाषेन्दु शेखरे प्रकरणानि

7. भावार्थदीपिका

महाराष्ट्रस्य प्रख्यातसाहित्यिक श्रीनरसिंह चिन्तामणि केलकर महानुभावेन 'संस्कृत विद्यापुनरुज्जीवन' नामके स्वीये ग्रन्थे गोविन्दाचार्य अष्टपुत्रे महानुभावस्य नाम सादरमाख्यातम् । एतेनेदं प्रतीयते यदयं महाराष्ट्रस्य तात्कालिके विद्वन्मण्डलीषु प्रधान आसीत् । अयमेव गोपालाचार्यकरहडकर सदृशविदुषः शिष्यस्य गुरुरासीत् । अस्य पिता काशिनाथ अष्टपुत्रेमहाभागः इत्यपि अनेनैवपुस्तकेन ज्ञायते । गोविन्दाचार्येण भावार्थ दीपिकेति नामिकैका परिभाषेन्दुशेखर व्याख्या रचितेति डॉ० कीर्लहार्न प्रस्तुततालिकयाऽवगम्यते ।

8. विष्णुभट्टी चन्द्रिका च ।

वैद्यनाथ पायगुण्डे महानुभावस्य एकस्य शिष्यस्यनाम केशवभट्ट आसीत् । तस्यैव वंशजः श्री विष्णु शास्त्रीभट्टः परिभाषेन्दुशेखरस्य व्याख्याद्वयं व्यलिखत् । एका विष्णु भट्टी अपराचन्द्रिका चेति । तत्र चन्द्रिका प्रकाशिता विद्यते । विष्णुभट्टीति व्याख्या विषये न किमप्यवगम्यते । डॉ० कीलहार्न प्रस्तुत तालिकायां डॉ० हर्ष नाथ मिश्रस्य परिभाषेन्दुशेखरभूमिकायाः टीकास¹⁸म्पत्तिः इति नामके प्रकरणे एतस्याः उल्लेखमात्रं दृश्यते ।

9. दुष्करदोद्भेदः

परिभाषेन्दु शेखरेदुष्करदोद्भेद नामिकैका टीका प्राप्यते यस्य लेखको महामहोपाध्याय श्री गोपालाचार्य करहडकरमहानुभावोऽस्ति । डॉ० कीलहार्न तालिकयाऽवगम्यते यदयं वैद्यनाथपायगुण्डे महाभागस्य शिष्यस्य श्री नीलकण्ठ शास्त्रिणः शिष्य आसीत् । किन्तु बलदेवोपाध्यायेन स्वीये ग्रन्थे¹⁹ अयं काशीनाथ शास्त्री अष्ट पुत्रे महानुभावस्य पितुः श्री गोविन्दाचार्य महाभागस्य शिष्य आसीदिति स्वीक्रियते ।²⁰

10. नागेशाशय निर्णयः

नागेशाशय निर्णय नामिका टीका नारायण शास्त्रिगलेतिनाम्ना विदुषारचितेति लभ्यते । अयं महामहोपाध्याय श्री गोपालाचार्य करहडकर महानुभावस्य शिष्य आसीदिति डॉ० कील हार्न तालिकया प्राप्यते । नारायण शास्त्री कुण्टे नामको

वैयाकरणः काशीनाथ शास्त्रिणः शिष्य आसीदिति बलदेवोपाध्यायेन विरचिते स्वीये पुस्तके निर्दिष्टं वर्तते।²¹ कीलहार्न निर्दिष्ट तालिकातो घटकोऽयं नारायण शास्त्री एवेति उभयोः समकालोऽभवदयमेवात्र विनिगमकम्।

11. श्री गङ्गाराम त्रिपाठि विरचित परिभाषेन्दुशेखर टीका

श्री गङ्गाराम शास्त्री व्याकरणे प्रचलित परिष्कारपद्धत्याः जन्मदाता आसीत्। अस्य पिता बल्पोद्धातः अष्टादशशताब्द्या उत्तरार्द्धे काशीमागतः। अत्रैव श्री त्रिपाठी महाभागानां शिक्षा दीक्षा अभूत्। अनेन परिभाषेन्दु शेखरे लघुशब्देन्दुशेखरे च टीके लिखिते। अत्र नव्यन्याय शैल्याः प्रयोगं विधाय व्याख्यायां नूतना शैली समुद्भाविता या परिष्कारपद्धतीति नाम्ना लोके प्रचलिता वरीवर्ति। उभेऽपि पुस्तके महामहोपाध्याय श्री नित्यानन्द पर्वतीय महानुभावस्य पार्श्वे सुरक्षिते स्तः। एताभ्यां श्री त्रिपाठिमहानुभावानां व्याख्या शैल्याः परिचयो भवति। डॉ० कीलहार्न प्रदर्शित तालिकायामस्योल्लेखो न दृश्यते। सम्प्रति ग्रन्थोऽयं नित्यानन्द महानुभावस्य दौहित्रस्य पण्डितोपाधिभूषित श्री गोपालदत्तमहाभागस्य सङ्ग्रहालये सुरक्षितो वरीवर्ति।

12. काशीनाथाष्टपुत्रे विरचित परिभाषेन्दुशेखर टीका

काशीस्थ राजकीय संस्कृत महाविद्यालयस्यारम्भसमये विदुषां परिचयप्रसङ्गे काशीनाथाष्टपुत्रे महानुभावस्य नामाग्रगण्योऽस्ति। अयं गोविन्द शास्त्री अष्टपुत्रे महाभागस्य तनयो वर्तते। भास्करशास्त्री अभ्यङ्गरोमहाशयोऽस्य-गुरुरासीत्। परिष्कार पद्धतिः अस्यैव योगदानेन पल्लविता पुष्पिता च जाता। एषां त्रयो मूर्धन्याः शिष्याः बभूवुः।²²

1. राजाराम शास्त्री कार्लेकरः
2. बाल शास्त्री राणाडे
3. योगेश्वर शास्त्री।

डॉ० कीलहार्न संसूचित तालिकयाऽवगम्यते यदनेनापि टीकैकापरिभाषेन्दु शेखरे लिखिता परिभाषेन्दुशेखरस्य पण्डित योगेश्वरशास्त्रिविरचित हैमवती व्याख्या पर्यालोचनेनापि एतदवगम्यते यद् योगेश्वरशास्त्रिणः गुरुणाऽपि टीकैका रचितासीत्। योगेश्वर शास्त्रिणो गुरुः पण्डित राजाराम शास्त्री अपि आसीत्।

परिभाषेन्दु शेखरे प्रकरणानि

किन्तु नानेन काऽपि टीका लिखितेति बलदेवोपाध्याय विरचित 'काशी की पाण्डित्यपरम्परा' नामके पुस्तके कालेकरमहाशयस्य परिचय प्रसङ्गेनावगम्यते ।

13. सारासार विवेकः

पं० बालशास्त्री राणाडे स्वसमये मूर्धन्यो विद्वान् काश्यां मन्यतेस्म । सर्वतः प्रथममनेन काशीनाथ शास्त्रिणः सन्निधौ विद्यामधिजगाम ततः परं राजारामशास्त्रिणः सकाशं शिष्यत्वं स्वीचकार । अनेन परिभाषेन्दुशेखरे सारासार विवेक नामिका टीका लिखिता ।²³ डॉ० कीलहार्न निर्दिष्टतालिकायामस्याः व्याख्यायाः नामापि नास्ति किन्त्वयं ग्रन्थः प्रकाशितः आसीत् ।

14. हैमवती

पं० योगेश्वर शास्त्रि विरचिता परिभाषेन्दु शेखर व्याख्या हैमवती नामिका सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य पं० शिवकुमार शास्त्रि ग्रन्थमालायां पं० श्रीकालिकाप्रसाद शुक्ल महानुभावानां सम्पादकत्वे 1975 ख्रिष्टाब्दे प्रकाशिता । डॉ० कील हार्न निर्दिष्ट तालिकातः अस्य ग्रन्थस्योल्लेखो न दृश्यते किन्तु सम्प्रति सौलभ्येन सर्वत्रोपलभ्यते । योगेश्वरशास्त्री काशीनाथ शास्त्रिण राजाराम शास्त्रिणश्च शिष्य आसीत् । लेखकस्यास्य एकैवेयं कृतिः महत्त्वपूर्णा परिष्कारपद्धतिमाश्रित्य लिखिताऽस्ति ।

15. भूतिः पं० शिव कुमार शास्त्रिकृत् परिभाषेन्दुशेखर टीका

म०म० बालशास्त्रिणः शिष्यः पं० शिवकुमार शास्त्री काश्यामतीव प्रतिभावान् विद्वान् बभूव । अस्य अनेके शिष्याः यशस्विनः आसन् । अस्यैवशिष्यः विजयाकारः श्रीजयदेव मिश्र आसीत् । डॉ० कीलहार्न प्रदर्शिततालिकानुसारेण परिभाषेन्दुशेखरस्यैका टीका वर्तते महानुभावस्यास्य किन्तु नोपलभ्यते सा साम्प्रतम् ।

16. परिभाषेन्दुशेखरस्य पटवर्धनोपाख्य श्रीराम कृष्णेनापि

टीकैका टीकिता यस्या नाम भूतिरस्ति । लेखकस्यास्यापरं नाम तात्याशास्त्री आसीत् । भूतिः प्रसिद्धा टीका विद्यते । अस्याः टीकायाः काश्चित् स्वीयाः विशेषताः

सन्ति याभिः अद्यापि बुधजनसमाजे इयं परां प्रतिष्ठां धारयति । अयं बाल शास्त्रिणः शिष्यः आसीत् । पटवर्धन शास्त्रिणः एकैवेयं कृतिः यया सः आदरेण अद्यापि स्मर्यते । अत्रापि परिष्कार पद्धत्याः लेखकेन कृतमस्ति किन्तु अनपेक्षित काठिन्यमत्र न दृश्यते ।

17. विजया

पं० शिवकुमार शास्त्रिणः प्रधानशिष्यः पं० जयदेव मिश्रोमैथिल आसीत् । अनेन परिभाषेन्दुशेखरे विजया नाम्नी महनीया टीका टीकिता । परिष्कार पद्धत्याः गरीयान्, ग्रन्थोऽयम् भूतिकारस्य पटवर्धनोपाख्यस्य श्रीरामकृष्णस्य मतं खण्डयति । क्वचन समर्थयति च । इयं टीका अद्यापि लोकप्रिया वर्तते । पुरा त्रिपथगा काशीस्थबुधजनसमाजे सम्मानार्हा आसीत् । उदितायां भूतौ तस्याः साम्प्रतं भूतिविजययोः पठनपाठनपद्धतिः सर्वत्र प्रचलति ।

18. तत्त्व प्रकाशिका

शास्त्रार्थमहारथस्य श्रीदामोदरः शास्त्रिणः शिष्यः श्री मोकाटे इत्युपाख्य गणपतिशास्त्री तत्त्वप्रकाशिकाकारः आसीत् । इयं टीका भूति भूषित परिभाषेन्दु शेखरस्य विद्यते । अत्र मूलेन साकं भूतेरपि व्याख्या दृश्यते । अयंबहुकालंयावत् काशीस्थ संस्कृत पाठशालायाः प्रधानाचार्य आसीत् ।

19. अम्बाकर्त्री

पं० बाल शास्त्रिणः शिष्येण भ्रात्रा श्री गोविन्दशास्त्रिणा परिभाषेन्दुशेखरे अम्बाकर्त्रीति नाम्ना टीकैका निर्मिता । पं० गोविन्द शास्त्रिणः अध्यापनक्षेत्रं बंगप्रदेश राजधानी कलिकाता आसीत् इयं टीका अधुना नोपलभ्यते ।

20. परिभाषेन्दु चन्द्रिका

डॉ० कीलहार्न दर्शित तालिकयाऽवगम्यते यत् पण्डितबालशास्त्रिणः शिष्येण श्रीमद् विश्वनाथभट्टेन परिभाषेन्दु चन्द्रिका नाम्नी एका टीकाऽत्र लिखिता । लेखकस्य तत्कृतग्रन्थस्य वा विषये न किमपि प्राप्यते । काशीकी पाण्डित्यपरम्परा 'नाम्निपुस्तके बलदेवोपाध्यायेनैतस्य विषये न किमपि लिख्यते । अतः ज्ञायते यदेतस्य कार्य क्षेत्रं काश्याः भिन्नमासीदिति ।'

21. शास्त्रार्थ कला

विजयाकारस्य श्री जयदेव मिश्रस्य शिष्येण पं० वेणीमाधव शास्त्रिणा अत्र शास्त्रार्थकलेतिनाम्नी टीका सम्प्रति प्राकाश्यावाप्यते । अस्यां टीकायां परिष्कार शैल्याः अनुसरणं दृश्यते ।

22. तत्त्वादर्शः

वासुदेव शास्त्री अभ्यंकर विरचिता तत्त्वादर्श नाम्नी टीकैका परिभाषेन्दु शेखरे वरीवर्ति । डॉ० के० वी० अभ्यंकरमहानुभावेन सम्पादने प्रकाशितोऽयं ग्रन्थः छात्राणां कृते परमोपयोगी वर्तते । वासुदेव शास्त्रिणः कार्यक्षेत्रं महाराष्ट्रप्रदेशआसीत् । भास्कर शास्त्री अभ्यंकर महानुभावस्य शिष्यस्य श्री राम शास्त्री गडवोले महानुभावस्य शिष्योऽयमासीदिति । कीलहार्न प्रदत्ततालिकया-ऽवगम्यते । अस्यैव तनयो डॉ० के० वी० अभ्यङ्कर आसीदिति अनेनात्र विस्तर भूमिकया आङ्गल भाषामाध्यमेन विलिख्य सम्पादिता छात्रेभ्यश्च परमोपयोगिनी । सम्प्रति सर्वत्र सौलभ्येन नाधिगम्यते । टीकेयं सम्पूर्णग्रन्थ नाख्याति परन्तु क्रोडपत्रमिव परिभाषा तात्पर्य सरलतया लेखकोऽत्र उपस्थापयति ।

23. परिभाषेन्दुशेखरस्याङ्गलभाषानुवादः

पं० राघवेन्द्राचार्य पं० भास्कर शास्त्रिणोः शिष्यस्य श्रीमदनन्त शास्त्रिण डॉ० कीलहार्नमहानुभावः आङ्गलभाषायां विस्तरभूमिकया ग्रन्थस्यास्य अनुवादमकरोत् योऽद्यापि प्राप्यते । डॉ० कीलहार्नमहानुभावः पुण्यपत्तने संस्कृत विद्यालयस्य व्याकरणाध्यापकः आसीत् । अनेनैव सर्वप्रथमं स्वपुस्तके परिभाषेन्दु शेखरस्य टीकासम्पत्ति विषयिकाचर्चा कृता अस्ति । अतोऽस्य ग्रन्थस्य महत्त्वं सर्वाधिकं वर्तते । महाभाष्योद्धरण प्रदीपोद्धरणाभ्यां सह आङ्गलभाषामाध्यमेन ग्रन्थोऽयं महदुपकरोति छात्रेभ्यो विपश्चिद्भ्यश्च नागेशेन भाष्ये स्पष्टमिति कैयट इत्यादि विलिख्य यदुद्दृङ्कितं तद् विषयिणी आकांक्षाऽनेन ग्रन्थेन सर्वप्रथमं शशाम ।

24. परिभाषा प्रकाशः

नारायण मिश्र विरचित परिभाषाप्रकाशनाम्नी एका हिन्दी व्याख्या प्रकाशिता सर्वत्रोपलभ्यते ।

25. दुर्गा व्याख्या हिन्दी भाष्यंच

श्री लालबहादुरशास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत विद्यापीठस्य सम्मानित प्राध्यापकेन डॉ० हर्षनाथ मिश्रेण परिभाषेन्दु शेखरे विस्तृता सरलाच दुर्गेति नाम्नी व्याख्या संस्कृतेन छात्रेभ्यः हिन्दी भाष्यंच लिखिते ।

इयं दुर्गा व्याख्या परमोपयोगिनी वर्तते । अतिसरलतया भाषया लिखितेयं टीका गहनातिगहनभावाभिव्यक्तिसमर्था अस्ति । अत्र केचिदन्ये इत्यादि शब्दैः येषां मतानां खण्डनं नागेशेन कृतं तेषां सर्वेषां पुरुषोत्तमदेव सीरदेवादीनां मतानि तत्तद्ग्रन्थेभ्यः अविकलानि प्रदत्तानि सन्ति स्वमतखण्डने नागेशेन यत्रयत्र महाभाष्यस्थलानामुपयोगः कृतः सर्वाण्यपि अत्राविकलानि सन्तीति महत्त्वपूर्णेयं टीकेति ।

26. विषमी

अत्र परिभाषेन्दुशेखरे विषमीति चिद्रूपशर्म विरचिता अवाप्यते । कदाचिदियमपि लोकप्रिया आसीदिति । भगवत्पतंजलिविरचित महाभाष्यस्य छाया टीकाभूमिकायां दाधिचोपाख्यशिवदत्तेन कृत चर्चयाऽवगम्यते ।

27. चित्रभा

पं० ब्रह्मानन्द सरस्वती विरचिता अत्रैका टीका आसीदयस्याः नाम चित्रभेति ।

28. काशिका

विद्यमान पायगुण्डे महानुभावेन गदातिरिक्ता काशिकेति नाम्नी अपरा अपि व्याख्या परिभाषेन्दुशेखरस्य लिखितेति भाष्यस्य छाया टीका भूमिकायां शिवदत्त दाधिमथ महाभागेन लिखितमस्ति । किन्तु डॉ० कीलहार्न निर्दिष्ट तालिकायां ' ' गदा काशिका वेति लिखितं प्राप्यते । येनानुमीयते यद् व्याख्या तु एकैवासीत् तस्या द्वे नाम्नी आस्तामिति । सम्प्रत्यपि एकैव टीका तस्यावाप्यत इति ।

29. परिभाषार्थमंजरी

पं० भीमभट्टेनापि अत्रैका टीका लिखिता । अस्याः टीकाया किं नामेति परिभाषेन्दु शेखरे प्रकरणानि

नावगम्यते। दाधिमथ महाभागेन अस्याः टीकायाः उल्लेखः कृतः अस्ति। सम्भवतः शंकरमिश्र विरचित टीकैव शंकरीति नाम्ना प्रसिद्धा वर्तते।

30. सर्वमङ्गला

पं० शेषशर्म महाभागेनात्र सर्वमङ्गलेति नाम्नी टीका टीकिता। इत्यपि दाधिमथोपाधि श्री शिवदत्तविरचितया छाया टीकाभूमिकयाऽवगम्यते। कियद्भ्यः वर्षेभ्यः पूर्वं वाराणसीतः प्रकाशितेयं टीका।

31. विभूतिः

पं० शिवदत्त दाधिमथकृता विभूतीति नाम्नी टीका अत्रोपलभ्यते।

32. श्रीधरी

पं० जयदेव मिश्र कृत विजया टीका भूमिकायां म० म० पं० उमेशमिश्रेण श्रीधरीति व्याख्या विषये उल्लेखः विहितः। इयं श्रीधरी अपि प्रसिद्धा आसीदिति तत्कृतोल्लेखेनावगम्यते।

33. जटाजूटः

पं० वेणीमाधव शास्त्रिविरचित शास्त्रार्थकला भूमिकायां पाण्डेयोपाख्य श्री रामकरण शास्त्रिण जट्ट जूटेति नाम्न्याः परिभाषेन्दु शेखर व्याख्यायाः उल्लेखः तन्महत्त्वं तत्कालसमुपलभत्वं च सूचयति।

34. परिभाषेन्दुशेखरस्य सुबोधिनी हिन्दी व्याख्या

इयं व्याख्या रचिता सम्प्रति संस्कृत वैयाकरण जगति परां ख्यातिमुपगता वरीवर्ति। एतादृशी विद्वज्जनमनोहारिणीहिन्दी व्याख्या नाद्यावधि दृष्टि गोचरीभूता। अस्यां व्याख्यायां तान् सर्वानपि प्रयोगान् व्युत्पाद्य तत्सम्बन्धिनी चर्चा कृता वर्तते। परिभाषाणामुत्थानिकायां ये प्रयोगाः समागताः वर्तन्ते तेषां सर्वेषां साधुत्वावसरे कस्यां स्थितौ काः काः शंकाः समागताः? कथं च ता उत्तरिताः इति निपुणं प्रतिपादितमस्यां टीकायाम्। मूलग्रन्थस्य सम्यक्तया उद्धाटनपरेयं व्याख्या तादृशं वैशिष्ट्यं विभर्ति येन कस्यापि परिभाषा सन्देहो नावशिष्यते।

सरलतया सुबोधतया भाषया विस्तरेण लिखितेयं व्याख्यापरिभाषेन्दु शेखरस्य तत्त्वावबोधने महदुपयोगिनी इति वदन्ति विज्ञाः। इत्थं परिभाषेन्दुशेखरस्य रचनाप्रभृत्यद्य पर्यन्तं व्याख्याः बुधैः क्रियन्ते। उत्तरोत्तरमेव तत्र विचार विस्तारः समेषां व्याख्याकाराणां विचारसाम्येति तद्दर्शनेनावगन्तुं शक्यते। तत्रापि कासांचिद् टीकानामपूर्वं महत्त्वं विद्यते। तत्र गदाकारो नागेशस्य पट्टशिष्य आसीत्। इत्थमपिश्रूयते यत् परिभाषेन्दु शेखरस्येयं गदा टीका एवेयं नागेशेनैवावलोकितेति। अतः परिभाषेन्दु शेखरस्याभिप्रायस्याभिव्यक्तिः नागेश सम्मतेति ग्रन्थोऽयमतीव महत्त्वपूर्णः। अथ च केचिदन्ये इत्यादि वचोभिर्नागेशेन पूर्ववर्तिनामाचार्याणां मतान्युद्धृत्य तेषां खण्डनं कृतमस्ति। तत्र केषांचिदिदं मतमिति नागेशेन नोल्लेखस्तत्र विहितः इति महत्ता अस्याः टीकायाः वर्द्धत एव।

तत्र भूति विजयाटीकयोः स्थानम्

परिभाषेन्दुशेखरस्य यावत्यो व्याख्या अद्यावधि प्रकाशिता तावतीषु सर्वासुप्रकाशितासु व्याख्यासु सम्प्रति सर्वोत्कृष्टं स्थानं पण्डितमण्डलीषु श्रीराम कृष्ण शास्त्रिणः भूतेरेव वर्तते, यद्यपि भूति व्याख्यानं परिष्कार बहुलमतीव दुरूह छात्रानुद्वेलयति तथापि केचन तादृशा अपि अंशाः सन्ति परिभाषेन्दु शेखरस्य येषां सम्यग्ज्ञानं भूति व्याख्यानमन्तरा न भवति। अनेकान्ता अनुबन्धाः एकान्ताः अनुबन्धाः इति परिभाषा द्वय व्याख्याने या ह्यनुमान प्रक्रिया प्रदर्शिता भूतिकारेण तां विना परिभाषाशयो हृदयमवगाहयितुं न शक्यते जिज्ञासुभिः। एवं 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' इत्यस्याः परिभाषायाः व्याख्याने सूत्रकारवार्तिककार भाष्यकाराणामतानि यथायथं विविच्य सिद्धान्तपक्षं व्यवस्थापयता टीकाकारेण श्रीराम कृष्णशास्त्रिणा प्रतिपाद्योविषयः साधु प्रदर्शितः येन मनागपि संशीति नावशिष्यते।

परिभाषायास्स्वरूप निरूपणे श्रीमता शास्त्रिणा लौकिकं तादृशमुदाहरणं प्रस्तुतं येन परिभाषायाः स्वरूपज्ञानमनायासेन सम्पद्येत। अप्रवृत्ति स्थानानि च तानि तानि परिभाषाया उद्धृत्य परिभाषाया प्रतिपाद्य विषयः स्पष्टतानीतः व्याख्यानेनानेन लौकिका अपि विषयाः स्फुटं जायन्ते। तत्र ज्येष्ठत्वमध्यमत्वकनिष्ठत्वानि च परिष्कृत्य एकस्मिन्नपि सत्यपिपुत्रे ज्येष्ठत्वं

व्यवहर्तुं शक्यते, अनेकेषु च पुत्रेषु सत्सु प्रथम एव ज्येष्ठ एवं व्यवहर्तुं शक्यते इति च ज्ञानं सम्यग्भवति

किं बहुना 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' इति परिभाषा व्याख्यानावसरे विकृतेनाप्येकदेशेन तत्त्व व्यवहारस्य यदुदाहरणं व्याख्याकारेण प्रस्तुतं समन्वितं च तेनापि परिभाषायाः लोकन्याय सिद्धत्वं स्फुटं प्रतीयते । एवमेव 'येन नाप्राप्ते यो विधिराभ्यते स तस्यबाधको भवति इति न्यायं व्याचक्षाणेन शास्त्रिणा चतुर्णां बाधवांजानां समीचीनान्युदाहरणानि प्रदर्श्य न्यायस्यास्य विषयः स्पष्टतां नीतः ।

इत्थं तात्याशास्त्र्यपर नामधेय श्री रामकृष्णशास्त्रि विरचितं भूतितिलकं, श्री जयदेव मिश्र विरचिता विजया सम्प्रति संस्कृत बुधजनसमाजे पठनपाठन द्वारा प्रसिद्धिमातनुतः । अन्याश्च व्याख्याः ग्रन्थालयस्य शोभां वर्धयन्तो न प्रसिद्धिप्राप्ताः ।

भूति तिलकं परिष्कार विषये तिलकायमानमपि परिभाषेन्दुशेखरग्रन्थस्य मूलं मनागेव स्मृशति । अतोऽन्तेवासिनां दुरूहार्थतां भजति विजया च विजयेव छात्रान् - अर्थावबोधे पथिभ्रमयति । ततश्च छात्राणां यावानुपकारः अपेक्ष्यमाण आसीत् न तावानुपकारो जातः ।

सन्दर्भ संकेत

1. परिभाषा - 1
2. तदेव - 37
3. तदेव - 38
4. तदेव - 71
5. तदेव - 72
6. तदेव - 133
7. पा०सू० 1/4/2
8. परिभाषा - 40
9. तदेव - 38
10. तदेव 71
11. तदेव - 72
12. तदेव - 73
13. परिभाषा - 100

14. परिभाषा 121
15. तदेव - 124
16. सम्प्रति वाराणसेयादि विद्यालयेषु प्रचलिताध्यापनशैल्यनुसारेण तत्प्रवराणामपि छात्राणामध्ययनाय लक्ष्मण शर्मणा संगृहीतया तत्त्व प्रकाशिकया च समलङ्कृतोऽयं ग्रन्थः। परिभाषेन्दु शेखरे भैरवीव्याख्या भूमिकायाम् सदाशिव शास्त्री जोशी, पृ० 5
17. संस्कृत विद्या पुनरुज्जीवन द्वितीयसंस्करण (पुणे) पृ० 49-50
18. दुर्गा व्याख्याभूमिका पृ० 66
19. काशी की पाण्डित्य परम्परा पृ० 154
20. तदेव पृ० 154
21. तदेव पृ० 164
22. तदेव नेति गुरुचरणाः हैमवती व्याख्या पृ० 262
23. उन्होंने व्याकरण शास्त्र में दो ग्रन्थों का प्रणयन किया, जिनमें एक तो महाभारत पर टिप्पणी तथा दूसरा परिभाषेन्दु शेखर पर सारासार विवेक नामक व्याख्यान - काशी की पाण्डित्यपरम्परा बलदेवोपाध्याय, पृ० 189

तृतीयोऽध्यायः

परिभाषापदार्थविवेचनम्

का नाम परिभाषा शब्दशास्त्रेषूच्यते 'अनियम ग्रहणे नियमकारिणी' परिभाषा महाभाष्ये वृद्धि सामान्येन परिभाषा पदेन सविशेषमधिकारं मनुते यस्त्वसौ 'षष्ठी स्थाने योगा 1/9/48 इत्येतद् विषयमधिकृत्य निर्ब्रूते अधिकारो नाम त्रिप्रकारः। कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयति। आचार्य पाणिनेस्तथा तदुत्तरवर्ति शाब्दिक रचना परिभाषा पाठस्य संग्रहः स्वातन्त्र्येणोपलभ्यते विषयेऽस्मिंस्तत्तच्छाब्दिकवरैः परिभाषायाः स्वरूपं चातुर्विध्येन ज्ञापित न्याय सिद्ध वाचनिक मिश्रितभेदेन निर्णीतमस्ति।

तत्रास्मिन् परिभाषा शोधविषये नैकविधपरिभाषाणां समुल्लेखोऽकारि यस्तावतैः स्व रचना विशुद्धं व्याख्यायोपवर्णितोऽस्ति। तत्र विषयेऽस्मिन् विहाय दाक्षिं पाणिनिं तथाऽन्याश्च कतिपयान् शब्द शास्त्रप्रणेतृन् व्याडिनागेशादिभिः स्वातन्त्र्येण परिभाषाविषयमपेक्ष्य ग्रन्था विरचिताः सन्ति येषु परिभाषा पाठोऽविकलं विवेचितोऽस्ति। प्रायेण यदा तत्तत्सूत्रैः प्रयोगा न व्युत्पाद्यन्ते अथवा प्रयोगाणां व्युत्पादनानर्हता सम्भवेत् तदा शब्दानां व्युत्पत्तिं निर्वोदुमनियमे च नियमाः तत्तद्व्याकरणशास्त्रप्रणेतृभिः परिभाषासूत्रैरेव प्रयोगाणां साधुत्वं विहितत्वं च विधीयते यथा वा यत्र शब्दानां प्रयोगाणां वा साधने जटिलत्वं वैषम्यं वा प्रतीयते तथा सामान्या परिभाषाणामाविर्भावोऽजनिष्टेति किंच पाणिन्यादिहरदत्त हरिभास्कराग्निहोत्रि शर्म वर्म दुर्गा सिंह गोविन्दाचार्य रामप्रसाद भावमिश्र देवनन्दि हेमचन्द्राचार्य हैमहंसगणिभोजदेवप्रणीतेषु परिभाषा विषयकेषु व्याकरणग्रन्थेषु परिभाषायाः स्वरूपं विशदं निरूप्यते।

शब्द शास्त्रमधिगम्य विवेचनस्य पद्धतिद्वयमक्षिणोचरी भवति। तत्रैका अष्टाध्यायीपद्धतिः अपरा च प्रक्रियापद्धतिः। पद्धति द्वयस्यापि पन्थानं

परिष्कर्तुमनेकैः शाब्दिकैस्तपःस्वाध्यायनिरतैस्ते ते ग्रन्था निर्मिताः, महता यासेन देशस्य कोणे कोणे प्रचारिताश्च। तत्र प्रथमाया पद्धतेः परिष्काराय काशिका भाष्यवृत्तिप्रमुखा ग्रन्थाः, द्वितीयायाश्च पद्धतेः प्रख्यापनाय प्रक्रिया कौमुदी तद् टीका प्रभृतयो भूयांसो ग्रन्था ग्रथिताः।

शब्दानुशासनस्य परमं प्रयोजनं शब्दानां व्युत्पादनम्, व्युत्पादितानां च शब्दानां साधुत्वसमर्थनम्। तत्र भगवता पाणिनिना शब्दानां व्युत्पादनाय केचन नियमा विनिर्मिताः। तेषां च विभाजनमष्टस्वध्यायेषु कृतम्। ते चाष्टस्वध्यायेषु विभक्ता नियमाः समुदिताः सूत्रपदेन, तदवयवाश्च योगपदेन व्यवहियन्त इति जानन्त्येव विद्वांसः। ग्रामैकदेशे ग्रामपदवत् सूत्रैकदेशे योगे सूत्रशब्दप्रयोगश्च विरुद्ध्यते।

एवमेव प्रयोग निष्पत्तौ स्वस्व विधेयमादाय परस्परं विरुद्धानां सूत्राणां विरोधनाशाय, इष्टप्रयोगप्रतिपादनायानिष्टप्रयोग व्यावर्तनाय च तेषां सूत्राणां समुचितार्थं परिष्काराय वा भगवता पाणिनिना कानिचित् परिभाषा सूत्रान्यपि प्रोक्तानि, किन्तु तावताऽप्यनेकेषु स्थलेष्विष्ट प्रयोग निष्पत्तावनिष्ट प्रयोग व्यावृत्तौ सम्भावित समस्या समाधानायाक्षमा अन्ते वासिनो भवन्ति।'

'महांश्चासौ चन्द्रमा महाचन्द्रमा इत्यत्रात्वं सूत्रेण साक्षाद् विधीयते, महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्रात्वाभावः कथम्? एवं गर्ग शब्दाद्यञ्, परमगर्ग शब्दात्तदभावः कथम्? तुल्यबल विरोधे यथा पूर्वापेक्षया परस्य बलवत्त्वव्यवस्था सूत्रे वर्तते तथा पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरस्य बलीयस्त्वव्यवस्था कथन्न विलोक्यते? एवमनेकासां समस्यानां समाधानाय परवर्तिन आचार्याः काश्चन परिभाषा सूत्रतो लोकतश्च गवेषयामासुः। ताभिश्चाप्रामाण्य ज्ञानानास्कन्दित सूत्रार्थ सम्पादनेनेष्ट प्रयोग निष्पत्तावनिष्ट प्रयोग व्यावृत्तौ च साहाय्यं सम्पाद्यते। तथा चोक्तं परिभाषालक्षणम् -

संकेत ग्राहकभिन्नत्वे सति शब्द धर्मिक साधुत्व प्रकारक शास्त्र जन्या प्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबोधे सहकारित्वेन मुन्यभिप्रेतत्वे सति पाणिन्युच्चरित भिन्नत्वं परिभाषात्वमिति।

नन्वित्थं परिभाषालक्षणं स्वीकारेऽपि 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यस्य 'इको यणचि' इत्येतदपेक्षया व्याप्यत्वेन तस्य च व्यापकत्वात् तस्मिन् सवर्णाजतिरिक्तत्वेन सङ्कोचात् तद्बोधोपयोगिबोधजनकत्वेन परिभाषात्वम् 'अकः

परिभाषापदार्थविवेचनम्

सवर्णेदीर्घः' इत्यत्रातिव्याप्तमिति चेत्? न लक्ष्यधर्मिक साधुत्वप्रकारक बोधाऽजनकत्वस्यापि निवेशेनादोषात् ।

षष्ठीस्थानेयोगाः 'इत्यादीनां पाणिन्युच्चरितत्वेऽपि' निर्दिश्यमानस्या-
देशाभवन्ति इत्यानुपूर्वीमद् वाक्यस्य पाणिन्युच्चरितत्वात् न दोषः । स्वातन्त्र्येण
व्यवस्थापकानाम् 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यादीनामनेवं विधत्वेऽपि पाणिनि
प्रयत्नानुमितत्वयादृश्यादारोपितं परिभाषात्वमनुसन्धेयमिति ।

यद्यपि व्याकरणाकरेषु सर्वेष्वपि ग्रन्थेषु परिभाषा शब्दस्तु विलोक्यते किन्तु
तस्य निर्द्वष्टं लक्षणं क्वचनापि न दृश्यते । किं बहुना, पाणिनिं विना तु तस्य नः अपि
नोच्चारितम् । एवंच परिभाषा पदार्थ निरूपण प्रसङ्गे वैयाकरणैः किञ्चित्
काठिन्यमनुभूयते । तथापि परवर्तिनो विद्वांसः परिभाषापदार्थ निरूपणेलेखिनीं
व्यापारयामासुः । तथा च पदमंजरीकारो हरदत्तमिश्रः परितः सर्वत्र पूर्वत्र
व्यवहितेऽनन्तरे च भाष्यते कार्यमनया सा परिभाषा इतिपरिभाषालक्षणमवोचत् ।

अन्येऽपि प्राक्तना आचार्याः - परितो व्यापृतां भाषां परिभाषां प्रचक्षते,
भाष्यन्ते परितो यस्मात् परिभाषास्ततः स्मृताः 'परितो भाष्यते या सा परिभाषा'
विधौ नियमकारिणी परिभाषा, अनियमे नियमकारिणी-त्वं परिभाषात्वम्,
'लिङ्गवत्त्वे सति फलवत्त्वं परिभाषात्वम्' इत्यादि परिभाषा लक्षणं स्वीकुर्वन्ति ।
परन्त्वेतत् सर्वलक्षणापेक्षया परिभाषेन्दु शेखरटीकाभूतिकारस्य पूर्वोक्तं लक्षणमतीव
स्पष्टं दोषरहितंच प्रतीयते । परिभाषापदार्थ निरूपणावसरे - अत्रवाचनिकानीत्यन्त
विशेषणं परिभाषा शब्दस्य रूढ्यर्थबोधनाय । परिभाषात्वंच सङ्केतसम्बन्धेन
तत्पदवत्वम्, तच्च प्राचीन तन्त्रस्थ संज्ञादि काण्ड पंचकान्यकाण्डस्थांमेव ।
तेषामेव तथा शिष्ट व्यवहारविषयत्वात् । तेन 'पूर्वत्रासिद्धत्वे नस्थानिवद्' इत्यादीनां
व्यावृत्तिः, निषेधातिदेशयोः पूर्वोक्तयोः संग्रहश्चेति सिद्धः ।

केचित्तु वाचनिकानीत्यन्तमेका कोटिः ज्ञापक न्यायसिद्धानीत्यन्तमपरा
कोटिः, भाष्य वार्तिकयोर्निबद्धानीत्यन्यत्र विशेषणम् । तेन सौत्राणाम् 'संज्ञापूर्वको
विधिरनित्यः' इत्यादीनांच व्युदास इत्याहुः तच्चिन्त्यम् । सीरदेवादिभिः
परिभाषात्वेनाभ्युपगतानाम् 'पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवत्' इत्यादीनां पाणिनीयतन्त्रस्य
ज्ञापक न्याय सिद्धत्वेन भाष्य सम्मतत्वेन तासामव्याख्यानेन न्यूनापत्तेर्द्विर्वारित्वात् ।
संग्रहसम्भवेन द्वितीयकोटिः फलाभावाच्च ।

अत्र ज्ञापकपदेनैतच्छास्त्रीयलिङ्गम्, न्यायपदेन लोकतन्त्रप्रसिद्धा युक्तिः।
 एतेनानियमनियमकारित्वम्, पक्षे प्राप्तार्थानुवादकत्वम्, संज्ञाशास्त्रान्यत्वे सति
 विध्यपेक्षितार्थ समापकत्वं वा परिभाषात्वमित्यपास्तम्। 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्'
 'वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्यय लक्षणम्' इति विधिनिषेध रूप परिभाषाणामुसङ्गहापत्ते-
 स्तस्मात् प्रत्याहारपदवत् परिभाषापदं तथा शिष्टव्यवहारविषयेषु योगरूढम्।
 तदुक्तम्-

एकदेश स्थिता शास्त्रभवने याति दीपताम्
 परितो व्यापृतां भाषां परिभाषां प्रचक्षते॥

इति प्रतिपादितम्।

परिभाषा स्वरूप प्रतिपादन प्रसङ्गे उभाभ्यामपि परिभाषेन्दु शेखर
 व्याख्यातृभ्यामुक्तपरिभाषात्वम्। तथा हि भूतिकारैः रामकृष्ण शास्त्रिभिः प्रतिपादितं
 व्याख्येय परिभाषात्वं च -

संकेत ग्राहकभिन्नत्वे सति शब्दधर्मिकसाधुत्वप्रकारक शास्त्र जन्याप्रामाण्य
 ज्ञानानास्कन्दितबोधेसहकारित्वेनमुन्यभिप्रेतत्वे सति, पाणिन्युच्चरितभिन्नत्वमिति।
 तेन "षष्ठी स्थाने योगाः" इत्यादीनां निदिश्यमानस्यादेशा भवन्ति इत्याद्याः
 मूलभूतानां पाणिन्युच्चरितत्वेऽपि 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्याद्यानु-
 पूर्वोमतवाक्यपाणिन्यनुच्चरितत्वान्न दोषः।

महामहोपाध्यायः जयदेव मिश्र पादास्तु शास्त्रभेदेन परिभाषाणां भिन्नतया
 व्याकरण परिभाषापदार्थः कः इति जिज्ञासायामत्रोच्यत इत्यादिना प्रतिपादयामासुः।

तथाहि अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित साधुत्वप्रकारक बोधोपयोगि
 बोधजनकत्वं परिभाषात्वम्। मिश्रमहोदयैः स्वयमेवास्य परिभाषा लक्षणस्य
 समन्वयोऽपि प्रादर्शि। परमग्रे वृद्ध्यादि पदार्थ ज्ञान द्वारा वृद्धिरादैच् इत्यादिसंज्ञा
 शास्त्राणामपि 'वृद्धिरेचि' इत्यादि विधिसूत्रादेः अप्रामाण्य ज्ञानानास्कन्दित वाक्यार्थ
 बोधोपयोगिबोधजनकत्वाद् 'वृद्धिरादैच्' इत्यादिसंज्ञाशास्त्राणामपि
 परिभाषात्वमापद्येत इति अतिव्याप्तिभियाचरमबोधे अर्थात् अप्रामाण्य
 ज्ञानानास्कन्दित साधुत्वप्रकारक बोधोपयोगि बोधे शक्यविषयकत्व विशेषणत्वेन
 एभिरपि मिश्रैर्भूतिकाराणामिवाङ्गीकृतम्।

मुद्रितामुद्रित परिभाषाकाराणां योगदानम्

पाणिनीयं शब्दानुशासनं तथा तदुत्तरवर्तीनि शब्दानुशासनान्यनुसृत्य परिभाषाविषयमत्र विहङ्गमदृष्ट्या किञ्चिद् विवक्तुं पार्यतेऽस्माभिः। सम्भाव्यतेऽत्र संख्या क्वचिन् न्यूनाधिक्यं क्वचन स्वातन्त्र्येण निर्वचनं क्वचित् क्रमभेदः पाठभेदश्च परं तस्याः मूलतः स्वरूपमेकमेव। तथाहि परिभाषायाः वैयाकरणानां नियमानुकूलेन लक्षणं तावदिदं दृश्यते यद् 'अनियमप्रसङ्गे नियम कारिणी परिभाषा।'

विषयेऽस्मिन् महाभाष्यकारः पतञ्जलिरपि किञ्चिद् वैशिष्ट्यं च 'षष्ठीस्थाने योगाः' इति सूत्रस्य व्याख्यायां वक्ति 'अधिकारो नाम त्रिप्रकारः कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः सर्वं गृहं प्रकोष्ठकमभिज्वलयति।'

'अत्र त्रिधात्वेन अधिकारस्य निर्वचनं कृतमस्ति तत्र एकत्राव-स्थितोऽधिकारः सर्वं शास्त्रं प्रकाशयति।'

भाष्यप्रदीपकारस्य कैयटस्य मतमिदं मतं यत् कश्चिदिति परिभाषारूपः इत्यर्थः। मन्मतेन तु उभेलक्षणे वस्तुतः एकमेव वर्तते अर्थादेकार्थकमेव वक्तुं वैचित्र्येण भेदात्मकं नवधा वर्तते। परिभाषाया द्वैविध्यमित्यर्थन्तु साधयितुं शक्यते यदेकं पूर्वोक्तं पाणिनीयं शास्त्रमाधारीकृत्य तन्निर्दिष्ट सूत्राणामनुसरणं सूत्रादिभिः ज्ञापितानां न्यायसिद्धानां नियमानामनुसरणमेव।

प्रायः वैयाकरणानां तथा व्याकरणशास्त्रस्य ग्रहणं परिभाषाणां प्रामाण्यं प्रायो न केवलं सूत्रान्तरेणैव किन्तु सूत्रेभ्यः बहिर्भूतेषु विषयेष्वपि साधयितुं सुकरम्।

अत्रतत्र सूत्रैः ज्ञापितानि शब्दान्तराण्यपि व्याकरणनिर्दिष्टान् नियमाननुसृत्य साधयितुं शक्यन्ते अथवा न्यायसिद्धाः लौकिक्यः परिभाषाः अनुसृत्य तत्स्वरूपं साधयितुं शक्यते। यास्तु सूत्रवदेव वैयाकरणैः गृह्यन्ते मन्यन्ते च। अत एव परिभाषाणां निर्वचनावसरे तासां चातुर्विध्यं प्रतिपाद्यते -

1. ज्ञापिता परिभाषा या केनापि सूत्रेण ज्ञाप्यते यथा - 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणम्।'
2. न्यायसिद्धास्तु - लौकिक न्यायानुकूल्येन याः प्रवर्तन्ते इति ताः न्याय सिद्धाः।

3. कोऽप्याचार्यः वाचनिकां परिभाषामभिमन्यते यस्याः द्वौ भेदौ स्तः।

तत्र कात्यायन प्रोक्तानि वार्तिकान्यपि परिभाषारूपत्वेनाङ्गी क्रियन्ते। यस्मात् तः परिभाषाः सूत्रैः साधिताः साध्यन्ते वा न चापि ताः न्यायसिद्धाः दृश्यन्ते किन्तु केनापि विशिष्टाचार्येण वचन द्वारा प्रतिपादनात् ताः वाचनिक्यः परिभाषाः भवन्ति।

कात्यायनस्तु परिभाषावृत्तिकारत्वेन सीरदेवेन बहुत्राङ्गीक्रियते। यत्तु भाष्यकारोऽपि समर्थयते। अनितरस्मिन् गृह्णाति....इदम् कात्यायन वचनपरिभाषारूपेण पठ्यते।

‘पूर्वत्रासिद्धेऽयमद्विर्वचने तथा सर्वस्य द्वे’ इत्यत्र सूत्रे कात्यायनवार्तिकमिदं परिभाषारूपेण पठ्यते इति उभे इमे परिभाषात्वेन परिगणयति। अथ च पुरुषोत्तमदेवः पातञ्जलवचनेनैतद् साधयितुं प्रयतते। यदन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्ग बलीयः ‘विप्रतिषेध’ सूत्रे इयं परिभाषा भाष्यकारेण पठिता। सीरदेवोऽपि मतमिदं स्वीकरोति। कतिपयाः परिभाषाः मिश्रिताः संपृक्ताश्चापि सन्ति। यासां सूत्रकारेणद्वारा ज्ञापनं भवति।

अथ भाष्यकारेण पतञ्जलिमुनिनाऽपि ‘अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलवत् ‘विप्रतिषेध सूत्रं इतीयं परिभाषा पठितेति सूत्रस्यास्य समुद्धरणेन सुस्पष्टं ज्ञायते यदेवंजातीयकानां सूत्र निबद्धानामर्थं प्रतिपादनं परिभाषात्वेन भाष्यकारो गणयति। सीरदेवोऽपि मतमिदं परिपुष्णाति। प्रायशः परिभाषाः एकदेशीयाः काश्चित्तु न्यायसिद्धाः भवन्ति इत्येताः सम्मिश्राः परिभाषाः वैयाकरणैः स्वीक्रियन्ते आभ्यामतिरिक्ताः शिष्टाः पूर्वाचार्यैः कथनमात्रादेव वाचनिकाः प्रतिपाद्यन्ते यथा (गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह प्राक् सुबुत्पत्तेः” समासवचनं भवतीति ‘उपपदमतिङ्’ इति सूत्रे अतिङ् पदेन ज्ञाप्यते।

अतः शेषस्तु पूर्वाचार्यैर्वाचनिकत्वेन स्वीकृतोऽस्ति। तत्र परिभाषायाः किं स्वरूपमस्ति इत्येतद् विषये किञ्चिल्लेखितुमत्र प्रस्तूयते, तथाहि पाणिन्याद्या चार्यैस्तथा तदितराचार्यवयैर्वैयाकरणैर्निर्दिश्यमानस्येति परिभाषायाः स्वरूपं निश्चप्रचं साधयितुं न शक्यते तथाप्यत्रैतदेव वक्तुं शक्यते यत्परिभाषाणां वैयाकरणैर्वैशिष्ट्यं प्रतिपादितमस्ति तत्र सीरदेवः ‘परिभाषा हि नाम न साक्षात् पाणिनीयवचनानि किं तर्हि नानाचार्याणाम्।’

सीरदेवात्प्राग्भवः श्रीपुरुषोत्तमदेवस्तु मतमिदमेव समर्थयते । एवमेव कैयटः स्वीये भाष्यप्रदीपे काशिकावृत्तिपरिभाषाप्रकरणप्रणेता श्रीहरदत्तस्तु तथा सायणाचार्यः भू धातु प्रसङ्गे परिभाषाविषये पूर्वाचार्यान् संस्मृतवानस्ति । तेनैवं प्रतीयते यत्परिभाषाः सुप्राचीनाः सन्ति । किञ्च भट्टनागेशस्यान्तेवासी पायगुण्डे वैद्यनाथः परिभाषाणां स्रोतः स्वरूपमैन्द्रं तन्त्रं निरूपयति आस्तान्तावदिमाः परिभाषाः सुप्राचीनानां वैयाकरणानां शब्दानुशासनेषु सूत्ररूपेण निर्दिष्टाः अथवा तद् व्याख्यारूपेण प्रतिपादिताः सन्ति । इदमेव मतं समाश्रितवदिभस्तत्र भवदिभर्भोजदेवैः स्वकीये सरस्वतीकण्ठाभरणे व्याकरणग्रन्थे परिभाषाः शब्दानुशासने गणिताः सन्ति अथवा शब्दानुशासने समाविष्टाः सन्ति, अस्त्यत्र सर्वेषां प्राचीनानां वैयाकरणानामैकमत्यम् । यदन्तरेण परिभाषावृत्तिजातं समाश्रयशास्त्रीयं कार्यं निर्वोदुं न शक्यते यत्र परिभाषाः समाश्रित्य दोषः प्रादुर्भवति तत्र परिभाषाणां परिशीलनमुद्ध्यते परिहीयते च । इत्थं परिभाषा विषयं सामान्येन निर्दिश्य अधुना विशिष्ट परिभाषावक्तृणां व्याख्यातृणाञ्च विषये किञ्चिल्लिख्यते ।

काशकृत्स्ने व्याकरणे कविना चन्नवीरेण समुल्लिखितं धातुगुणे काशकृत्स्नान्तर्गत तुद्धातोर्व्याख्याने सकृद् बाधितो विधिर्बाधित एवेति परिभाषा वचनलभ्यते आचार्यान्तरैः किञ्चिद् वैषम्येन विभेदेन चैतदेव परिभाषारूपेण प्रतिपन्नमस्ति इदंखलु विवेचनीयं वर्तते यत्पूर्वनिर्दिष्टाः परिभाषाः किं चन्नवीरेण कविना काशकृत्स्ने कुतश्चिद् व्याकरणग्रन्थाद् गृहीताः सन्ति अथवा स्वरचिताः सन्ति अथवा कुतश्चित् संगृहीताः सन्ति । काशकृत्स्नीयं धातुपाठं उणादिगणं चाभिलक्ष्य सम्भाव्यते कस्माच्चित् परिभाषाग्रन्थात् संगृह्य चन्नवीरेण काशकृत्स्ने वर्णिताः स्युः । आचार्य व्याडिमहोदयेनापि पाणिन्यादिभिः पूर्वाचार्यैः सूत्रात्मकतयानि निर्दिष्टानां परिभाषाणां सङ्कलनमकारि । अत्र हि (एतेषां कृतिषु) परिभाषाणां सुपरिष्कृतं समुचितं स्वरूपमादधानः आचार्य व्याडिमन्तरा नान्यः कोऽपि स्यादिति सम्भाव्यते । अत एतत् समीचीनतयाऽनुमीयते च श्रीव्याडिमहोदय एव परिभाषापाठस्य सर्वप्रथमं सुव्यवस्थितां सुचार्वीं स्थितिं प्रादात् ।

अनुमितेः कारणमधस्तान्निर्दिश्यते यल्लवपुरीय डी०ए०वी० कालेजस्थ लालचन्द्र पुस्तक संग्रहालये परिभाषापाठस्य द्वे मातृके समुपलभ्येते । य इदानीं होशियारपुरीय विश्वेश्वरानन्द विश्ववन्धु वैदिकानुसन्धानसंस्थाने सुरक्षिते स्तः ।

ययोश्चरमायां पुष्पिकायामुल्लिखितमस्ति 'केचित्तु व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्त्यादयः सर्वाः परिभाषाः व्याडिमुनिना विरचिताः इत्याहुः।'

तृतीयापाठ संस्करणे तु श्री पुरुषोत्तमदेवस्य परिभाषावृत्तिरुपलभ्यते अत्र तु प्रथमा परिभाषा 'अर्थवदग्रहणे नानर्थकस्य इत्येवं रूपात्मिका दृश्यते चरमा परिभाषा भवति 'व्याख्यानतो विशेष प्रतिपत्तिर्नहि सन्देहालक्षणम्' इति विलोक्यते। संस्करणेऽस्मिन् विंशत्यधिकाः शतं परिभाषाः सन्ति। अस्याः परिभाषावृत्तेः कतिपयासु मातृकासु अन्तिमा पुष्पिकेत्यमुपलभ्यते 'इति पाणिनीय विरचितानां परिभाषाणां लघुवृत्तिः सम्पूर्णा।' आसु तिसृषु परिभाषा वृत्तिषु प्रारम्भिकी परिभाषा समानेव लक्ष्यते परं परिभाषापाठः पौर्वापर्यक्रमेण संख्यया च प्रायशो विभिद्यते।

अथ तुरीय पाठसंस्करणन्तु सीरदेवस्यलघुवृत्तिः परिचायकमेव। अत्र त्रयस्त्रिंशदधिकं परिभाषाणां शतकं वर्तते। अत्र निबद्धाः परिभाषाः ज्ञापक सिद्धाः सन्ति। याः संख्यया द्वयधिकशतमिताः सन्ति। इमाः एवं कात्यायनक्लृप्त वार्तिक सम्मिताः परिभाषाः सन्ति।

आभ्योऽनन्तरमेकत्रिंशत्परिभाषाः न्यायसिद्धाः अभिधीयन्ते। अत्र ग्रन्थकारः स्वयं संकेतयति यदतः परं 'न्यायमूलाः परिभाषाः।' संस्करणस्येदं वैशिष्ट्यं दृश्यते यदत्राष्टाध्यायी क्रममनुसृत्य ज्ञापिता वार्तिकरूपाः परिभाषाः संगृहीताः सन्ति। अस्मादेव हेतोरत्र सर्वत्र इति प्रथमपादः भूपादः कारकपाद इति प्रथमोऽध्याय इति लेखोपक्रमोऽस्तीति दृश्यते।

प्रथमसंस्करणान्तर्गतपाठस्तु नागेशभट्टविरचित परिभाषेन्दुशेखरे समुपलभ्यतेऽत्र त्रयस्त्रिंशदधिकं शतमिताः परिभाषाः सन्ति। अस्मिन् संस्करणे संगृहीतानां परिभाषाणामपि संग्रहोऽपि लक्ष्यमनुसृत्य प्रवर्तमानः सिद्धान्त कौमुद्यादिषु ग्रन्थेषु दृष्टिपथमवतरति। सम्प्रति पठनपाठनक्रमे वैयाकरणाः प्रकृतं विधिमेव प्रयुञ्जते।

आधुनिका व्याख्यातारोऽपि प्रायेण संस्करणस्यास्य व्याख्यामकार्षुरिति। अत्र प्राधान्येन समेषां संस्करणानां परिभाषासंख्या समानैवोपलभ्यते। एवमेव श्रीमद्भिः शेषाद्रिनाथैः प्रणीताः दशाधिकं शत संख्याकाः परिभाषाः विद्यन्ते।

व्याडिद्वारा लिखितस्य परिभाषापाठस्य केनाप्यज्ञात नामधेयेन विदुषैका वृत्तिर्लिखिताऽस्ति यां म०म० अभ्यङ्करः सुसम्पाद्यानेकासां मातृकाणां साहाय्येन परिभाषासंग्रहस्य मुखे प्रकाशितवान्।

नात्र वृत्तिकारेण स्वीयस्य नाम्नो देशकालादेर्वा निर्देशः कृतोऽस्ति तस्मादेतद्, विषये वयं किमपितत्र विद्मः।

पाणिनिराचार्यः : 2900 ख्रिष्टाब्दात् प्राग्भवः

अथेदानीमुपलभ्यमानासु परिभाषामातृकास्वन्तेपाणिनीयं पाणिनि प्रोक्तं, पाणिनिविरचितं वा नोल्लिखितमस्ति, यथा मद्रासदेशीयाडियारपुस्तकालयीय मातृकासंग्रहस्याष्टविंशत्युत्तरैकोनविंशतितमेवत्सरे प्रकाशितचरे सूचीपत्रस्य द्वितीयभागे द्वासप्ततितमे पृष्ठेऽप्येका परिभाषासूत्राणां मातृकोपलभ्यते यत्र पुष्पिकायां परिभाषासूत्राणि पाणिनि कृतानीति लिखितमस्ति। किंचास्मिन्नेव पूर्वनिर्दिष्टेभागे द्वयधिकं पंचाशीति पृष्ठस्यैकः परिभाषापाठः प्राप्यते यत्र पूर्वोक्त तृतीय पाठान्तर्गत श्रीपुरुषोत्तमदेवस्यैवान्तिमः पाठः उद्धृतोऽस्ति येनेदं स्पष्टं ध्वन्यते कश्चन परिभाषासूत्रपाठः पाणिनिक्लृप्तोप्यासीदिति पाणिनिप्रोक्तो वासीदिति।

अथात्र पूर्वापरप्रसङ्गस्य सूक्ष्मैक्षिकमेतन्निरूपः यत्पाणिनि महोदयैरपि स्वतन्त्रः परिभाषा सूत्रपाठः स्वयं प्रोक्त आसीदिति।

पठिष्यत्याचार्य 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव इति' इत्याद्युक्त्या महाभाष्ये आचार्यभेदेन पाणिनिकात्यायनावेव विवक्षितौ स्तः। अत्र नागेशः संमनुते यदाचार्य पदेनात्र वार्तिककृतकात्यायन एवेति वक्तुमिष्टमस्ति परं सम्पूर्ण महाभाष्यस्य परिशीलनेनेदं स्पष्टं यत् कुत्रापि नाचार्यत्वेन वार्तिककृत् कात्यायनः प्रयुक्तः प्रोक्तोवाऽस्तीति। अत एवेदं सम्यग् गम्यते यत्सर्वत्र महाभाष्ये आचार्य परिभाषायाः अभिसन्धिः पाणिनि परिभाषायाः एव प्रयोजनं वर्तते।

अथ चेत् पाणिनीयपरिभाषाणामाधारभूताः परिभाषाः एव स्युः। परमद्ययावदुपलब्धेषु मुद्रितेषु परिभाषा सूत्रपाठेषु सर्वत्रान्ते इति व्याडिविरचितः। पाणिनि परिभाषाः समाप्ता इत्युल्लेखादिति द्वितीयपाठस्यान्ते निर्देशाच्च। अत एव सर्वेषु मुद्रितेषु संस्करणेषु च सर्वत्र परिभाषापाठः साकल्येन पाणिनिमेवान्वेति।

हरदत्तः 1115 विक्रमवत्सरीयः

काशिकावृत्ति व्याख्यात्रा हरदत्तेन परिभाषापाठ विषये एकः स्वतन्त्रो

ग्रन्थोऽलेखि । परिभाषा प्रकरण नाम्नेत्यसौ 1/1/37 सूत्र व्याख्यायां ब्रवीति -

‘आनन्त्य विकारेऽन्त्यसदेशस्य नैषाऽस्ति परिभाषा प्रयोजनाभावाद् एतच्चास्माभिः परिभाषाप्रकरणाख्ये ग्रन्थे उपपादितम् इति हरदत्तेन पदमंजर्यां द्वितीये भागे सप्तत्रिंशदधिके चतुश्शततमे पृष्ठे लिखितमस्ति ।

अतोऽधिकमस्मिन् विषये न किञ्चिज्ज्ञायते ।

अथ अमर कोष सर्वस्व व्याख्याकारेण वाद्यघटीयेन स्वव्याख्यायां कस्यापि परिभाषा वृत्तिकारस्योद्धरणं निर्दिष्टमस्ति, येन प्रतीयते केनाप्यज्ञात नामधेयेनापि काऽपि परिभाषा सूत्रवृत्तिरप्युल्लिखिताऽस्ति उद्धरणन्तावदिदमस्ति ‘अकृत व्यूहाः पाणिनीयाः’ कृतमपि शास्त्रं निर्वतयति । अकृत व्यूहा इति परिभाषा कारेणोक्तम् ।³

नायमुपरिनिर्दिष्ट पाठः पुरुषोत्तमदेव वृत्तौ समुपलभ्यते । सदानन्दस्तु वैक्रमे संवत्सरे षोडशोत्तरे द्वादशशतके जीवन्नासीत् तत्पूर्ववर्तिनी टीकेयं सम्भाव्यते ।

द्वादशशतकात्पूर्वमेतेन श्री पुरुषोत्तमदेवेन परिभाषा पाठस्यैका वृत्तिरलेखि । ललितावृत्तिनाम्नापुरुषोत्तमदेवस्तु बंगदेशीयो वैयाकरणाग्रणीति केषांचिद् विदुषां मतम् ।

इमं महाभागमनेकेवैयाकरणाः प्रामाणिक कोटित्वेन गणयन्ति अवधारयन्ति च न चाप्येभिः स्वरचनासु नैजः परिचयो दत्तोऽस्ति, केवलमष्टाध्यायी व्याख्याया महाभाष्यस्य चोपक्रमे सुगतमेव स्मरति । येनासौगतोऽयमिति प्रतीयते । भाषा वृत्तिलेखकः सृष्टिधराचार्यः लिखितवान् यद् बंगनरेशस्य लक्ष्मण सेनस्यादेशेन पुरुषोत्तमदेवः भाषावृत्तिमरीचत् ।

त्रिंशदुत्तर द्वादशशतकीयेन दुर्घटवृत्तिलेखकेन शरणदेवेनापि स्वरचनायां दुर्घट वृत्तौ पुरुषोत्तम देवस्य तद्वचनाया भाषावृत्तेश्चानेकत्रोद्धरणानिदत्तानि सन्ति, येन सुस्पष्टं प्रतीयते त्रिंशदधिक द्वादश शताब्दी भवोऽयं पुरुषोत्तमदेवः ।

एतदतिरिक्तं ‘वाद्यघटीय’ सदानन्दोऽपि षोडशोत्तरद्वादशशतके प्रणीते अमर कोश टीका सर्वस्वे पुरुषोत्तमदेव तदीयां भाषावृत्तिमितरैस्त्रि काण्ड शेषादिभिर्ग्रन्थैः सार्धमेव संस्मरति येन निर्विवादमिदं यदयं त्रयोदश शतकीय आसीत् ।

सौराष्ट्रदेशान्तर्गत गोंडलदेशीय रसशालाया औषधालयीय सूचीपत्रे व्याकरण विभागे त्रयस्त्रिंशत् 33 संख्याकं परिभाषा विवरणमस्ति ग्रन्थस्यास्य लेखन

कालः सम्बत् 1584 चैत्र शुदि एकादशी लिखितोऽस्ति । अस्य लेखकोऽज्ञातअस्ति । विवरणमिदं पुरुषोत्तमदेवस्य परिभाषावृत्त्याः समतां धत्ते । अनन्तरं केवलमिदमत्र निर्दिष्टाः परिभाषाः विंशत्यधिकं शतमिताः परिभाषाः सन्ति । परमत्र 115 परिभाषाः उपलभ्यन्ते । अस्यैव पुरुषोत्तम देवस्यान्या कृतिरपि 'ज्ञापकसमुच्चय' नाम्ना समुल्लसति ।

अत्र तत्तत्सूत्र ज्ञापिता अष्टाध्यायी नियमानुसारेण विषयाः सविस्तरं निबद्धाः सन्ति । ग्रन्थोऽयं परिभाषावृत्तेरनन्तरमेव लिपिबद्धोऽभवत् । यस्माद् मुखश्लोके तथानेकत्रापि परिभाषावृत्तेः समुल्लेखोदृश्यते । सा च द्वादशशतके चतुर्दश शतकोऽयंवा सीरदेवेन विरचिता सुबहुकालात् वाराणसीतः प्रकाशिताऽभूत् एतदीयं नूतन संस्करणं श्रीकाशीनाथ अभ्यङ्करमहोदयेन प्रकाशितमस्ति । नात्र लेखकेन कोऽपि स्वकीयः परिचयः प्रदत्तोऽस्तीत्यतोऽस्य विषये न किमपि ज्ञानमस्ति । सीरदेवेन स्वपरिभाषावृत्तौ बहव आचार्याः स्मृताः सन्ति तेषु चापि पुरुषोत्तमदेव एवार्वाचीनतमः सीरदेवमुद्धरणत्वेनास्मरत्स्वाचार्येष्व्वाचार्य सायणमेव विहाय नान्यः कोऽपि प्रलतमः । सः चासौ सायणः अनेकेषु स्थलेषु सीरदेवस्य परिभाषावृत्तिमप्युद्धरते येन प्रतीयते यदसौ सायणाचार्यात् प्राक्तनं इति निर्विवादम् ।

यस्माद् धातुवृत्तौ सोऽनेकशः सीरदेवस्य परिभाषावृत्तिं संस्मृतवान् । तथा हि - यदुक्तं सीरदेवेन प्रकृतिग्रहणेऽप्यधिकस्यापि ग्रहणम् - इति परिभाषायास्तदपि वृत्ति वार्तिक विरोधादेव प्रयुक्तम् । 'द्युत दीप्ताविति' धातोः प्रसङ्गे 129 पृष्ठे चौखम्बा संस्करणे उल्लिखितमस्ति ।

'अचिकीर्तत' इति सिद्ध्यर्थमनित्यत्वं चास्याः साधयन् सीरदेवोऽपि प्रयुक्तः ।⁴

इत्थं सीरदेवः सामान्यतया द्वादशशत्याश्चतुर्दशीं यावत् कदापि बभूव । अभ्यंकर महोदयः सीरदेवस्य कालं वैक्रमीं द्वादशीं निर्धारयति । सीरदेवस्य अष्टाध्याय्याः क्रमेण तत्तत्सूत्रैर्ज्ञापितानां तत्समन्वितानां वार्तिक रूपाणां वचनानां संग्रह उपलभ्यते ।

अस्मन्मतेन पाणिनि महोदयेन चेत् कोऽपि परिभाषापाठो विरचितः स्यात् तदयमेवाष्टाध्याय्यनुमतः पाठः सम्भवेत् सम्भवितुं शक्यते वा परमत्र या उक्तयः परिभाषोक्ति सन्दोहत्वेन परिभाषात्मकतया संकलिताः सन्ति ताः पाणिनीये

समुच्चारणे नोपलभ्यन्ते । अन्यच्चेयं वृत्तिर्विचारगर्भं प्रौढिमानं व्यनक्ति तथा विस्तरदृशा समस्ता वृत्तीरतिशेते ।

1. श्रीमान् शर्मा 1599-1650 वैक्रमसम्बत्सरीयः

श्रीमान् नाम्ना शर्मणा विदुषा सीरदेवस्य परिभाषावृत्तिव्याख्याता अस्ति विजयाभिधया व्याख्ययेति । अस्यैका मातृका भाण्डारकर प्राच्यविद्याशोधसंस्थाने पुण्यपत्तने अद्यत्वे समुपलभ्यते । असौ महाभागः विजयाख्या टिप्पण्या उपसंहारे इत्थमुवाच -

अनुन्यासादि सारस्य कर्त्रा श्रीमान् शर्मणा ।

श्री लक्ष्मीपतिपुत्रेण विजयेयं विनिर्मिता ॥

श्री वीरेन्द्र चम्पा हट्टीय श्री श्रीमान् शर्म निर्मिता सीरदेव वृहत् परिभाषा वृत्तिटिप्पणी विजयाख्या समाप्ता ।

इत्यन्तिमपुष्पिकया प्रतिभाति यत् श्रीमान् शर्मणः पितुरभिधानं लक्ष्मीपतिरित्यासीत् । स च वीरेन्द्र चम्पा हट्टि कुलोद्भवो बभूव । अनेन हि स्वनिर्मिते वर्षकृत्ये स्वस्य पदतर्कसुकृतागम काव्येन्दुरिति व्यक्तीकृतम् वर्तते । असौ हि पंचदश शताब्द्यां पंचाशद् वर्षाणि यावत् प्राणान् धारयामासेति ।

अस्य श्रीमान् शर्मणः सविस्तरं विशिष्टं च परिचयं ज्ञातुं श्री दिनेशचन्द्रभट्टाचार्यैः सम्पादित परिभाषावृत्तिः कर्णेहत्य द्रष्टव्येति । या राजशाही बंगदेशान्मुद्रिता अस्ति । अस्या एव भूमिकायां 16-17 पृष्ठे वर्तते ।

2. राम भद्र दीक्षित (सं० 1744 वि०)

सीरदेवीय परिभाषा वृत्तौ रामभद्रदीक्षितेन व्याख्यैका अकारि । अस्या विवरणं नैकेषु मातृकासंग्रहालयेषु विद्यते ।

3. अज्ञात नाम

अथ अडियार मातृकासंग्रहे ज्ञानकर्तृको अपरो ग्रन्थः परिभाषावृत्ति संग्रहो मातृकारूपेणाधिगम्यते । अयं वृत्ति संग्रहः व्याकरण विभागान्तर्गत एकोत्तर पंचाशत् संख्यात्मिका सर्वथा सीरदेवीयां परिभाषावृत्तिमनुकरोति ।

सम्भाव्यते यदस्याः वृत्तेर्नामान्तरमेव परिभाषा विवरणं प्रायेणात्र साकल्येन परिभाषावृत्ति सम्बन्धिनी सामग्री संकलिता अस्ति ।

अज्ञातो अपरः परिभाषा वृत्तिकारः । अस्याः परिभाषा वृत्तेर्हस्त लिखिता लिपिर्मद्रासस्य राजकीयसंग्रहालये अस्यसूचीपत्रे पंचमे भागे चतुः सहस्राधिकाष्ट पंचाशत्तमे अंके तथैकसप्तत्यधिक द्वाषष्टितमे पृष्ठे विद्यते । अज्ञातकर्तृकत्वादस्य विषये किञ्चिदपि निर्णेतुं ज्ञातुं वा न शक्यते ।

अस्याः परिभाषावृत्तेः पाठ्यक्रमः सीरदेवीय परिभाषावृत्तिमनुकरोति । अष्टाध्यायीपरिपाटीचानुसरति । उपसंहारश्च सीरदेवीय परिभाषावृत्तिवदस्ति । अत्र प्रायेण न्यायमूलाः परिभाषाः उच्यन्ते । सम्भाव्यते यदियं सुप्राचीना जरदवस्थाका वर्तते, अत एवात्रास्याः निर्देशः कृतोस्ति ।

4. नीलकण्ठ वाजपेयी (सं० 1600-1675 वि०)

वाजपेयी नील कण्ठ महाभागेनापि परिभाषापाठस्यैका लघ्वी संक्षिप्ता वृत्तिर्लिखिता अस्ति । या त्रिवेन्द्रमात् प्रकाशिताऽस्ति ।

नीलकण्ठ वाजपेयी महाभाष्यं प्रति महाभाष्यतत्त्वविवेकं लिखितवानस्ति । यस्यैका प्रतिलिपिर्मद्रासस्य राजकीय संग्रहालये वर्तते । इतीदं भाष्यव्याख्यानं मद्रासस्थे राजकीय सूचीपत्रस्य द्वितीयभागान्तर्गते प्रथमे खण्डे तथा द्वादशोत्तरषोडशशतके पृष्ठे तथा 1288 तमे ग्रन्थांके अस्य नाम निर्दिष्टमस्ति ।

अनेन हि परिभाषा पाठस्य लघ्वीवृत्तिमतिरिच्य निम्नांकिता ग्रन्था लिखिताः सन्ति-1. पाणिनीय दीपिका, 2. सिद्धान्त कौमुद्याः सुबोधिनी, 3. तत्त्व बोधिनी व्याख्या गूढार्थ दीपिका ।

अथ किल सिद्धान्त कौमुदी कर्तुर्भट्टोजिदीक्षितस्य समकालिको वर्तते । यस्मादयं सुख बोधिनी सिद्धान्त कौमुदी व्याख्यारम्भे सुस्पष्टमुद्घोषितवान् यदसौ नीलकण्ठ वाजपेयी रामचन्द्रस्य पौत्रः वरदेश्वरस्य पुत्रः । वरदेश्वरेणाप्यय-दीक्षितस्य पुत्राद् विद्या अधिगता आसीदिति नीलकण्ठ वाजपेयिना तत्त्व बोधिनी सिद्धान्त कौमुदी कर्तुः सकाशाद् विद्या अधिगता आसीत् तथा हि सुख बोधिण्या आमुखे वाजपेयी नीलकण्ठेन उक्तमस्ति -

पदवाक्य प्रमाणानां पारगं विबुधोत्तमम् ।

रामचन्द्र महेन्द्राख्यं पितामहमहं भजे ॥

आचार्याब्धि कलानिधिः कविवधालंकारचूडामणिः ।
 तातः श्री वरदेश्वरो मखिवरो योऽयष्ट देवान् मरवैः ।
 अध्येष्टाप्यदीक्षितार्यतनयात् तन्त्राणि काश्यां पुनः ॥

युधिष्ठिर मीमांसकेन स्वीये व्याकरण शास्त्रस्येतिहासे इण्डिया आफिस पुस्तकालयस्य बृहत् सूचीपत्रे भास्करभट्टस्य केनाप्यन्ते वासिना विरचिता काऽपि परिभाषावृत्तिरधिगम्यते तस्याः प्रस्तावनायामुल्लिखितमस्ति 'केचित्तु व्याख्यानत इत्यादिपरिभाषा व्याडिमुनि विरचिता इत्याहुरिति । अनन्तशयनतः प्रकाशितात् परिभाषा पाठोपरि लिखितात् परिभाषावृत्तिग्रन्थात् ज्ञायते । प्रस्तावनायां 'केचित्तु व्याख्यानत इति परिभाषा व्याडिमुनिना विरचिता इत्याहुः ।'

एतदतिरिच्य जम्मुदेशस्थ रघुनाथमन्दिरस्य मातृकासंग्रहस्य सूचीपत्रे सप्तत्रिंशत्तमे पृष्ठे व्याडीया परिभाषा वृत्तिरुपलभ्यते ।

महामहोपाध्यायेन श्री काशीनाथ महाभागेन उपलभ्यमानान् समग्र परिभाषा पाठान् तथा तद्वृत्तिंश्चैकत्री कृत्य परिभाषा संग्रह नाम्नैकोऽन्यः परिभाषा संग्रहः प्राकाश्यमनायि । तस्यैकस्मिन् संग्रहे (भागे) 'व्याडिकृतपरिभाषा सूचनम्' तथा व्याडिकृतपरिभाषा पाठश्च संगृहीतेस्तः । ययोरेको ग्रन्थो व्याख्यासहितो अपरश्चान्ते यत्र इति व्याडिविरचिता परिभाषाः समाप्ताः इति त्रिचत्वारिंशत्तमे पृष्ठे संग्रहे उद्धृष्टमस्ति । इत्येतैरुदाहरणैः स्पष्टं प्रतीयते अनुमीयतेच यद् व्याडि कृतः परिभाषा संग्रहाख्यो नूनं कोऽपि ग्रन्थ आसीदिति व्याडि कृतो धातुपाठः पाणिनीयं व्याकरणं स्वकल्पितं तत्त्वमुपजीव्य प्रावर्ततेति निश्चप्रचम् । म०म० अभ्यङ्करमहाभागेन यावुभकौ परिभाषाग्रन्थौ स्वसंकलिते परिभाषासंग्रहे समायोजितौ । तत्र 'अकृत व्यूहाः पाणिनीयाः इतीयं परिभाषा निर्दिष्टा सा मुद्रितं पाणिनीयपाठमेवान्वेति ।

किंचैतयोरन्यतमस्य द्वितीये भागे सुस्पष्टं निर्दिष्टमस्ति यदिति व्याडिविरचिता पाणिनीयापरिभाषा समाप्ता ।

वंगदेशीय रायल एशियाटिक सोसाइटी इत्याख्यायाः संस्थाया पुस्तक संग्रहस्य परिभाषापाठः पूर्वप्रतिपादितमाचार्य व्याडिमेव परिभाषापाठस्य कर्तृत्वे न स्मारयति वैयाकरणानाधुनिकान् ।

अथ व्याडीय परिभाषापाठस्य नामधेयम् । अथ परिभाषा सूचनं व्याख्यास्यामः । अथेत्ययमधिकारः परिभाषा सूचनं शास्त्रमधिकृत्य वेदितव्यम् । परिभाषापदार्थविवेचनम्

इति प्रथम पृष्ठस्योत्थानिकायामेव निरूपणात्। ग्रन्थास्यास्य नामधेयं परिभाषा सूचनमिति गम्यते। अत्र श्री युधिष्ठिरमीमांसकाः श्री अभ्यङ्करमहाभागेन सहैक मत्यं न दधते तेषां मतेनैतत् प्रथमं सूत्रमेवास्तीति प्रतीयते यत्र पूर्वं परिभाषायाः स्वरूपं विव्रियते स्पष्टीक्रियते इति सूत्रकारस्यायमेवाभिसन्धिरस्तीत्यतः परिभाषासूचनमिति श्री म०म० अभ्यङ्करमहाभागेन कृतं नामकरणं भ्रामकन्तथा प्रामादिकमेव।

सम्भाव्यते म० म० श्री अभ्यङ्कर शास्त्रिभिः सूत्रमिदं व्याख्यायाः कथनं शासन सूचनमिति प्रतिपाद्यमानैः सूत्रत्वेन नोररी कृतमस्ति। आधुनिक व्याख्यातृणां सम्प्रतीत्या विचारेण चात्र प्रस्तावनायामथ शब्दानुशासनमिति महाभाष्य वाक्यवद् भ्रान्तम्।

महाभाष्ये तु करिष्यमाण शब्दानुशासनविषय एव तच्छीर्षकत्वेन लिखित्वोपनिबद्धमस्ति।

प्रागुक्त म०म० अभ्यङ्कर महाभागद्वारा सम्पादिते प्रकाशिते परिभाषापाठे द्वौ ग्रन्थावेकाभिधावुपलभ्येते ययोः परस्परं विभेदो दृश्यते। तत्र प्रथमे परिभाषापाठे परिभाषाणां त्रिणवति वर्तते तथा परस्मिन् (द्वितीये) चत्वारिंशदधिकाः एकशतं परिभाषाः सन्ति। न केवलमयं संख्यया अपित्वत्र परिभाषाणां पौर्वापर्यं कृत पाठभेदश्च स्पष्टमेवाक्षिलक्षीक्रियते।

इदानीमपि परिभाषापाठस्य प्रकाशितसंस्करणानि परिभाषा ग्रन्थद्वयमाधारीकृत्य प्रवृत्तानि सन्ति। तत्रैका परिभाषा श्री सीरदेवरचिता परिभाषा वृत्तिग्रन्थोऽपरः नागेशभट्टादिप्रणीतः परिभाषेन्दु शेखरादि ग्रन्थनिकाय इति।

अथैतर्हि समुपलभ्यमानेषु परिभाषासंस्करणेषु पंचपाठाः प्राप्यन्ते। तेषु प्रथमे पाठे त्रिणवतयः परिभाषाः लभ्यन्ते। 'अथ परिभाषासूचनं व्याख्यास्यामः' इत्यस्य सूत्रस्य सूत्रजातेन सह गणनया चतुर्णवतिः परिभाषाणां संख्यामर्हति।

अन्यथा त्वस्य परिभाषा ग्रन्थस्य प्रथमा परिभाषेयमस्ति। 'अर्थवद् ग्रहणे नानर्थकस्य' चरमा तु कृद्ग्रहणे गतिपूर्वस्यापि-ग्रहणमिति समुल्लेखाद् ग्रन्थोऽयं केनापि व्याख्यातोऽस्ति परं व्याख्यातृ नाम न विदितमस्ति।

द्वितीयपाठसंस्करणमादौ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहण मिति सूत्रादेव प्रारभ्यते। संस्करणेऽस्मिन् चत्वारिंशदधिकाः शतं परिभाषाः सन्ति। अन्तिमायां पुष्पिकायान्तु 'व्याडिरचिताः परिभाषाः समाप्ताः' इति।

श्री रघुनाथ संस्कृत मातृका संग्रहेऽप्येका भीम विरचिता परिभाषार्थ मंजरी लभ्यते। अत्र भीमस्य पितुर्नाम माधवाचार्य इति निर्दिष्टमस्ति। सूचीपत्रस्यास्य व्याकरणविषये द्वा चत्वारिंशत्तमे पृष्ठे लिखितमस्ति। तत्र तावच्चिन्त्यमेतत् यत् को नामायं माधवाचार्यः किं सायणाचार्यस्य सहोदरो माधवाचार्य उतान्यः कोऽपि। अपरश्च माधवाचार्यः प्रक्रिया सर्वस्वस्य व्याख्याता नारायणभट्टस्य दैशिक स्तत्रभवतां युधिष्ठिर मीमांसकानामिदमेव सम्मतं मतं यन्नारायण भट्टस्य गुरुदेव माधवाचार्याभिधो भीमस्य जनकः।

वैद्यनाथ शास्त्र वैक्रमाष्टादश शतकीयः

शास्त्री वैद्यनाथ विरचितः परिभाषासंग्रहो भारतेऽनेकत्र मातृकारूपेण पुस्तकालयेषु प्राप्यतेऽधुना। असौ उपसंहारे पितुर्नाम रत्नागिरिदीक्षित इति ब्रवीति। तंजौरस्य मातृकावृहत् सूचीपत्रे दशमभागे 4287 तमे पृष्ठे उद्धृष्टमस्ति। यद् वैद्यनाथस्य मातुलो रामभद्रमरवीत्यासीत् एतदनुसारं स यज्ञराम दीक्षितस्य कानीनो नूनं रामभद्रमरवीत्यस्य भागिनेय आसीत्। अस्य मातृवंशानुक्रम इत्थं 442 तमे पृष्ठे मीमांसक यौधिष्ठिरे वैयाकरणे पुरावृत्ते सन्दृब्धोऽस्ति।

8. हरिभास्करान्तेवासी

हरिभास्करस्यान्तेवासिना केनाप्यज्ञातनामधेयेन लघु परिभाषा वृत्तिरित्यभिख्या काचनाज्ञात कर्तृका वृत्तिर्व्यरचि। अस्या एकमात्रं मातृका लन्दनस्य इण्डिया आफिस पुस्तकालये उपलभ्यते सूचीपत्रे प्रथमे भागे द्वितीये खण्डे त्रिसप्तत्यधिकषट्शततमेऽङ्के। एतदतिरिक्तमेतद् विषये न किमपि ज्ञायते।

9. अप्पासुधी

अप्पासुधिया परिभाषापाठं प्रति एको ग्रन्थः परिभाषारत्नाख्यो विरचितोऽस्ति अयमडियारस्थे पुस्तकसंग्रहेऽशीत्युत्तरचतुशशततमे पृष्ठे निर्दिष्टोऽस्ति श्लोक बद्धोऽयमिति।

अथ च सरस्वती महादेवेनाष्टादशशतक मध्यावधौ विष्णुसहस्र नामावलेः व्याख्यानं लिखितमस्ति। अस्यैव सरस्वती महादेवस्य गुरुः स्वयं प्रकाशानन्द-महोदयो बभूव। अनेनैव हि वैद्यनाथस्य परिभाषासङ्ग्रहो व्याख्यातः चन्द्रिका व्याख्यया अनेनापि सुस्पष्टं प्रतीयते यद् वैद्यनाथोऽष्टादशशतकीय (1750 वै०)

परिभाषापदार्थविवेचनम्

मातृकासूच्यामुपसंहारेणतु प्रतीयते यदियं परिभाषावृत्तिः सीरदेवीय परिभाषामनुकरोति ।

अष्टाध्याय्याः क्रमेण स्वयं प्रकाशानन्दस्यान्तेवासिना सरस्वती महादेवेन उणादिसूत्राणां 'विद्याविनोद' नाम्नी टीकाऽपि लिखिताऽस्ति । असौ वै० 1710 तः 1760 षष्ट्युत्तरसप्तदश शताब्दीं यावत् प्राणान् धारयन्नासीत् । 'प्रकाशानन्दसरस्वती' शास्त्रि वैद्यनाथगुरूणा स्वयं प्रकाशानन्द सरस्वतीत्युपाधिधारिणाऽद्वैतानन्दान्ते वासिना विद्या विनोदाख्या, निज विनोदाख्या वा उणादि सूत्राणां व्याख्याऽकारि इति पूर्वमाप्नातम् । एभिः किल पञ्चाशदुत्तरैकोन विंशतितमे वत्सरे । विष्णु सहस्र नामावल्याः भाष्यं लिखितमस्ति इत्थं 1710 तः 1760 यावदस्य कालो निर्धारितोऽस्ति निर्धार्यते वा ।

अप्पादीक्षितेन परिभाषासंग्रहस्य सारबोधिनीति नाम्ना व्याख्या प्रणीताऽस्ति । निम्न निर्दिष्टेन पद्येन प्रतीयते यदसावप्पयदीक्षितान्वयसम्भवः 'अप्पय दीक्षित वरान्वयसम्भवेन स्वात्मावबोधफलमात्रकृतपरिश्रमेण अप्पाभिधेयेन मखिना रचिता समीयादिति । किञ्चायमग्नि होत्रि तिलकायमानः कश्यपान्वयजो बभूवेति काश्यांचोवास । काशिनाथ अभ्यङ्कर महोदयैरस्य जीवन कालः सप्तसप्तत्युत्तर षोडश शताब्दीमितः निर्धारितः । अस्यैवान्तेवासिना काचन लघु परिभाषावृत्तिरपि लिखिताऽस्ति ।

10. उदयशङ्करभट्ट प्रणीतस्य परिभाषा प्रदीपार्चिषः

परिभाषा प्रदीपार्चिषपुस्तकस्य इदानीं मातृके उपलभ्येते । तत्रैका काशीस्थे सरस्वती भवन हस्तलिखित पुस्तकालये अपराचाडियारमद्रास पाण्डुलिपि पुस्तक संग्रहे । तत्र सरस्वती भवनस्था त्रयोदशवेष्टनान्तर्गता तथाडियार संग्रहस्था व्याकरण विभागे मातृकासु षट्सप्तत्यधिकचतुश्शततमे पृष्ठेऽङ्किताऽस्ति । तत्रादौ-

कृत्वा पाणिनिसूत्राणां मित वृत्त्यर्थसङ्ग्रहम् ।

परिभाषा प्रदीपार्चिस्तत्रोपायो निरूप्यते ॥

परिभाषा प्रदीपार्चिष्युदयंकर दर्शिते ।

प्रथमो व्याकृतोऽध्यायः संगतः सम्मतः सताम् ॥

श्लोकाध्यामाभ्यां केवलमिदं प्रतीयते यदुदयङ्करेण पाणिनीयाष्टाध्यायी

माधारीकृत्य वृत्त्यर्थसंग्रहाख्यो ग्रन्थो लिखितोऽस्ति । किंच रघुनाथ मन्दिरस्य सूचीपत्रेऽप्यन्यः कोऽपि मितवृत्त्यर्थ संग्रहाभिधो वैयाकरण ग्रन्थ उपलभ्यते । अयमष्टाध्यायी व्याख्यापरकोऽस्ति तेन स्वीये मितवृत्त्यर्थसंग्रहस्योपोद्घाते लिखितमस्ति यत् -

मुनित्रयं मतं ज्ञात्वा वृत्तीरालोक्य यत्नतः ।

करोत्युदयनः साधु मितवृत्त्यर्थ संग्रहम् ॥

अनयोर्द्वयोर्ग्रन्थयोर्नामसाम्येऽपि किंचिद् वैषम्यं प्रतीयते येन ग्रन्थकृतौ परस्परं भिद्येते । यथा परिभाषावृत्तिषु च द्वैविध्यं लभ्यते । यश्च परिभाषावृत्तिषु परिभाषाभास्कर एव एकमात्रमेतादृशोऽग्रन्थो दृश्यते यस्य कर्तृत्वेऽनेकत्वं भिन्नत्वं चाप्यते । पंचाशदधिकाष्टादशशत्यां लघुशब्देन्दुशेखरस्य उदयशङ्कर पाठकेन टीका (टीकितः) चेदयमेव उदयशङ्कर भट्टः स्यात्तर्हि स्पष्टतयाऽयं भट्टनागेशात् ।

अथापरः आपाजीत्याख्यः 'परिभाषाभास्करस्य' रचयितुः काश्यपगोत्रोद्भवस्य भास्करस्याथवा हरिभास्करस्य पितुरभिधानमासीदिति । असौ सर्वथा आपादीक्षिताद् विभिन्नोऽस्ति यः सारबोधिनी परिभाषा व्याख्यां कृतवान् तथा भरद्वाजगोत्रजश्चासीत् । एभिर्हि परिभाषा रत्नाख्या परिभाषावृत्ते व्याख्या लिखिताऽऽसीत् ।

11. हरिभास्कर अग्निहोत्री

भास्करापरपर्यायेन हरिभास्करेणाग्निहोत्रिणा परिभाषापाठस्यैका हरिभास्करनाम्नी टीका अलेखि । अस्याः द्वेमातृके मद्रासस्य सर्वकारीयमातृका पुस्तकालये विद्येते । अपरा मातृका रघुनाथमन्दिरस्थ मातृकासंग्रहे जम्बुदेशीये वर्तते । परं जम्बू सूचीपत्रे ग्रन्थकर्तुर्नामधेयं हरिभास्कर इति लिखितमस्ति किंचानेन महानुभावेन स्वस्य परिचयः परिभाषाभास्करस्यादावन्ते चेत्थं प्रदत्तोऽस्ति तत्रादौ श्रीगुरुन् पितरौ नत्वाऽग्निहोत्री भास्करा मिधः-

भास्करं परिभाषाणां तनुते बाल वृद्धये ॥ अन्ते च

काशी क्षेत्रवासी हतकठिनतरारातिषड्वर्ग दम्भः

श्रीमानापाजिभट्टः सुरयजनतत्परः शुद्धधीराविरासीत् ॥

इति कश्यपान्वयसम्भवाग्निहोत्रिकुलतिलकायमानहरिभट्टसूनु श्री मदापाजि भट्टसूनुना भास्करेण विरचितः परिभाषाभास्करः समाप्तिमगादिति ।

परिभाषापदार्थविवेचनम्

इत्युपर्युक्तनिर्देशेन प्रतीयते भास्करस्य जनकः आपाजिः पितामहश्च हरिभट्टः प्रपितामहश्च उत्तमभट्ट आसीत्। किंच वैद्यनाथ पायगुण्डस्य सूनुः बाल शर्मा नागेशस्य शिष्यो अभूत्। तेनैव बाल शर्मणा धर्मशास्त्रिणो मन्युदेवस्य साहाय्येन हेरी यमस कोलबुक साहिवस्याज्ञांचाप्य धर्मशास्त्रसंग्रहो निरमायि। कोल बुक साहिबः 1783 ख्रिष्टादारभ्य 1815 ख्रिष्टाब्दं यावत् भारत वर्ष उवास। नागेश प्रणीता इमे व्याकरण ग्रन्था उपलभ्यन्ते।

1. लघु शब्देन्दु शेखरः, 2. वृहच्छब्देन्दुशेखरः, 3. परिभाषेन्दुशेखरः, 4. लघुमंजूषा, 5. परमलघुमंजूषा, 6. स्फोटवादः, 7. महाभाष्यव्याख्यान संग्रहः परिभाषेन्दु शेखरस्य प्राचीना टीकाः निम्नाकिताः सन्ति।

1. वैद्यनाथ पायगुण्डे (गदा) 2. शिवरामः (1850) लक्ष्मी विलासः, 3. विश्वनाथभट्टः (चन्द्रिका), 4. वेङ्कटेशपुत्रः (त्रिपथगा), 5. राघवेन्द्राचार्यः (त्रिपथगा), 6. ब्रह्मानन्दसरस्वती (चित्प्रभा), 7. भैरवमिश्रः (भैरवी), 8. शेषशर्मा (सर्वमङ्गला), 9. शङ्करभट्टः (शाङ्करी)। एतदतिरिच्यानेकेऽलंकार ज्योतिष प्रभृतयोऽपि ग्रन्थाः लिखिताः सन्ति येषामुल्लेखो नात्र प्रकृतः।

12. परिभाषावृत्तिकारः

परिभाषावृत्तिव्याख्याकारः कोऽप्यज्ञातनामा पुरुषोऽस्ति। ग्रन्थोऽयमगोण्डलस्यौषधाश्रमस्य पुस्तकसूच्यां दृष्टिचरोऽस्ति। पुस्तक सूच्यां व्याकरणविभागेऽयं चतुस्त्रिंशत्संख्याकोऽस्ति परंग्रन्थकर्तुर्नाम न ज्ञायते। ग्रन्थारम्भेऽनेन पित्रोर्नामनी भवदेवसीतादेवीति लिखिते स्तः। ग्रन्थस्यास्यान्ते वैक्रम सम्वत् 1869 इति निर्दिष्टमस्ति तेन प्रतीयते अतः प्राग्भवोऽयमिति। अस्यां व्याख्यायामनेके विरोधाः विरोधाभासाः परिहृताः सन्ति। परवर्ती ना त्राणुरपि सन्देहः (1730-1810) वैक्रम त्रिंशदधिक सप्तदशशतके लब्धजन्मा भट्टनागेशोऽयं परिभाषेन्दुशेखरं नाम परिभाषाग्रन्थं प्रणिनायेति सर्वत्र प्रसिद्धम्। ग्रन्थोऽयं पठनपाठनायाधुनो प्रयुज्यते सर्वत्र भारते। नागेशभट्टोऽयं महाराष्ट्रिय विप्र आसीत्। अस्यैव नामान्तरं नागोजी भट्ट इत्यप्यासीत्। शिवभट्टः सतीदेवी चास्य पितरौ आस्ताम्। लघुशब्देन्दुशेखरस्योपसंहारेण ज्ञायते यदसौ निरपत्यः। असौ भट्टोजिदीक्षितस्य पौत्राद् हरिदीक्षिताद् व्याकरणमधिजगे। वैद्यनाथ पायगुण्ड श्चास्य प्रमुखः शिष्यो बभूव। अस्य शिष्य परम्परासु बहवः शिष्याः बभूवुरिति

येषु रामाश्रय हरिदीक्षित नागेश वैद्यनाथ-मनुदेव-बालशर्मा प्रभृतयः आसन् भट्टनागेशोऽयं विविधविषयेषु साहित्यालङ्कारधर्मशास्त्र व्याकरणज्यौतिष-सांख्ययोग पूर्वोत्तरमीमांसादिषु नितान्तं निष्णात आसीत् । अनेन महाभाष्यं दशवारं गुरुसकाशादधीतम् । अधीत्य च सुपरिशीलितमासीत् । वैयाकरणसमाजे नागेशभट्ट विरचिता इमे ग्रन्था प्रसिद्धाः सन्ति । 1. महाभाष्य प्रदीपोद्योतः लघुशब्देन्दुशेखरः, परिभाषेन्दु शेखरादयः । नागेशः प्रयागोपकण्ठवासी, शृङ्गवेरपुरवास्तव्यः । एवमनुश्रूयते द्वासप्तत्युत्तरसप्तदशशतके जयपुराधीशः अश्वमेधेनायष्ट । अस्मिन्नेवावसरेऽसौ नागेशभट्टं न्यमन्त्रयत परं परिव्राजक व्रतमाधाय श्री नागेशः क्षेत्र निवास व्रतावलम्बनेन वा निमन्त्रणं नाभ्युपगच्छत् न प्रत्यपद्यत भानुदत्त प्रणीता रसमंजरी टीकाया नागेश भट्टेन व्याख्या वैक्रम सप्त नवत्यधिक सप्तदशका तिथिः लिखिताऽस्ति । अस्याः एकामातृका इण्डिया आफिस लन्दने द्वाविंशत्यधिक द्वादशशतके ग्रन्थाङ्के उपलभ्यते । मद्रासस्याडियारमातृका संग्रहालये व्याकरण विभागे पंच नवत्यधिक चतुश्शत्यान्तथा षण्णवत्यधिक चतुश्शत्यां पाणिनीयं परिभाषाया द्वेप्रतिलिपी प्राप्येते ययो द्वयोरेव लेखकस्य नाम न ज्ञायते । तत्र पंचनवत्यधिक चतुश्शतटीका श्लोकप्राया पद्यात्मिका वाऽन्या गद्यात्मिका षण्णवत्यधिक चतुश्शतटीका । परिभाषावृत्ति ग्रन्थलेखकस्य नाम न विदितमस्ति । ग्रन्थोऽयं रसशाला औषधालयस्यमातृकासंग्रहेऽधुना वरीवर्ति ।

इदानीं कातन्त्रीया परिभाषाः अपि लभ्यन्ते या नैकविधाः सन्ति । काशीनाथ अभ्यङ्कर महोदयेन परिभाषासंग्रहे चतुर्धा पाठः प्रकाशितोऽस्ति । तत्र द्वौ पाठौ सवृत्तिकावपरौ मूलमात्रावेव । अनयोश्चरमः पाठः कलाप परिभाषा सूत्रनाम्ना मुद्रितोऽस्ति । कलापन्तु कातन्त्रस्यैव नामान्तरं वर्तते । व्याकरणमिदं शर्ववर्मणा विरचितमस्ति । कात्यायनेन सर्वत्र सर्वथा परिष्कृतमस्ति । व्याकरणमिदमनेकेषां व्याकरणानां साररूपतया संगृहीतमस्त्यतएवास्याभिधानं कलापेति संगच्छते । मन्मते प्राथम्येनेदं बङ्गदेशतः प्रकाशितमस्ति यत्र दुर्गासिंहेन विस्तृता वृत्ति लिखिताऽस्ति या परिभाषावृत्ति नाम्ना व्याकरणशास्त्रेऽप्रविष्ट ।

तुरीयेतु अष्टादशोत्तरशतकं कातन्त्रीया परिभाषा प्राप्यते । केषांचन मतेन कातन्त्रसूत्रकारौ शर्ववर्मकात्यायनौ मतौस्तः ।

यत्तावद् वृत्तिकारो दुर्गासिंहोऽपि पुष्णाति । तत्र सूत्रकारयोः शर्ववर्म-

कात्यायनयोः सूत्राणां चतुश्शत्यां पंचाशदधिकायां परिभाषाः नोक्ताः। अथ च वृत्तिटीकयोस्तत्रतत्र प्रयुक्ताः कार्येषु दृश्यन्ते अतस्तासां युक्तितः संसिद्धिरुच्यते।

अर्थात् शर्ववर्म कात्यायनाभ्यां सूत्रकाराभ्यां पंचाशदधिक चतुश्शत्यन्तर्गताः परिभाषा नावलोकिता विवेचिताश्च वा परं वृत्तिषु टीकासु च यत्र तत्र प्रयुज्यन्ते ताः। वृत्तिकृद् टीकाकृद्भ्यां प्राग्व्याकरण ग्रन्थेषु यत्र तत्र प्रयोगो दृश्यते येन कातन्त्र सम्प्रदायानुयायिभिः पूर्वतः प्रवृत्तानां परिभाषाणां शब्दानुशासने समुचितं स्थानं दत्तमस्ति।

दुर्गासिंहतः पूर्वं नूनं कातन्त्रे वृत्तिरलिख्यत यस्मादसौ 'केचित्तु ददोऽद्धर्म 2/3/33 इति वचनं ज्ञापकं मन्यन्त इति।'

कश्चिदत्र वर्णाश्रये प्रत्ययलोप लक्षणमिति पठति 'इत्याभ्यां प्रमाणाभ्यां ज्ञायते यद् दुर्गासिंहात्पूर्वमपि कातन्त्रवृत्तयोऽवर्तन्त। तत्राद्ये पाठे तत्पूर्ववृत्तिकारवृत्तिपज्ञापक सूत्रेण द्वितीये च निर्दिष्टानां परिभाषाणां पाठभेदेन चैतत् सुस्पष्टं प्रतीयते यद् वृत्तिकाराद् दुर्गासिंहात् कातन्त्र परिभाषाणां पाठभेदेन चैतत् सुस्पष्टं प्रतीयते यद् वृत्तिकाराद् दुर्गासिंहात् कातन्त्रपरिभाषा क्रमस्य सुव्यवस्थितं सर्वोत्कृष्टा कथं वा स्थानमासीत्।

13. अथाज्ञातो वृत्तिकारः

अथ दुर्गासिंह निर्दिष्टयोरुद्धरणयोः प्रथमेनोद्धरणेन प्रतीतं भवति। यद्दुर्गासिंहात्पूर्वमपि केनाप्यज्ञात नामधेयेनापि काचन परिभाषा वृत्तिरुल्लिखिताऽऽसीद् येदानीन्तोपलभ्यते।

14. दुर्गासिंहः

अथ अभ्यङ्गर काशिनाथ द्वारा संगृहीति परिभाषा संग्रहे प्रकाशिता कातन्त्र परिभाषा प्राप्यते तदधिगतहस्तलिखित परिभाषावृत्ति पुष्पिकायामेतत् स्पष्टं दृश्यत इति दुर्गासिंहोक्ता परिभाषावृत्तिः समाप्ताः।

ग्रन्थस्यास्यैका मातृका इण्डिया आफिस पुस्तकालयस्य सूचीपत्रे प्रथमभागस्य द्वितीये खण्डे द्वासप्तत्यधिक सप्तशततमेऽङ्के समुपलभ्यते तत्राप्यन्ते दुर्गासिंहोक्ता वृत्तिरिति लिखितमस्ति। अस्माभिस्तु पूर्वमेवाभिहितमस्ति यद् व्याकरणसाहित्ये द्वौ दुर्गासिंहावुपलभ्येते; तयोरेको वृत्तिकृद् अपरश्च टीका कृदिति

एतयोः को वृत्तिकृत् कश्च टीका कृदिति वक्तुं न सुशकं समुचितसम्भाराभावात् । दुर्गासिंहस्य परिभाषावृत्तौ द्वादश्यां परिभाषावृत्तौ भट्टिकाव्यस्याष्टदशशत-
मस्यैकचत्वारिंशत्तमश्श्लोकोदाहरणत्वेनोद्धृतः समुपलभ्यते येनानुमीयते यद्
भट्टि काव्यलेखकादर्वाचीनोऽयं दुर्गासिंहः । भट्टिकाव्यस्य निर्माणं
श्रीधरसेनशासनकाले बल्भ्यामभूत् ।

कातन्त्रसम्प्रदाये द्वौ दुर्गाचार्यौ स्तः ।

ययोरेको वृत्तिमलिखदपरश्च वृत्ते व्याख्यामिति । कतमो दुर्गा सिंहः परिभाषा
वृत्तिकार इति विवेचनीयमस्ति ।

अथेदानीमुपलब्धे मुद्रिते कातन्त्रे व्याकरणे चत्वारि प्रकरणानि सन्ति ।
तत्र दुर्गासिंह वृत्ति युक्ते प्रथमे पाठे सप्तषष्टिः परिभाषाः वर्तन्ते । द्वितीये भावमि
श्रप्रयुक्तेपाठे द्वाषष्टि परिभाषाः लभ्यन्ते, तृतीये च सप्तषष्टि परिभाषासूत्राणि
तथैकोनत्रिंशदधिकानि षण्णवति बलाबल सूत्राणि तुरीयेतु प्राप्यन्ते ।

15. शेषादिनाथः

शेषाद्रिसुधियाप्येका परिभाषा भास्कर नाम्ना परिभाषावृत्तिरलेखि । इयं
द्व्यधिकैकोनविंशतितमेऽब्दे कृष्णमाचार्येण मुद्राप्य प्रकाशिताऽस्ति ।

नात्र लेखकेन कोऽपि स्वीयः परिचयः प्रदत्तोऽस्ति । अत्र हि प्रायेण सर्वत्रासौ
नागेशमतं निरस्यति । यथा त्रयोविंशत्यां परिभाषा व्याख्यायां यत्तु नव्योक्तं
विशेष्यान्तरासत्त्वे विशेष्यमादाय 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति सूत्रेण तदन्तविधिः
सिद्धः इति तदयुक्तम् । अत्र हि नव्यपदेन नागेश एव समाक्षिप्त इति प्रतीयते ।

एवमेवाष्टाशीतितमायां परिभाषाव्याख्यायामुक्तम् - इयंचवाचनिक्येव
इत्यादि नव्योक्तं मतमपास्तम् इति नव्यपदेन परिभाषेन्दुशेखरकारो नागेशभट्ट
एव सूच्यते समाक्षिप्यते च । अयं परिभाषेन्दुशेखरान्तर्गतः
त्र्यधिकशततमपरिभाषास्थो वर्तते । अस्य देशकाल विषये न किमपि ज्ञायते
परमसौ नागेशभट्टात्परवर्ती रामप्रसादद्विवेदी वर्तते ।

16. रामप्रसाद द्विवेदी

रामप्रसाद द्विवेदिना सार्धं परिभाषापाठ नाम्ना स्वीयायाः परिभाषाया
लघुवृत्तिं काशीतः त्रिसप्तत्यधिकैकोनविंशतितमे वैक्रमाब्देमुद्राप्य
परिभाषापदार्थविवेचनम्

प्राकाश्यमानीताऽस्ति । अत्र 127 परिभाषाः परिभाषेन्दुशेखरानुसारं संकलिता सन्ति । शिष्टाः पंचविंशति परिभाषाः परिभाषेन्दुशेखराद् विभिन्नाः सन्ति ।

17. श्री गोविन्दाचार्याः

श्री गोविन्दाचार्येण प्रणीतः परिभाषार्थप्रदीपो' वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालयस्य सरस्वतीभवनान्तर्गत हस्तलिखित संग्रहे वर्तते । अयं परिभाषाप्रदीपस्त्रयोदशेष्टने षट् संख्यायां सुरक्षितोऽस्ति ।

18. परिभाषाविवृत्तिकारः

परिभाषावृत्तेर्व्याख्यालेखकोऽज्ञातो वर्तते । ग्रन्थोऽयं गोण्डलस्थ रसशाला औषधाश्रमस्य पुस्तकसंग्रहे वर्तते । अस्याः परिभाषा वृत्ते व्याख्या एकोहस्तलिखितः आदर्शोऽस्ति । अथवैकोहस्तलिखित प्रतिलिपिरस्ति । अयमौषधाश्रमस्य चतुस्त्रिंशत्तमोऽङ्को ग्रन्थो वर्तते । ग्रन्थारम्भे रामदेवाख्यं जनकं जननी सीता च स्मरति ।

ग्रन्थस्यास्यान्ते लेखनकाल एकोनसप्तत्यधिकाष्टादशशतकं निर्दिष्टमस्ति । तेन प्रतीयते तात्कालिकोऽयं ग्रन्थः ।

19. अन्या अज्ञातावृत्तयः

20. भावमिश्रः

भावमिश्रमहोदयानां कातन्त्र परिभाषावृत्तिः परिभाषासंग्रहे संगृहीता प्रकाशिता च वर्तते । नात्र भावमिश्रेण कोऽप्यात्मीयः परिचयोदत्तोऽस्ति येनास्य देशकालौ न ज्ञातुं शक्येते । भावमिश्रो वृत्त्युपक्रमे कमपि कातन्त्रीयं वैयाकरणं सादरमस्मात् परन्तस्यापि देशकालादिकं न ज्ञायते ।

21. चन्द्राचार्यः

चन्द्रगोभी चन्द्राचार्यस्य नामान्तरं प्रतीयते । कल्हणस्तु काश्मीर नरेशाभिमन्यु समकालिकं चन्द्रगोभिनं चन्द्राचार्यं वा मनुते । कल्हणानुसारं कनिष्कः बुद्ध निर्वाणस्यानन्तरं पंचाशदुत्तरैकशतवर्षेभ्योऽनन्तरं लब्धप्रतिष्ठ आसीदिति

बुद्धनिर्वाणे तु नैकविधानि मतानि समुलसन्ति । पाश्चात्याः विद्वांसः परस्परं काश्मीर नरेशाभिमन्युसमय विषये विरोधमाचरन्ति । तत्र विस्पष्टं महोदयस्तु त्रयोविंशत्यधिक चतुश्शतेभ्यः ख्रिष्टाब्देभ्यः प्रागभिमन्युकालं निर्धारयति । बोधलिङ्गस्तु ख्रिष्टाब्दस्य शताब्दात् प्रागेव बुद्धस्यकालं निर्धारयति । प्रिसिप महोदयः ख्रिष्टाब्दात्सप्तति वर्षाणि पूर्वमेवाभिमन्यु समयं निर्धारयति स्थिरीकरोति च । तत्र श्रीधरसेननाम्ना चत्वारः शासकाः बलभी 557 तः 777 यावद् अशुः शशासुरिति ।

अपरः समाधानपक्षस्त्वित्थम्

अवधेयमत्रयच्चन्द्राचार्य चान्द्रव्याकरणे 1/2/81

उदाहरणत्वेनाजयत जर्तो हूणानिति वाक्यमुपन्यस्तवान् । जर्तो हि सीमान्तप्रदेशीयः प्राचीनजातिविशेषः यस्य महाभारते सभापर्वणि सप्तचत्वारिंशत्तमे सर्गेऽस्य षड्विंशतितमेऽपि श्लोके लोमशाशृङ्गिणोनरा इति जर्तं विशेषणं प्रयुक्तमस्ति । श्री दुर्गासिंहेन उणादिवृत्तौ 2/88 सूत्रवृत्तौ जर्तः दीर्घरोमाइति लिखितमस्ति वर्धमानेनापि 'गणरत्नमहोदधौ' शकरवसाभ्यां सह जर्तशब्दः प्रयुक्तोऽस्ति येन जातिवाचकाभ्यां शकखसाभ्यां सह प्रयोगात् जर्तशब्देऽपि सुस्पष्टं जातिवाचक एव । अथ च हैमचन्द्रेणापि उणादिवृत्तौ द्विशततमायां सूत्रवृत्तौ जर्त शब्दो राज्ञोऽर्थे प्रयुक्तोऽस्ति । सम्भाव्यते जर्तशब्दस्तमेवराजानमभिधत्ते येन हूणाः पराजिताः आसन् । इत्यनेन निदर्शनेनानुमीयते यच्चन्द्राचार्यः सुप्राचीनः काश्मीर नरेशाभिमन्युः समकालिकः । अनेनैव चन्द्राचार्येण महाभाष्यस्योद्धारोऽपि विहितः । येन प्रतीयते महाभाष्यस्य रचनाया अनन्तरमेव चन्द्राचार्यः कश्मीरेषु समुल्लसति स्म । केचनामनन्ति यत् चान्द्र व्याकरणं केवलं लौकिकं व्याकरणं नास्ति । परं चान्द्र व्याकरणस्याष्टाशीति परिभाषां निष्पाद्यते यच्चान्द्र व्याकरणे स्वरवैदिक प्रकरणादिकमप्यासीत् परिभाषा चेयमस्ति 'स्वरविधौव्यंजनमविद्यमानवत्' अस्याः परिभाषायाः काचन वृत्तिर्नोपलभ्यते ।

पाश्चात्याः अभिमन्योः ख्रिष्टाब्दात् प्राग् 433 तः 500 वर्षाणि यावत् चन्द्राचार्य कालं स्थिरीकुर्वन्ति द्रढयन्ति च ।

देवनन्दि प्रोक्ते शब्दानुशासने जैनेन्द्रसम्बद्धस्य न कोऽपि स्वतन्त्रः

परिभाषापाठः उपलभ्यते नापि कश्चन वृत्तिग्रन्थः। किंच अभयनन्दि विरचिता यस्यां विवृतावनेकाः परिभाषा यत्र तत्रोद्धृताः सन्ति -

धन्यं नागेशभट्टानां परिभाषेन्दुशेखरम्।⁵

सम्पादयितुकामेन नाना व्याकरणस्थिताः।

वृत्तयः परिभाषाणां तथा पाठा विलोकिताः

तासां पाठं परिभाषाणां वृत्तिर्वा संग्रहस्तथा॥

स्वदिग्दिग्भू 1880 मिते शाके वत्सरे रचितो मया।

माघेकृष्णे पुण्यमुर्व्या प्रारब्धः प्रतिपत्तिथौ॥

दशम्यां सुसमाप्तोऽयं ग्रन्थः प्रत्यर्पितो मया।

गुरुभ्यः ख्यातिनामभ्यः प्रणति प्रतिपूर्वकम्॥

इति निर्देशेन ज्ञायते तथाकाशीनाथ अभ्यङ्करमहोदयेनापि महावृत्तौ वैक्रमेऽब्दे 2015 लिखितोऽस्ति।

जैनेन्द्रसम्बद्धाऽस्य वृत्तिः संगृहीता वर्तते। या शाके 1880 मिते वत्सरे तदनुसारेण वैक्रमाब्दे 2015 लिखितवानस्ति।

22. शाकटायन तन्त्र सम्बद्धः

पाल्यकीर्ति विरचितः शाकटायन व्याकरणान्तर्गतः परिभाषापाठः श्री अभ्यङ्कर महोदयैः परिभाषापाठसंग्रहे सम्पाद्य प्राकाशयमानायि। अस्य द्वे मातृके तैः सम्पादनकार्ये प्रयुक्ते स्तः। ययोरेकामातृका इण्डिया आफिस पुस्तकालयस्थ संग्रहस्य सूचीपत्रे लन्दनस्थे प्रथमेभागे द्वितीयखण्डे 5035 अङ्कस्था वर्तते।

ग्रन्थस्यास्य परिभाषाणां प्रवक्ता पाल्यकीर्तिरस्ति यतोऽसौ यत्र तत्र स्वकीयायाममोघवृत्तावनेकास्ताः परिभाषाः समुद्धृतवान्। परिभाषापाठस्यास्य सप्तत्रिंशत्तमं सूत्रं 'स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवत्' इत्यस्याः परिभाषायाः द्वयोर्मातृकयोरुल्लेखो दृश्यते। ये अभ्यङ्कर महोदयेनद्वारा सम्पादिते संस्करण स्याधारभूते स्तः। पाल्यकीर्ति महोदयेन स्वीये व्याकरण शास्त्रे स्वरविधि प्रयोगो न कृतोऽस्ति न तत्र स्वरशास्त्रविधानं दृश्यते। नास्याः कोऽपि व्याख्यानग्रन्थ उपलभ्यते।

23. भोजदेवः

भोजदेवस्य सरस्वती कण्ठाभरणद्वयं प्रसिद्धमस्ति ययोरेकमालङ्कारिकमपरं

70 परिभाषेन्दुशेखरस्यभूतिविजयाटीकयोः कतिपयविशिष्टस्थलानांतुलनात्मक...

वैयाकरणंच समुल्लसति । तत्र प्रस्तुत सरस्वती कण्ठाभरणं व्याकरणं विवेचनार्हमस्ति । प्रायः प्राचीनकालादेव ग्रन्थगौरवभिया शास्त्राणि सुसंक्षिप्य शास्त्रकाराः प्रस्तुवन्तिस्म । इत्युत्तरोत्तरं लघुतमानि संस्करणानि तेषां निर्मायन्तेस्म ।

अथ तदानीमेव शब्दानुशासनमात्रमेवैकमुद्देश्यम् । अथलिङ्गानुशासन-स्यान्ये महत्त्वपूर्णाङ्काः परिभाषापाठगणपाठेणादिरूपाः पृथग्भूताः ये गौणत्वेनाव-कल्पिताः सन्ति अथैतान् सर्वानङ्गानेकत्र समावेशयितुं श्री भोजराजेन सर्वे इमे विषया एकत्रैव शिष्य शिक्षायै प्रस्तुत्य निहिताः निरूपिताश्च सन्ति । व्याकरणमिदं त्रिवेन्द्रम संस्कृतमालातः श्री साम्बशास्त्रिणां सम्पादकत्वे प्रकाशितमभूत् । अत्र सप्तस्वध्यायेषु लौकिक शब्दानां सन्निवेशात्तथा व्युत्पत्तिप्रक्रिया दर्शिताऽस्ति । अष्टमेऽध्याये स्वरसाधनप्रक्रिया दृश्यते । सम्भाव्यते पूर्वोक्ता वैयाकरणसम्बन्धिन्यः परिभाषापाठ गणपाठ तथोणादिरूपा त्रुटीर्न्यूनात्वापाकर्तुमेव भोजराजेन प्रयत्नः फलेग्रहितां नीतः ।

24. हेमचन्द्राचार्यः

आचार्य हेमचन्द्र महोदयेनापि स्वीयेन शब्दानुशासनेन सम्बद्धः परिभाषापाठः निर्धारितः आसीत् । अयं परिभाषापाठः नितरां सुसंक्षिप्तप्रायः आसीत् । अत्र केवलं पंचाशत्परिभाषाः अधीता लिखिताश्च सन्ति ।

हेमचन्द्राचार्यः परिभाषास्तु न्यायनाम्ना व्यवहियन्ते निर्दिश्यन्ते च । हैमन्यायानां-व्याख्यात्रा हेमहंसगणिना स्वीये मूलभूते न्यायसंग्रहे सप्तपंचाशन्न्याय निर्देशान्तेऽभिहितमस्ति । एते न्यायाः प्रभु श्री हेमचन्द्राचार्या स्वोपज्ञशब्दानुशासनान्ते समुच्चिताः ।⁶ 'समर्थः पदविधिः'⁷ इति सूत्रस्य बृहद् वृत्तिप्रान्ते हैमचन्द्रभगवद्भिरुक्तं सिद्धहेमशब्दानुशासनम् । इदं हेम शब्दानुशासन-मष्टाध्यायात्मकं द्वात्रिंशन्मितं पादमयं वर्तते । अत्र हि सप्तभिरध्यायैरष्टाविंशतिपादैः केवलं संस्कृताया वाचो व्युत्पादकः परिपोषः क्रियतेऽष्टमेनाध्यायेन, प्राकृतस्य, शौरसेन्याः मागध्याः, पैशाच्याः, चूलिका पैशाच्याश्चापभ्रंशस्यापि परिष्कारः क्रियते । तत्र सप्ताध्यायस्य सूत्रसंख्या 3566 अस्ति । अष्टमाध्यायस्य सूत्रसंख्या तु 1119 वर्तते ।

इत्थं प्राकृतभाषाणां व्याकरणबद्धनियमा प्राथम्येन हैमचन्द्रेणैव परिभाषापदार्थविवेचनम्

लिखिता सन्ति। हैमवृहद्वृत्ति निर्मातुश्चन्द्रसागरसूरिमतेन हैमव्याकरणस्य रचना अभूत्।

युधिष्ठिर मीमांसकमतेन व्याकरणस्यास्य प्रणयनं सम्वत् 1996-99 योर्मध्येऽभूदिति यस्माद् वर्धमानेन गणरत्न महोदधि ग्रन्थः सम्वत् 1197 वर्षे लिखिताऽस्ति यद्यस्मात् सम्वत् वर्षात् पूर्वमलेखिष्यद् हेमचन्द्रस्तर्हि नूनं गणरत्नमहोदधौ वर्धमानो निरदेक्ष्यत्।

हैम व्याकरणस्य रचनाक्रमो नवीनः नायं प्रत्नान् शाब्दिकान् अनुकरोति अत्र संज्ञा स्वर व्यंजन सन्धि नामकारक स्त्री प्रत्ययसमासाख्यात कृदन्त तद्धित प्रकरणानि सन्ति। अस्य रचनान्तराणि। 1. हैमशब्दानुशासनस्य लघ्वीवृत्तिः, 2. मध्यवृत्तिः द्वादशसहस्रश्लोकात्मिका, 3. वृहतीवृत्ति अष्टादशसहस्र श्लोकात्मिका, 4. हैमशब्दानुशासनम्, 5. धातुपारायणवृत्तिः, 6. गणपाठवृत्तिः, 7. उणादिसूत्रवृत्तिः, 8. लिङ्गानुशासनवृत्तिः।

25. हेमहंसगणिः

अथापरः परिभाषाकारो हेमहंसगणिः। हैम व्याकरणसम्बद्धाः सप्तपञ्चाशदतिरिक्ता याः परिभाषाः उपलभ्यन्ते तासां संग्रहो न्यायसंग्रहे हेमहंसगणिना कृतोऽस्ति। अस्मिन् संग्रहे न्यायरूपाणां सप्तपञ्चाशत् परिभाषाणामनन्तरमन्याः परिभाषाः सङ्गृहीताः सन्ति यथा तैरसमुच्चितास्त्वेते, इति निर्देशेन प्रतिपादिताः सन्ति। एताः परिभाषाः हि द्विधा विभक्ताः परिभाषा ज्ञापकत्व व्यापकत्वरूपेण निर्दिष्टाः पञ्चषष्टिमिताः परिभाषाः भवन्ति। शिष्टाः परिभाषा ह्येकोनविंशतिमिताः किलाव्यापका अज्ञापकाश्च। आस्वादिमा अष्टादश परिभाषाः विशेषव्याख्यानं नार्हन्तीति अन्तिमैका सविशेषं व्याख्यानमपेक्षते। तथा चहंसगणिः इत्येते पञ्चषष्टि (65) पूर्वैः सह द्वाविंश शतं न्यायाः ज्ञापकायुताः व्यापकाश्च।⁸

तथा अष्टादशन्यायाः स्तोकवक्तव्याः न्यायसंग्रहः एकस्त्वयं बहुवक्तव्यः। हेमहंसगणिना स्वीयायां स्वोपज्ञायां परिभाषावृत्तौ न्यायमंजूषा नैकः परिचयस्त्वित्थं दत्तोऽस्ति सोमसुन्दरसूरिस्तु हेमहंसगणेर्दीक्षागुरुर्बभूव। स्वयं च तेन सोमसुन्दरसूरि श्री जयचन्द्र सूरि रत्नशेखरसूरिगुरुभ्यः सकाशाद् विद्या सम्यक्तया परिशीलिता

आसीदिति । असौ स्वकृतस्य ग्रन्थस्यान्तिमायां पुष्पिकायां सम्वत् 1515 ज्येष्ठ शुदि द्वितीयां ग्रन्थविरचनकालत्वेन निर्दिशति । किंच हेमहंसगणि विरचितोऽन्यः पडावश्यक बालबोधस्य लेखन तिथिः 1530 तदनुसारेणासौ 1475 तः 1550 यावदसौ जीवन्नासीत् ।

26. अनिर्ज्ञातनामा कश्चन वृत्तिकारः

श्रीहेमहंसगणिः स्व न्यायमंजूषायां बृहद् वृत्तौ पूर्वमामुखेऽलिखदिति यत् तेषां चानित्यमुपेक्ष्य व्याख्योदाहरणज्ञापकानामेव प्रज्ञापना कनीयसी टीका कैश्चित् प्राचीनानूचानैश्चक्रे⁹ तथा प्राथमिक सप्तपंचाशत् परिभाषाणामनन्तरं लिखितवान् इति प्राक्तनीं न्यायवृत्तिं क्वचित् क्वचिदुपजीव्य कृता इति¹⁰ इत्यनेन स्पष्टमस्ति यत् हेमहंसगणेः पूर्वं केनाप्याचार्येण हेमचन्द्राचार्य द्वारा निर्दिष्टाः सप्तपंचाशत् परिभाषाः व्याख्याताः आसन्निति-तस्य नामादिकमस्माभिर्न ज्ञातुं शक्यते । हेमहंसगणिः पंचदशोत्तर पंचदश शतकीयः ।

आचार्य हेमचन्द्र गणिना स्वनिर्मितस्य न्यायसंग्रहस्य कतिपयाष्टीका कृताः सन्ति । वाराणसीतः प्रकाशिते न्यायसंग्रहे न्यायार्थ मंजूषा नाम्नीं बृहती वृत्तिं संयोज्य प्रकाशिताऽस्ति । किंच स्वोपज्ञा स्वीया वृत्तिरपि तेनात्र योजिताऽस्ति । अत्र सम्पादक महोदयेन प्रस्तावनाया अन्ते द्वयोरादर्शभूतयोर्ग्रन्थयोरुल्लेखः कृतोऽस्ति । यौ चापि लघु न्यास बृहन्न्यास नाम्ना निर्दिष्टौ तत्र स्तः । किं मुद्रितो न्यासो लघुर्वृहद्वेति ज्ञातुं न शक्यते ।

न चाप्यत्र सम्पादकेन किमपि सङ्केतितमस्ति न्यायार्थमंजूषा बृहद् वृत्तेर्नाम्न्या टीकाया बृहच्छब्देनानुमीयते सम्भाव्यते च यद् ग्रन्थकारेणास्याः लघुवृत्तिरपि लिखिता स्यात् यस्याः पुष्टिं लघुबृहन्न्यासग्रन्थौ द्वौ सम्यक्तया कुरुतः ।

अनुमानतः न्यायसङ्ग्रहस्य परिमाणमष्टषष्टि श्लोकादश अक्षराणि ।

न्यायार्थमंजूषायाः बृहद्वृत्तेः परिमाणन्तु पंचाशदधिक श्लोकत्रय सहस्रमितमस्ति । न्यासस्य चापि परिमाणं द्वादशसहस्रश्लोकमितमस्ति । अत्रतु न्यायसंग्रहस्य न्यासस्य च परिमाणं प्रत्यक्षरगणनाक्रमो न कृतोऽस्ति ।

परिभाषा वृत्तिषु सीरदेवीयां परिभाषा वृत्तिं विहाय नान्या काचन सर्वाङ्गपूर्णा प्रगाढं पाण्डित्यं द्योतयन्ती लक्ष्यते । ततश्चेयमेवैकमात्रं वृत्तिरुपलभ्यते या सीरदेवीय परिभाषावृत्तिः पाण्डित्यपूर्णा मूलार्थज्ञापनक्षमा गभीरा च वर्तते ।

परिभाषापदार्थविवेचनम्

विजयलावण्यसूरि हेमचन्द्र सूर्यो हेमवृहद् वृत्तेर्वृहत्यासस्य शब्द महार्णवापरपर्यायस्य समुद्धारकेन विजयलावण्यमुनिना हेमहंसगणिविरचितस्य न्यायसङ्ग्रहस्य न्यायार्थ सिन्धुरिति नाम्नैका व्याख्यारचिता यस्या विवरणं स्वनिर्मिते टीकातरङ्गे कृतमस्ति । तरङ्गटीकाया अन्ते लेखनकालः सं० 2010 इति निर्दिष्टम् ।

न्यायार्थसिन्धुस्तथातत्तरङ्गटीके च श्री हेमचन्द्राचार्य सूरिवर्यः सम्पादिते सिद्ध हैमशब्दानुशासनस्य द्वितीयेभागे प्रकाशितेस्तः । उभे इमे प्रौढिमानमातन्वती श्री सूरिमहोदयस्य पाणिनीयतन्त्रकोविदत्वं शास्त्रज्ञत्व परिमाणं च प्रथयतः ।

वोपदेव प्रणीतस्य मुग्ध बोधस्यापि एका परिभाषात्मिका वृत्तिरुपलभ्यते । केनेमाः परिभाषाः संगृहीताः या व्याख्यास्यमानाः सन्ति ।

मुग्ध बोधस्यापरा परिभाषात्मिकावृत्तिः श्रीरामचन्द्रविद्याभूषणेन लिखिताऽस्ति ।

डॉ० वेलवाल्कर महोदयेन लेखकस्याभिधानं रामचन्द्रतर्कवागीश इति लिखितमस्ति । वृत्तिरूपा परिभाषेयं वैक्रमे शरवेदमुनिभूमिते 1745 तदनुसारं शाके शून्येन्दुरसभूमिते 1610 वत्सरे प्रणीताऽभूदिति ।

म० म० हरप्रसाद शास्त्री बंगदेशीय सर्वकारेण प्रकाशिते मातृका सूचीपत्रे प्रथमभागस्य 216 तमे पृष्ठे द्वाविंशत्युत्तर द्विशततमे ग्रन्थाङ्के निरदिशत् । मातृका सूचीपत्रमिदममीपामेव सुसम्पादकत्वे प्रकाशितमस्ति ग्रन्थेऽस्मिन्नुपरिनिर्दिष्टा लेखनतिथिः निरूपिताऽस्ति या तत्रभवदभिः वेलवाल्करमहोदयैः 'व्याकरणेतिहास' इत्याख्यस्य पुस्तकस्य पंचाशीतितमे सन्दर्भे समर्थिताऽस्ति ।

27. चतुर्दशशतकीयः पद्मनाभदत्तः

श्री पद्मनाभदत्तेन स्वकीयस्य सुपद्मव्याकरणस्यान्वितः परिभाषा पाठोऽलेखि । यस्य च वृत्तिरपि तेन स्वयमेव निर्मिताऽस्ति । यस्या अन्ते पद्मनाभदत्तः समस्ताः स्वीयाः कृतीर्व्याजहार । तासां रचनानां निर्देशः एभिः श्लोकैः क्रियते । तथाहि --

दिङ्मात्रदर्शितं किन्तु सकलार्थं विकासितम् ।

धेयावधेयं धीरा श्रीपद्मनाभनिषेवितम् ॥

उक्तो व्याकरणादर्शः सपद्मस्तस्य पंचिका ।

उणादिवृत्तिरचिता तथा च धातु कौमुदी ॥

तथैव यङ्लुकोवृत्तिः परिभाषा ततः परम्
गोपालचरितं नाम साहित्ये ग्रन्थरत्नकम्
आनन्दलहरी टीका माघे काव्ये विनिर्मिता
छन्दोरत्नं छन्दसि स्मृतावाचार चन्द्रिका
कोशेभूरि प्रयोगाख्यो रचिता तत्र यत्नतः ॥

व्याकरण शास्त्रेऽनेन हि 1. सुपद्मो व्याकरणादर्शः, 2. सुपद्म व्याकरण पंजिका, 3. उणादिवृत्तिः, 4. धातु कौमुदी, 5. यङ्लुक् वृत्तिः, 6. परिभाषा वृत्तिः, 7. गोपाल चरित काव्यम्, 8. शिशुपालवध टीका, 9. आनन्द लहरी टीका, 10. स्मृतिशास्त्रे आचार चन्द्रिका, 11. छन्दः शास्त्रे छन्दो रत्नमिति ग्रन्थरत्नानीमानि रचितानि मातृकारूपेण परिभाषा वृत्तिर्हि एषु रचिता ग्रन्थरत्नेषु लन्दनस्थे इण्डिया आफिस मातृकासंग्रहे प्रथमे भागे द्वितीये खण्डे नवत्युत्तरेऽष्टशत तमे मातृकाङ्के वर्तते ।

अथ पद्मनाभ विरचिताया परिभाषावृत्तरेकाटीका रामनाथ सिद्धान्त निर्मिताऽपि लभ्यते । यस्याः मातृकैका म० म० हरप्रसादशास्त्रि द्वारा बंगदेशीय सर्वकारेण च प्रकाशिते मातृकासंग्रह सूचीपत्रस्य प्रथमे भागे द्वितीय खण्डे त्रयोविंशत्युत्तरद्विशततमे पृष्ठे (223) मातृकाङ्के लिखिताऽस्ति । अस्याष्टीकायाष्टीकाकर्तुश्च विषये न किमपि ज्ञायते ।

अथ चापरा परिभाषा प्रकाशिका धर्मसूरिकृता अडियार मातृकासंग्रहे व्याकरण विभागे एकाशीत्यधिक चतुश्शताङ्कगता प्राप्यते । अस्याः परिभाषार्थ प्रकाशिकाया उपसंहारे एतद् दृश्यते -

‘इति पन्दिलान्वयवाय दुग्धपाथोनिधिशरत् प्रकाश विधिशब्दिक चक्र वर्ति पद्मनाभतनयेन धर्मसूरिणा विरचिता परिभाषार्थप्रकाशिका समाप्ता ।’ इत्युक्त्या ज्ञायते धर्मसूरेः पितुर्नाम पद्मनाभ इति प्रतीयते । किंचेयं परिभाषावृत्तिः सपद्म व्याकरणानुगता उत पाणिनीयतन्त्रानुगामिनीति सन्देहास्पदमेव समुचितानुसन्धान विवेका भावादिति अतोऽधिकं परिभाषार्थ प्रकाशिका विषये ज्ञातुं न पार्यते ।

सन्दर्भ संकेत

1. पा०सू० 1/1/48

परिभाषापदार्थविवेचनम्

2. का० सं० पृ० 164
3. भा० 3, पृ० 109
4. 'कृत धातुः 10/119 पृ० 389' चौखम्बा संस्करणम्
5. महाभाष्यस्य रचना शुङ्गवंशीय पुष्य मित्रशासन काले अथवा तत्पूर्वमेव समभूदिति अनुमीयते।
6. न्याय संग्रहः पृ० 3
7. पा० सू० 4/1/122
8. न्यायसंग्रह पृ० 5
9. वृत्तिकारः
10. न्यायवृत्तिः

चतुर्थोऽध्यायः

भूति विजया टीकाद्वयमधिकृत्य
परिभाषेन्दुशेखरस्य विशिष्टस्थलानां
तुलनात्मकं विवेचनम्

मङ्गलाचरणम्

नत्वा साम्बं शिवं ब्रह्म नागेशः कुरुते सुधीः ।

बालानां सुखबोधाय परिभाषेन्दु शेखरम् ॥

अस्मिन् मङ्गलाचरणे नागेशः कुरुते सुधीः इति प्रतीकमादाय
उभयोष्ठीकाकारयोः परस्परं मतभेदो वर्तते । सचेत्थम् -

ग्रन्थारम्भे शिष्य शिक्षायै व्याख्यातृ श्रोतृणामनुषङ्गतौ मङ्गलाय च कृतस्य
नागोजिभट्टेन नत्वा साम्बं शिवमित्यादि मङ्गलाचरणस्य सार्थक्यं यद्यप्युभाभ्यामपि
टीकाकृद्भ्यां प्रदर्शितन्तथापि नमस्कार पदार्थः कः इति जिज्ञासायाः निवृत्त्यर्थं
यथा विजयाकारेण श्रीमता जयदेव मिश्रेण प्रयतितम् न तथा भूतिकाराः प्रायतन् ।
विजयाकारः स्वनिष्ठ अपकृष्टत्व प्रकारकबोधानुकूलव्यापाररूपनमस्कारो नम
धात्वर्थ इति प्रतिपादितवान् तथा हि स्वं नमस्कृतां तन्निष्ठः अपकृष्टत्व प्रकारको
बोधः अहं तत्त्वोपकृष्टः इत्याकारकः तदनुकूल व्यापारश्च करशिरस्संयोगादिरूपः ।
नमस्कृर्तुरपेक्षया देवदत्तादीनामन्येषामपकृष्टत्वे देवदत्तं नमस्करोति इति प्रयोगः
नोपपयेत् । उपर्युक्त नमस्कारपदार्थ स्वीकारे तत्र देवदत्ताद्यपेक्षया नमस्कृर्तुरि
अपकृष्टत्वाभावात् 'क्तः देवदत्तादितः अपकृष्टः इत्याकारक बोधस्यासम्भवात् ।
अथापि तदाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यत्वस्य देवदत्तादिषु सत्त्वात् न कर्मत्वानुपपत्तिः न
वा बोधानुपपत्तिः धर्मात्मक बोधस्य सम्भवादिति चेन्न तत्र नमस्कृर्तुः तादृशेच्छया

भूति विजया टीकाद्वयमधिकृत्य परिभाषेन्दुशेखरस्य विशिष्टस्थलानां ...

अप्यसम्भवात् । न हि कश्चिज्येष्ठः स्वापेक्षया हीनं पुरुषं प्रति इच्छति यदयं मद्धीनः मां स्वापेक्षया हीनं बोधयतु इत्यादि बहुप्रपञ्चानन्तरं विजयाकारेण निष्कृष्टः नमस्कार पदार्थः उक्तः । स्वावधित्वेन विवक्षित वृत्तित्वं स्व प्रकारक बोधाश्रयत्व प्रकारकत्वोभय सम्बन्धेनापकृष्टत्वं विशिष्टो यो बोधस्तदनुकूल व्यापारस्यैव नमस्कार पदार्थत्वात् । अग्रे मङ्गलाचरणं प्रायः उभाभ्यामपि विद्वद्भ्यां समानमेव व्याख्यातम् । उभाभ्यामपि टीकाकृद्भ्यां साम्बं शिवं ब्रह्मेति पदत्रयस्य जगतः सृष्टिस्थितिपालनकर्तृत्वं रूपार्थं प्रतिपिपादयिषया प्रयोगः कृतः इत्युररीकृतम् ।

मङ्गलाचरणे तत्र भवद्भिः नागेशैः यत् स्वनाम ग्रहणं कृतं नागेशः कुरुते सुधीः इति । तत्र—

आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।

श्रेयस्कामो न गृहीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥

इत्यादि श्रुति निषेध सद्भावेऽपि कथं ग्रन्थकर्त्रा आत्मानं सुधीरिति प्रख्यापयता प्रारम्भ एव ग्रन्थारम्भे आत्मनामग्रहणरूपं स्मृतिविरुद्धं पाण्डित्याननुकूलमाचरितमिति प्रश्नस्य समाधानं यद्यपि उभाभ्यां तट्टीकाकर्तृभ्यामपि प्रयतितं प्रयत्ने उभयोरपि समानत्वमेव, अथापि विजया कर्तुर्व्याख्याने एकाभिनवा युक्तिरक्षिलक्ष्यीभवति । तथा हि अक्षरानभिज्ञानेऽपि यथादृष्टग्रन्थस्य लेखनाद् उच्चारणं विनाऽपि लेखो भवतीति स्वीकर्तव्यं तथा प्रकृते तथैव सत्त्वेनादोषात् लेखस्य भृत्यकर्तृकस्यापि सम्भवात् नागेश कर्तृकत्वस्यैवासिद्धेश्च ।

अत्रायं भावः मिश्रचरणानां कदाचिदेवमपि भवति यत् ग्रन्थकर्ता बलवद्भोगपारवश्येन कारणान्तरेण वा स्वयं लेखितुमसमर्थः अन्येन शिष्येण भृत्येन वा लेखयति कदाचिदेवमपि भवति यदन्य लिखितस्य ग्रन्थस्यान्येनानुकृतिः क्रियते तत्रोच्चारणं विनापि लेखो भवति । प्रकृते नागेशस्यायमभिप्रायः यदयं हि परिभाषेन्दुशेखर नामा ग्रन्थो नास्ति मत्कृतिः अपितु पतञ्जलि प्रणीत महाभाष्याध्ययन अन्यतयाऽस्य पतञ्जलिरेवामुं ग्रन्थं कुरुते नत्वहम् । अस्यां स्थितौ ग्रन्थस्यास्य नागेश कृत्यभावात् लेखनी स्थानीयस्य तस्य गृहीतेऽपि नाम्नि न दोषः । अन्यद् यदत्र समाधानप्रसंगे उक्तं तदुभयोरपि टीकयोः प्रायः समानमेव, लेखन शैल्या एव भेदः समुपलभ्यते ।

परिभाषा स्वरूपं प्रतिपादन प्रसङ्गे उभाभ्यामपि परिभाषेन्दु शेखर व्याख्यातृभ्यामुक्तं परिभाषात्वम्। तथाहि भूतिकारैः रामकृष्णशास्त्रिभिः प्रतिपादितम् - 'व्याख्येय परिभाषात्वं च' - 'संकेतग्राहकभिन्नत्वेसति शब्दधर्मिक साधुत्व प्रकारक शास्त्रजन्या प्रामाण्य ज्ञानानास्कन्दित बोधे सहकारित्वेन मुन्यभि प्रेतत्वेसति पाणिन्युच्चरित भिन्नत्वमिति। 'तेन षष्ठी स्थाने योगाः' इत्यादीनां 'निर्दिश्यमानस्यादेशाः भवन्ति' इत्याद्याः मूलभूतानां पाणिन्युच्चरितत्वेऽपि निर्दिश्यमानस्यादेशाः भवन्ति इत्याद्यानुपूर्वमतवाक्य पाणिन्यनुच्चारितत्वात्त्र दोषः।

महामहोपाध्याय जयदेव मिश्रपादास्तु शास्त्रभेदेन परिभाषाणां भिन्नतया व्याकरण परिभाषा पदार्थः कः? इति जिज्ञासायामत्रोच्यते इत्यादिना प्रतिपादयामासुः।

तथाहि अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित साधुत्व प्रकारक बोधोपयोगि-बोधजनकत्वं परिभाषात्वम्।

मिश्रमहोदयैः स्वयमेवास्य परिभाषालक्षणस्यसमन्वयोऽपि प्रादर्शि। परमग्रे वृद्ध्यादि पदार्थज्ञानद्वारा 'वृद्धिरादैच्' इत्यादि संज्ञाशास्त्राणामपि 'वृद्धिरेचि' इत्यादि विधिसूत्रादेः अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित वाक्यार्थ बोधोपयोगि बोधजनकत्वाद् 'वृद्धिरादैच्' इत्यादि संज्ञाशास्त्राणामपि परिभाषात्वमापद्येत इति अतिव्याप्तिभिया चरमबोधे अर्थात् अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित साधुत्वप्रकारक बोधोपयोगि बोधे शक्त्यविषयकत्व विशेषणत्वेन एभिरपि मिश्रैः भूतिकाराणा-मिवाङ्गीकृतम्।

महेश्वरोच्चरित अनुबन्धमूलकस्याः अभ्यर्हितायाः

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणम्

इति परिभाषायाः अवतरणस्य ननु लण् अ इ उण् सूत्रयोर्ण कारस्यैवोपा-दानेनाणिण् ग्रहणेषु सन्देहादनिर्णयोऽत आह -

सन्देहादनिर्णयाः इत्यस्य व्याख्याने उभयोर्मिश्रशास्त्रिणोः मार्गः भेदोऽवलोक्यते। यद्यपि उभाभ्यामेव पूर्व पूर्वपक्षत्वेन सन्देहासम्भवः प्रदर्शितः। तथाहि महामहोपाध्याय श्री रामकृष्णशास्त्रिभिः तात्पर्यसन्देहे संकेतभेदस्य (शक्ति भेदस्य) कारणत्वेन प्रकृते अणादिपदे संकेतभेदाभावेन कथं तात्पर्य सन्देहः?

भूति विजया टीकाद्वयमधिकृत्य परिभाषेन्दुशेखरस्य विशिष्टस्थलानां ...

यतः अण्पदं 'आदिरन्त्येनसहेताः' इति शास्त्रेण आद्यन्ताक्षिप्त समुदायघटकानां बोधकमिति बोधित्वेन प्रकृत अकारादिणान्त समुदायान्तः पाति वर्ण बोध्यत्वरूप अण्पद शक्यतावच्छेदक कुक्षौ समुदायस्य 'अकारादि णकारान्तत्वेन' अनुगतरूपेणैव प्रवेशात् । तथापि महामहोपाध्याय जयदेव मिश्रैः अयमेव पूर्वपक्षः यादृशेन पथा अग्रे सारितः स मिश्र महोदयानां प्रतिभावैलक्षण्यं द्योतयति । तथा हि मिश्रमहोदयानां पूर्वं 'सन्देहादिति' व्याख्येय नागेश वाक्यस्य कः अर्थः इति सन्दिह्य न तावच्छक्तौ सन्देहो न वा तात्पर्य सन्देह इति क्रमशः प्रकटीकृतः ।

तथाहि 'नन्वत्र सन्देहः? न तावच्छक्तौ अण् पदं अकारादि पूर्वणकारान्त समुदायघटक वर्णवृत्ति जात्यवच्छिन्न निरोपित शक्तिमद्, अथवा अकारादि परणकारान्त समुदायघटकवर्णवृत्ति जात्यवच्छिन्न निरूपित शक्तिमदित्याकारकः । यतः 'आदिरन्त्येन सहेताः' इति सूत्रेण अकारादिणकारान्त समुदाय घटक वर्णवृत्ति जात्यवच्छिन्न निरूपितायाः शक्तेः अण्पदे बोधनेन शक्यतावच्छेदकाश्रय यावद् व्यक्ति निरूपिता एकैकशक्तिरिति नियमेन अण्पद बोध्य निरुक्त समुदायद्वय घटकीभूतानां सर्वेषां वर्णानां अण्पद शक्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वेन अण् पदे निरुक्तसमुदायद्वयघटक सर्व वर्ण निरूपित शक्तिमत्त्व निश्चयेनसन्देहासम्भवः । न हि घटत्वावच्छिन्न निरूपितशक्तिमत्त्वेन इति घटपदे अर्थात् यदा इदं घटपदं घटत्वावच्छिन्ननिरूपित शक्तिमद्' इत्याकारकः निश्चयः कस्यचित् पुंसः जातः, न हि तदातस्मिन् पुरुषे' अस्मिन्नुच्चरिते घटपदे पीतघट निरूपिता शक्तिः उताहो, रक्तघटनिरूपिता शक्तिर्वेति सन्देहो भवति प्रकृतेऽपि यदा अण् पदे निरुक्त समुदायद्वय घटक सर्ववर्ण निरूपिता एका शक्तिरिति 'आदिरन्त्येनेति' घटक सूत्रेण निर्णीतः तदा पुनः कथं एतदण्पदमकारादि पूर्वणकारान्त त्रिकसमुदाय घटकवर्ण बोधकं अकारादि पर णकारान्त चतुर्दश समुदायघटकवर्णबोधकं वेति सन्देहः समुचितः? अर्थात् अण्पदे न तावच्छक्तौ सन्देहः सम्भवति । एतदनन्तरं मिश्रमहोदयैः नापि तात्पर्ये सन्देहः इति प्रतिपादितः । एवंच पूर्वपक्षत्वेन तात्पर्य सन्देहाभावः उभाभ्यामेव टीका कृद्भ्यामुपस्थापितः अवलोक्यते । परं रामकृष्ण शास्त्रि ग्रन्थे 'संकेत भेदाभावेन कथं तात्पर्य सन्देहः' इत्यनेन इदं प्रतिभाति यत्ते पूर्वाण् पदे संकेतभेदमस्वीकृत्य अर्थात् एकामेव शक्तिं तत्रपदे स्वीकृत्य पुनः पूर्वणकारोच्चारण वैयर्थ्यामाधृत्य अण्पदशक्यतावच्छेदकताभेदेन तत्र नाना-

शक्तिरिति स्वीचक्रः। एवंचअण्पदस्य नानाशक्तिकत्वात् सन्देहः स्यादेवेति प्रतिपादयाम्बभूवुः अग्रे वस्तुतस्तु कल्पेऽपि शक्यतावच्छेदकभेदेन संकेतभेदात् तात्पर्यसन्देहः शास्त्रिचरणैः सिद्धान्तितः।

केवलं पूर्वकल्पाद् वस्तुतस्तु कल्पे इयानेव विशेषः यत् पूर्वस्मिन् कल्पे त्रिकवृत्ति चतुर्दशवृत्त्योः व्याप्यव्यापकयोरन्यतमत्वयोरेव संकेततावच्छेदकता स्वीकृता वस्तुतस्तु कल्पे अण्पदशक्यतावच्छेदक कुक्षौ अ इ उ इत्येतत् त्रितयवृत्ति समुदायत्वस्य अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ ह य व र ल इत्येतत् चतुर्दशवृत्ति समुदायत्वस्य च सत्यां विवक्षायां यथायथं प्रवेशात्, शब्दैक्येऽपि अर्थभेदस्य सत्त्वात् संकेतभेदस्तस्मात् तात्पर्य सन्देहः।

परं महामहोपाध्याय जयदेवमिश्रपादैस्तु यद्यपि अण्पदे एकस्याः शक्तेः स्वीकारेण पूर्वनकारोच्चारण वैयर्थ्यापत्त्या अत्र पदे हर्यादिपदवत् नाना शक्तिः अवश्यमभ्युपगन्तव्यः। तथापि न सम्भवत्यत्र तात्पर्यसन्देहः एकस्मिन्नाप अनेकेच्छविशेष्यत्व दर्शनेनाविरोधात्। यथा मदीयः पुत्रो धनवान् भवतु पण्डितश्च इत्येकस्मिन्पुत्रे धनवत्वपण्डितत्व प्रकारकेच्छा विशेष्यत्वस्य दर्शनं सर्वलोकानुभवसिद्धम्।

तथा प्रकृतेऽपि एकस्मिन् अण्पदे अनेकेच्छा विशेष्यत्व सम्भवेनाविरोधात् सन्देहासम्भवः।

अत्रेदं ध्येयम् शास्त्रिचरणैः शक्तिभेदेन तात्पर्यसन्देहः सम्भवति इति सिद्धान्तितम्। परं जयदेवमिश्रपादैः सत्यपि शक्तिभेदे न भवति तात्पर्य सन्देहः इति लोकानुभवबलेन प्रतिपाद्य, 'अत्रोच्यते' इत्यादि ग्रन्थेनात्र तात्पर्य सन्देहः व्यवस्थापितः।

यस्यायमभिप्रायः ऋषीणामिच्छाप्रतिघाताभावात्तेषामिच्छाफलवत्येव भवति। अस्यां च स्थितौ एकवारमुच्चरितमणपदं नहि बोधद्वयं जनयितुमीष्टे। सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थङ्गमयति इति न्यायस्य जागरूकत्वात्, नापि अण्पदमावृत्त्या बोधद्वयं जनयिष्यते, आवृत्तौ प्रमाणाभावात्, तथा च 'पाणिनि समवेत उभयविधतात्पर्य विषयतानापन्नमिदमण् पदमिति' निश्चयेन एकस्यैव तात्पर्य सत्त्वेनाण्पदस्य इदं तात्पर्यम् अपरं वा तात्पर्यमिति सन्देहः सुतरामुपपद्यते।

अनेकान्ताः अनुबन्धाः

एतस्याः परिभाषायाः उपक्रमः नागेशेनैवं कृतः इत्संज्ञकाः अनुबन्धाः तेष्ववयवानवयवत्व सन्देह आह -

इमं प्रतीकमादाय भूतिकारः कथयति यथोद्देशमिति पूर्व परिभाषायां संज्ञाया प्रस्तुतत्वात् इत्संज्ञोत्तरं प्रत्याहारः इति भाष्येण इत्संज्ञायाः सर्वशास्त्र प्रवृत्तेः प्राग्भावित्वेन प्राधान्याद्वा तद्विषयिणीं परिभाषां वक्तुमुपक्रमते इत्संज्ञका अनुबन्धा इति ।¹

इममेव प्रतीकमादाय विजयाकारः अत्र कथयति - पूर्व परिभाषया अनेकान्ता अनुबन्धाः इत्यस्याः स्मृति विषयत्वे सति उपेक्षानर्हत्वरूप सङ्गतेर्बोधनाय परिभाषाया अनुमिति प्रयोजक वाक्यात्मकत्वेनानुमितिकारणीभूत पक्षतावच्छेदकज्ञानाय प्रयुज्यमान इत्संज्ञका अनुबन्धा इति वाक्य विवरणपदस्यापीत्संज्ञका इत्यस्य पूर्वप्रयोगः। तथा सति उभयोः परिभाषयोः संज्ञोद्देश्यकत्वेन सादृश्यात्पूर्वपरिभाषानन्तरमुत्तरस्याः स्मरणम्। एतेन विव्रियमाणस्योद्देश्यत्वेनोद्देश्यस्य यो यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्य-लक्षणमित्यभियुक्तोक्त्या विवरणापेक्षया पूर्वप्रयोगस्यैवोचितत्वेनानुबन्धा इत्यस्यैव प्रथमम्प्रयोग उचित इत्यपास्तम्।² अनुबन्धेष्ववयवानवयवत्वसन्देहे सति नागेशस्य प्रतीकमादाय भूतिकारः कथयति - बोधकावयवानवयवत्व सन्देहे इत्यर्थः एतेन भूतिकार कथनेन ते जना निराकृता वेदनीया ये कथयन्ति सन् घटक नकारे सन्निरूपितावयवत्वमस्ति न वा, सन्निरूपितावयवत्वमस्ति न वे 'त्युभयविधसन्देहस्य श्रोत्रेणैव निवर्त्यतया नानुमानापेक्षेति, 'सनोबोधकत्वं सशब्दस्य वेति बोधकत्वसंशयस्य तत्प्रयुक्तस्य सनोनकारे बोधकानवयवानवयवत्वसन्देहस्य च श्रोत्रेणानिवर्त्यतयानुमानस्योपयोग इति भावः। सन्देहेऽन्यतरोपादानेनैव सिद्धे उभयोपादानं परिभाषाद्वयसाधारणमिदमवतरणमिति बोधयितुम्। अनवयवत्वसन्देहे अत्युक्तौ तस्य 'अनवयवत्वतदभावान्यतर कोटिक सन्देहे' इत्यर्थात् 'अनवयवत्वाभाववान् अनवयवत्व व्याप्यवान् वेति सन्देहस्यापि अनवयवत्व सन्देह रूपत्वेन' एकान्ता अनुबन्धाः 'इत्यनुमितीय पक्षतात्वं न स्यात्। अवयवत्व सन्देह इत्युक्तौ तु 'अवयवत्ववान् अवयवत्वाभावव्याप्यवान् वेति सन्देहस्यापि तद्रूपत्वेन 'अनेकान्ता' इत्यनुमितीय पक्षतात्वं च न स्यात्।³

प्राचीनैः साध्य-तदभावान्यतरस्मिन्, पक्षसम्बन्धावगाहि संशयस्यैव पक्षतात्वोपगमात्, पर्वतो वह्निमान् इत्यनुमितौ 'पर्वतो वह्न्यभाववान् वह्निव्याप्यवान् वेति सन्देहस्य पक्षतात्वाङ्गीकारात्।' अनयापरिभाषया अनुबन्धेषु अनेकान्तत्वं साध्यते। कस्मिंश्चित् पक्षे अविनाभाविनाहेतुना साध्ये साध्यते। तत्र कः पक्षः इति प्रश्ने भूतिकारेण पक्षस्य विषये साध्य सन्देहविषये एव लिखितम् अनुबन्धाः बोधकानवयवाः बोधकावयवत्वेन उपलब्धि विषयत्वाभावात् अनुबन्धाः बोधकावयवत्वेन उपलब्धिविषयत्वाभाववन्तः 'तदर्थंभूते विधेये कदाप्यदर्शनाद् इत्यनुमानद्वय हेतुवाक्यं पूर्वमद्दर्श्य व्याप्ति प्रदेशयितो ग्रन्थकारस्याभिमतमिति स्वरसतः प्रतीयते।^१ तेन साध्य सन्देहविषये एवं लिखितम् - यत्सन्देहऽवयवानवयवत्वयोर्मध्ये एकस्याप्युल्लेखेन कार्यं सेत्स्यति। यतो हि सन्देह उभयोऽपि भवति। एवंचात्रोभयोरुल्लेखः - अनुबन्धाः अनेकान्ताः तथा एकान्ताः इति परिभाषाद्वयं साधारणमिदमवतरणमिति बोधयितुं सन्देहे उभयोः प्रयोगः। विजयाकारस्त्वत्र।

नन्वेकस्यैव साध्यस्योक्तावप्यनुमितिद्वयस्य पक्षतासम्भवः तथाहिअवयवत्वसन्देह इत्येतावन्मात्रोक्तौ तद् विरोधनवयवत्व कोटेरा - क्षेपेणविषयवत्वानवयवत्वयोस्सन्देह इत्युक्तं भवति। तत्रावयवत्वस्य साध्यत्वे साध्याभावत्वमनवयवत्वेऽस्य अनवयवत्वस्य साध्यत्वे साध्याभावत्वमवयवत्वस्य अनवयवत्वाभावस्यावयवत्वरूपात्। साध्यप्रकारकत्वे सति साध्याभाव प्रकारक सन्देहस्यैव पक्षतात्वात् इतिचेत्- न। अनवयवत्वस्य^२ - अवयवत्वाभावाभावरूपत्वेऽप्यवयवत्वस्यानवयवत्वाभावत्वतो भिन्नतयाऽवयवत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः साध्याभावत्वावच्छिन्नत्वाभावेन साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न प्रकारताकत्वे सति साध्याभावत्वावच्छिन्न प्रकारता सन्देहस्यैव पक्षतात्वाऽभ्युपगमेन निरुक्तसन्देहस्यानवयवत्व साध्यतानुमितिम्प्रत्य-पक्षतात्वात्।^३

व्यतिरेकव्याप्त्यो साध्यते सनः सन् 'इत्यादौ नकारस्य दर्शनं भवति चिकीर्षतीत्यत्र तु नकारस्य दर्शनं न जायते इतीदमेव नकारस्य दर्शनादर्शनत्व-प्रयुक्तस्तत् सम्बन्धवयवानवयवत्व सन्देहोऽत्र भवति तन्निर्णयार्थमनुमान-पद्धतेराश्रयणंकृतम्। तथा चात्रानुमानवाक्यमत्रेत्यमनुबन्धा अनवयवा अत्रहेतोरुपादानं व्यतिरेकेण कृतमास्ते। यो ह्यवयवः स कदाचित्तत्रोपलभ्यत भूति विजया टीकाद्वयमधिकृत्य परिभाषेन्दुशेखरस्य विशिष्टस्थलानां ...

एव न चायं तथा तदर्थभूते विधेये कदाप्यदर्शनात् साध्याभावे हेत्वभाव इति हेतोः व्यतिरेकि स्वरूपम्।

प्रस्तुतस्थले अनेकान्तत्वं साध्यं तदभावश्च एकान्तत्वम् तदाधारी-कृत्यैवहेतोर्निर्देशः। न चात्र पक्षे हेतुरस्ति न वेतिकथं निश्चयः इत्याशंकायां सन्देह निवृत्त्यर्थं हेतोः साधकं हेत्वन्तरमाह नागेशभट्टः - तदर्थभूते विधेये कदाप्यदर्शनात्' एवरीत्या हेतुं प्रसादय तेनहेतुना अनुबन्धानामनेकान्तत्वं साधितम् तथा चात्रानुमानवाक्यं द्विविधं भवति।

'आद् गुणः' इति गकारे हेतुसत्त्वाद् व्यभिचारः, स्वरूप बोधकानवयवत्व साधनेन निरुक्तगकारे व्यभिचारवारणे तु प्रकृतसंशया विरोधित्वेन अस्यानुमान-स्याप्रयोजकत्वापत्तिरिति चेन्न। स्व घटितघटकवृत्ति श्रावण प्रत्यक्ष विषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयताप्रयोजक पदानवयवत्वस्य साध्यत्वेना-दोषात्।

केचित्त्वत्रैवंवदन्ति यद् विधेये कदाप्यदर्शनाद् इति हेतुत्वेन व्यतिरेक व्याप्त्या पटले स घटयति यो ह्यवयवः इत्यादिना प्रकारेण।

एवं प्रकारद्वयेन अनुबन्धेषु अनेकान्तत्व सिद्धिं विधाय भूतिकारः शंकते यद् आद् गुणः इति गकारे हेतु सत्त्वाद् व्यभिचारः स्वरूप बोधकानवयवत्व साधनेन निरुक्त गकारे व्यभिचारवारणे तु प्रकृत संशयाविरोधित्वेन अस्यानुमानस्या प्रयोजकं त्वापत्तिरिति चेन्न।

स्व घटित घटकवृत्ति श्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न विधेयता प्रयोजकपदानवयवत्वस्य साध्यत्वेनादोषात्। यस्मिन्ननवयवत्वं निरूपणीयं तत्त्वम्, निरुक्ते गकारे हेतोः सत्त्वेऽपितद्गुण पदस्य गुणपदावच्छिन्न विधेयताप्रयोजकत्वेन स्वघटित घटक वृत्ति श्रावण प्रत्यक्ष विषयतावच्छेदक धर्मावच्छिन्न विधेयता प्रयोजकत्वाभावेन तदनवयवत्वरूप साध्यस्यापि सत्त्वेन न दोषः।

विजयाकारस्तु स्थलमिदं प्रकारान्तरेण व्याख्याति। स कथयति सन् घटको नकारोऽवयवत्ववान् अनवयवत्ववान् वेति अत्र सन्देहाकारः। न चैकस्मिन्नपि निरूपकभेदेन अवयवत्वानवयवत्वयोर्दर्शनादविरोधेन तयोर्विरुद्ध कोटि द्वायावगाहि ज्ञान रूप सन्देहासम्भवः। न च बोधकैक निरूपितयोस्तयोः सन्देहः बोधक भेदेन तावतापि अविरोधात्। स्वघटित घटक बोधकेति कथनेनापि न निस्तारः। यतोहि साध्यवत्त्वेन विवक्षितः यो 'गुप्तिज् किद्ध्यः सन्' इत्यत्र

नकारस्तदघटिताष्टाध्यायी तदघटक यत् किञ्चिद् बोधकानवयवत्वस्य गुप्तिजिति सूत्ररूपेबोधकावयवत्वस्य च नकारे सत्त्वेनाविरोध तादवस्थ्यात् ।

यदि चात्र स्वघटित पदघटकबोधकावयवत्व सन्देहे इति तदर्थः क्रियते तदा तु अष्टाध्यायीमादाय दोषदानं युक्तं न भविष्यति । यतो हि न पदात्मिका सा । किन्तु एवं कृतेऽपि 'द्वयसज्दघ्नञ् मात्रच्' इत्यत्र दकारे स्वघटितपद समुदाय घटक मात्र बोधकानवयवत्वस्य तथा द्वयसज् बोधकावयवत्वस्य च दर्शनेनाविरोधस्य स्पष्टत्वात् ।

न वा समुदायरूप पदमादायाविरोधस्याभावाय पदे पदाघटितत्वमपि दीयते, समुदायस्य पदत्वेऽपि पदाघटितत्वविरहात् ।

एवंच भूति टीकायामवयवानवयवत्व सन्देहनिर्णयाय यल्लिखितं तदुपरि एवं रीत्या नैकानाक्षेपान् विधाय विजयाकारः ।

ननु एकस्यैवं साध्यस्योक्तावप्यनुमिति द्वयस्य पक्षतासम्भवः । तथाहि - अवयवत्वसन्देह इत्येतावन्मात्रोक्तौ तद्विरोधनवयवत्वकोटेराक्षेपेणावयवत्वा नवयवत्वयोस्सन्देह इत्युक्तं भवति । तत्रावयवत्वस्य साध्यत्वे साध्याभावत्व-मनवयवत्वस्य साध्यत्वे साध्याभावत्वमवयवत्वस्य अनवयवत्वाभावस्यावयव-त्वरूपत्वात् । साध्यप्रकारकत्वेसति साध्याभावप्रकारसन्देहस्यैव पक्षतात्वात् इति चेत्-न । अवयवत्वस्य अवयवत्वाऽभावाभावरूपत्वेऽप्यवयवत्वस्या-ऽनवयवत्वाभावत्वतो भिन्नतयाऽवयवत्वावच्छिन्न प्रकारतायाः साध्या-भावत्वावच्छिन्नत्वाभावेन साध्यतावच्छेदक धर्मावच्छिन्न प्रकारताकत्वे सति साध्याभावत्वावच्छिन्न प्रकारताक सन्देहस्यैव पक्षतात्वाऽभ्युपगमेन निरुक्तसन्देहस्यानवयवत्व साध्यकाऽनुमितिमप्रत्यपक्षतात्वात् ।

एवमनुमानाकार प्रावोचद् अनुबन्धाः बोधकानवयवाः बोध्यावयवत्वे-नोपलब्धि विषयत्वाभावात् ।

इदमत्रावधारणीयं यत्र भूतिकारः 'तदर्थभूते विधेये कदाप्यदर्शनादि ति हेतु ब्रवीति तत्र विजयाकारः बोध्यावयवत्वेनोपलब्धि विषयत्वाभावाद् इति हेतु स्वरूपं ब्रूते । यद्यपि उभयोस्तात्पर्यमेकमेव तथापि शब्दपरिवर्तनेन किञ्चिद् वैशिष्ट्यं तत्र भवत्येव । यथा भूतिकारेण आद्गुणः इत्यादौ गुण घटक गकारे दोषः उपस्थापितः तथैव विजयाकारोऽपि स्वाभिमतहेतुं प्रस्तुत्य तत्र व्यभिचारः समुद्भावितः ।

किन्तु विजयाकारस्यैका विशेषता अत्र शक्यते वक्तुम् । तेन हि अत्र एतादृशः प्रश्नः समुत्थापितः सलिखतिइदन्तावद् व्यभिचारवादी प्रष्टव्यः गुणशब्द शक्यतावच्छेदकं किम्? न तावदत्वादि शक्यतावच्छेदक भेदे शक्तिभेदस्य हर्यादि पद इव अत्रापि आपत्त्या सकृदुच्चरितन्यायेन 'आदगुणः' इत्यादौ त्रयाणां बोधानापत्तेः । नापि अन्यतमत्वं शक्यतावच्छेदकम् । प्रकृते अन्यतमत्वस्याकारै- कारौकार प्रतियोगिक भेद विशिष्ट भिन्नत्वरूपतया विनिगमना विरहेण अनेक धर्मावच्छिन्ने नाना शक्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । नापि पाणिनि संकेत सम्बन्धेन गुणपदवत्त्वं तत् । गुणादिपदे पाणिनि संकेत भिन्न शक्तेरभावेन कीदृशः पाणिनि संकेतः स्यादिति निर्णेतुमशक्यत्वात् ।

यदि लाघवानुरोधेनातिरिक्त शक्तिः कल्पयेत तथापि गुणपदावच्छिन्न विशेष्यतायाः परम्पराया गुणपद निष्ठावच्छेदकतायाः साक्षादवच्छेदिका गुणत्व रूपानुपूर्वी एव भविष्यति । तदवच्छिन्नविषयता प्रयोजकपदं गुणपदमेव तदवयवत्वस्यैव गकारे सत्त्वेन व्यभिचारो दुर्वार एव इति चेत् अत्रोक्तं तेनश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदक धर्म विशिष्ट मुख्यविशेष्यता प्रयोजकानवयवत्वस्यैव साध्यतया व्यभिचाराभावात् । धर्म वैशिष्ट्यं च - स्वावच्छिन्नत्व स्वावच्छिन्नावच्छेदकता निरूपितावच्छेदकत्वाभाववत्तैतदुभय- सम्बन्धेन । एवं रीत्यागुणघटक गकारे व्यभिचार वारणस्य विजयाकारस्येयमपूर्वा शैली वर्तते न चेयं शैलीभूतौ दृश्यते ।

अनुबन्धानामनेकान्तत्वं साधयितुं योहेतुः प्रदत्तोवर्तते तदर्थं भूते विधेये कदाप्यदर्शनादिति तस्योपरि उभयोष्टीकयोर्विचारः कृतो वर्तते । विचारसरणिरप्युभयोरेकैव तद्यथा भूतिकारः कथयति - प्रत्युच्चारणं शब्दोभिद्यते न वा आद्ये सनः सकारे हेतोः सत्त्वेन व्यभिचारः । अन्त्ये मनिनोऽनुबन्धनकारे हेत्वभावाद् भागासिद्धिरिति उभयत्र दोषं प्रदाय तदर्थः एवं परिवर्तितः ।

स्वघटितं यत्पदाघटितं पदं तद्घटक प्रयोज्य विधेयतावच्छेदकधर्मा भावादिति ।

एवं स्वीकारे अकाराव्यवहित पूर्वत्वविशिष्ट सकारत्वरूपस्य विधेयतावच्छेदक सत्त्वस्य सकारे सत्त्वेन तथा विधेयतावच्छेदकं 'मन्त्वस्य मकारोत्तराकारोत्तरनत्वरूपस्यानुबन्धे नकारे असत्त्वेन च दोषाभावोवर्णितः ।

अत्र विजयाकारः एवं प्रतिपादयति - उच्चारणभेदेन वर्णभेदे सन् घटक सकारे साध्याभाववति हेतोः सत्त्वेन व्यभिचारः। अभेदे तु 'गुप्तिज्' इति सूत्रे सन् शब्दोऽस्ति इत्येतद् वाक्यघटक सन् शब्दस्यापि सूत्रघटक सन् शब्दघटक नकार घटितत्वेन तद् घटकः स एव सन् शब्दः तद्बोध्यसूत्र घटकसन् शब्दावयवत्वस्यैव पक्षे सत्त्वेनासिद्धिः। इदमसिद्धि दोषोद्भावनं विजयाकारस्यातिरिच्यते। मनिनोऽनुबन्ध नकारे यथा भागासिद्धिः प्रदर्शिता भूतौ तथैव विजयायामपि। किन्तु दोषोद्धारस्य विजयाकारस्य प्रकारः काचिन्नवीनता बिभर्ति तेनोक्तम् -

उच्चारणभेदेन वर्णभेद एव। हेतुश्च स्वघटित घटक बोध्यतावच्छेदक धर्माभाव एव। ततश्च बोध्यतावच्छेदक सकारत्वस्य सन् घटक सकारे सत्त्वेन साध्यस्य हेतोश्चासत्त्वान्न व्यभिचारः। सूत्रघटक नकाराद्भिन्नत्वस्यैव सन् शब्दोऽस्तीत्येतद् वाक्यघटक सन् घटक नकारस्येति तादृशसन्शब्दोऽस्य स्वघटितत्वाभावान्नासिद्धिः शङ्काऽपि। मनिन् घटक नकारे भागासिद्धिरवशिष्यते।

एतदनन्तरमपि तत्रापि विचार्यतामिति समुल्लिख्य विजयाकारेण भूयान् विचारः प्रदर्शितः यश्च नोपलभ्यते भूतौ।

नानुबन्धकृतमनेकालत्वम्

अस्याः परिभाषायाः भूतौ विजयायाञ्चमहद्विवेचनं पार्थक्यं दृश्यते। नागेशभट्टेन मूले लिखितं यदि अनुबन्धाः एकान्ताः तदा अनेकालत्वादेव औशादीनां सर्वादेशत्वं सिद्ध्यति इति "अनेकाल् शित्सर्वस्य" इति सूत्रे शिद्ग्रहणं व्यर्थं सद् अस्याः परिभाषायाः ज्ञापकं भवति। अत्र शिद् ग्रहणस्य वैयर्थ्यं विषये भूतिकारः कथयति -

'ध्वसोरेद्धाविति विहितलोपस्य सर्वादेशत्वार्थं शिद्ग्रहणं चरितार्थमिति चेन्न। 'लोपोयि' इत्यतो लोपपदानुवृत्त्यैव सिद्धेसूत्रे लोपपदोपादानादेव सर्वादेशत्व सिद्धेः शिद्ग्रहणवैयर्थ्यस्य सूपपादत्वात् तत्सूत्रस्थशकार प्रश्लेषपरभाष्यन्तु अनेकान्त पक्षाभिप्रायकमिति न तद्विरोधः।

न च 'अनेकाल्' सूत्रे बोधक वृत्त्यनेकालत्वस्य सर्वादेशता प्रयोजकत्वे 'पादस्य लोपः' इत्यत्रापि सर्वादेशत्वापत्तिः स्यादिति तद्वारणाय

भूति विजया टीकाद्वयमधिकृत्य परिभाषेन्दुशेखरस्य विशिष्टस्थलानां ...

बाध्यवृत्त्यनेकालत्वस्य सर्वादेशत्वं वाच्यम्। एवंच अनुबन्ध विनिर्मुक्त पदार्थोपस्थितेः सत्त्वेन बोध्यस्य औ शब्दस्यानेकालत्वाभावात् शित्वस्य चारितार्थ्यमिति कथं तेन परिभाषा ज्ञाप्यते इत्याशङ्क्य सकारस्य लोपादेशेन आनुमानिकस्थान्यादेशभावेन च 'स्थानिवद्' सूत्रेणैव अनेकालत्वात् सर्वादेशत्वेसिद्धे शिद् ग्रहणवैयर्थ्यस्य सूपादनीयत्वाद् अनल विधाविति निषेधस्तु अत्र नाशङ्क्यः। "न ल्यपि" इति सूत्रारम्भसामर्थ्येन अनलविधाविति निषेधस्य अत्राप्रकृति ज्ञापनात्। एवं रीत्या शिद्ग्रहणस्य वैयर्थ्यमापाद्य तेन परिभाषा ज्ञापितेति भूतिकारः विजयाकारस्तु अत्रैवं ब्रवीति -

नवेकान्तत्वं कल्पेऽपि बोध्यानवयवत्वस्यैवानुबन्धानां स्वसिद्धान्ततया आदिश्यत इत्यादेश इति व्युत्पत्त्या बोध्यस्यैवादेशत्वेनतस्य चानेकालत्वाभावेनानेकाल् आदेशस्येत्यर्थकानेकाल् सर्वस्येति सूत्रस्यौशादेशस्थलेऽप्रवृत्ततया कथं शिद् ग्रहणं व्यर्थ मिति चेत् -

अत्र केचित् अनेकाल्बोधक बोध्यः सर्वस्वेत्यर्थेन सर्वादेशता प्राप्तिः। न च लोपादेशोऽप्येवं सर्वादेशस्स्यात्, बोधकस्य लोपशब्दस्यानेकालत्वादिति वाच्यम्। शास्त्रीय सङ्केतानाश्रयत्वस्य बोधकविशेषणत्वाभ्युपगमात् जरसादेशस्थलेऽपि स्वरूपशास्त्रसङ्केतस्य सत्त्वेन सर्वादेशत्वानापत्तिरिति नाशङ्कनीयम्। एवं रूपं शास्त्रातिरिक्तशास्त्रस्यैव तत्र शास्त्रपदेन ग्रहणादित्यादि तत्र।

अनुस्वारविसर्जनीयादेरपि सर्वादेशत्वापत्तेः। शब्दमर्यादाम् विहाय स्वेच्छयार्थकरणेन सौत्राक्षर खण्डने अतिप्रसङ्गाच्च। केचित्तु औशादौ शकारोच्चारणसामर्थ्यात् भूतपूर्वानेकालत्वमादाय सर्वादेशत्वसिद्ध्या शिद् ग्रहणस्य वैयर्थ्यमाहुः तत्र युक्तम् -

'शि सर्वनाम स्थानम्' विभाषाङ्गिश्योः "इत्यादौ विशेषणार्थत्वेन 'जशशसोः शिः' 'जसः शीः' इत्यादौ शकारस्य वैयर्थ्याभावाद् भूतपूर्वानेकालत्वाश्रयणे तु मानाभावः। एवं रीत्या शिद् ग्रहणस्य व्यर्थत्वाव्यर्थत्वविषयकान् अनेकान् पक्षान् समुल्लिख्य विजयाकारो अग्रे ब्रूते -

यत्स्वरूप बोधक स्थले स एवार्थमिति तत्त्वप्रत्यभिज्ञतया बोध्य बोधकयोरभेद इति उपेयते तथा च स एवायमौकाराद्यादेशोयो बोधके आदेश इत्याकारकः आसीद् इति प्रतीत्या अनेकालत्वमपि अस्यैव धर्मः इति अवश्यं

स्वीकरणीयतया आदेशः अनेकाल्त्व धर्मवान् भवति इति सर्वादेशः सिद्धः। एवं च शिद् ग्रहणं व्यर्थं सत् परिभाषा ज्ञापकं भवति। आदेशावस्थायां योऽनेकाल् इति अवस्था विशेषाश्रयणे प्रमाणाभावः। एवं रीत्या अत्रेदं वक्तुं शक्यते यत् शिद् ग्रहणेन अस्याः परिभाषायाः ज्ञापने उभयोर्मतैक्येऽपि शिद् ग्रहणं वैयर्थ्यस्य प्रतिपादनमुभयोर्विभिन्नमेवास्ति। एतद् परिभाषा विषये विजयाकारेण काऽपि नवीनताऽपि उद्भाविता कथ्यते तेन ननु किं एतस्याः ज्ञापने फलं परिभाषाऽपि माऽस्तु शिद् ग्रहणमपि त्यज्यताम् अनेकाल्त्वादेव सर्वादेशत्वं भविष्यति। न चावन्तौ इत्यादौ तदादेशस्य तथा ससजुषोः रुः इति विहित रु आदेशस्य च सर्वादेशतापत्तिः इति वाच्यम् उभयत्र ङित् करणेनापि अन्त्यादेशत्वे सिद्धे सर्वादेशताया वारण सम्भवात् 'दिव उत्' इति विहितोकारादेशोऽपि सर्वादेशो न भविष्यति।

स्वमते तूच्चारणार्थानामपीत्संज्ञाया आवश्यकतया परिभाषयानेकाल्त्वा-भावान्न दोष इति स्फुटं युक्तम्। तपरसूत्रे वर्णस्यैव संज्ञात्वस्य शेखर कृतो क्तत्वेन बोध्य बोधकयोः कुत्राप्यनेकाल्त्वस्याभावेन परिभाषाया अनावश्यकत्वात्। उच्चारणे मुखसुखार्थं सम्पादनमात्रं प्रयोजकतया तकारस्य कार्यान्तरा प्रयोजकतया तकारमादाय सर्वादेशतायाः प्रसक्त्यभावाच्च।

कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते

अस्याः परिभाषाया उपरि भूतिविजयाटीकयोस्तुलनात्मकं समीक्षणं विधीयते प्रथमन्तावदस्याः परिभाषाया अवतरणोपरि विचारः क्रियते। नागेशभट्टेन अध्येता शयितेत्यादौ इङ् शीङोर्ङित्वाद्गुण निषेधमाशङ्क्य इयं परिभाषा स्वीकृता। तत्रेदमवतरणं व्याकुर्वन् भूतिकारः इमं प्रतिपादयति यदसति बाधके सर्वासां सप्तमीनामौपश्लेषिकाधिकरण बोधकत्वमिति नियमे जागरूके ङ्ङिति च सूत्रेति औपश्लेषिकाधिकरण बोधक सप्तमी यदि स्वीक्रियते तदा तस्मिन्निति सूत्र सहकारेण ङ्ङिति च प्रत्ययाव्यवहित पूर्वत्वविशिष्टस्य इको गुण वृद्धी न स्याताम् इत्यर्थे कृते अध्येता शयिता इत्यादौ अतथात्वात् निषेधाप्राप्त्या उपर्युक्तं प्रयोगयोः गुणः स्वयमेव सिद्धः इति अवतरणमसंगतं परिभाषा चानावश्यकौ।

अस्यां स्थितौ ङ्ङिति च सूत्रे वार्तिककारेणोक्तं तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यमिति। निमित्तपदेन चात्र कारणमात्रं गृह्यते न तु निमित्तकारणमात्रम् प्रमाणाभावात्।

भूति विजया टीकाद्वयमधिकृत्य परिभाषेन्दुशेखरस्य विशिष्टस्थलानां ...

अस्यां स्थितौ इङ्शीङोर्गुणस्य समवायिकारणतया गुण निषेधः स्यादिति तन्निवारणाय एषा परिभाषा आवश्यकीति मन्यते भूतिकारः। यदि च ङ्ङिति च सूत्रे परसप्तमी स्वीकृता स्यात् तदा ङित् कित् ङित् प्रत्ययेषुपरेषु सत्सु गुणवृद्धि निषेधेन अध्येता शयिता इत्यादौ अतथात्वात् स्वयमेव गुण सिद्धः इति नेदमुदाहरणं भवितुमर्हति अवतरणस्य तस्मात् अरिरिषति इति प्रयोगमेवावतरणप्रयोजकं मनुते भूतिकारः।

विजयाकारस्त्वत्र प्रकारान्तरेणावतरणं संगमयति तन्मतानुसारं यद्यपि निमित्तपदेन सप्तम्यन्त पंचम्यन्त पदप्रयोज्य विषयताश्रयस्यैव शास्त्रे व्यवहितत्वेन प्रकृते अध्येता शयिता इत्यादौ निषेधाप्रवृत्त्या अवतरणमिदमसंगतं स्याद् अतः ङ्ङिति चेति सूत्रे निमित्तपदं कारणमात्रपरं स्वीकरणीयम्।

अत एव ङ्ङिति चेत्यस्याः विषये उर्णुनविषति इत्यादौ 'सन्त्यङोः' इत्येतद् शास्त्रघटकषष्ठ्यन्त सन् पदप्रयोज्य विषयताश्रयस्यापिसकारस्य निमित्तत्वमाश्रित्य द्विर्वचनेऽचीत्यस्य प्रवृत्तिर्भवति। न च ङ्ङिति चेत्यत्र ङित् साहचर्येण प्रत्ययस्यैव ङितो ग्रहणात् प्रकृते न दोषः। न च जहातीति प्रयोगे 'दीर्घोऽकितः' इत्यस्य प्रवृत्ति वारणाय हा धातोर्द्वित्वस्यैव वक्तव्यत्वेन ङित्वं न प्रकृतिमात्रवृत्ति धर्मः इति तत् साहचर्यासम्भवः। ङ्ङितिचेति सूत्रस्य प्रवृत्तौ ङितः प्रत्ययस्यैव सम्भवेन साहचर्यं परिभाषाया प्रवृत्तौबाधकाभावात्। 'दीर्घोऽकितः' इत्यत्र न कित् यस्मिन्निति बहुव्रीहि गर्भवहुव्रीहिणा दीर्घसाहचर्येण कित् पदेन नुडादेरेव ग्रहणेन ओहाक् इत्यादौ कित्वेऽपि दोषाभावः। तस्माद् अध्येता शयिता इत्यादीनां रूपाणां सिद्धौ न किमपि बाधकमिति एतन्मूलकमवतरणमयुक्तम् इति मन्वानः अरिरिषति इत्याद्यर्थमेव परिभाषाश्रयणमावश्यकम्।

तथाहि ऋ धातोः सनि 'स्मिपुङ्र्ज् ज्वसां सनी' ति सन् इति 'ऋ इस्' इति स्थिते परिभाषायाः सत्त्वे इसो द्वित्वनिमित्तत्वाभावेन द्विर्वचनेऽचीत्यस्याप्रवृत्त्या परत्वाद् गुणे रिसित्यस्य द्वित्वे अरिरिषतीति सिद्ध्यति। अन्यथा द्विर्वचनेऽचीति निषेधप्रवृत्त्या गुणात्पूर्वं द्वित्वे अनिष्टापत्तेः।

एवंच विजयाकारस्य कथनं भूतिकारेण^१ सह साम्यमावहति किन्तु विजयाकारः अग्रे कथयति यत् अरिरिषतीत्यादावपि परिभाषायाः नोपयोगः। द्वित्वनिमित्ततापर्याप्त्यधिकरणाजनिमित्तक कार्य्यस्यैव तेन निषेधात्प्रकृते इकारस्य

द्वित्व निमित्ततापर्याप्त्यनधिकरणत्वेन निषेधा प्रवृत्त्येष्ट सिद्धेः। चक्रतुरित्या-
दावकारस्य द्वित्वनिमित्ततापर्याप्त्यनधिकरणत्वेन निषेधाप्रवृत्ततया परत्वाद्यणि
द्वित्वाऽसिद्ध्यापत्तिरिति चेत्।⁹

तथापि द्वित्वनिमित्तताश्रयाच् पर्याप्त निमित्तताक कार्य्यस्यैव
निषेधस्त्रीकारेणोभयत्र सामंजस्यात्। न च जग्मतुरित्यादावुपधालोपीय
निमित्तताऽतुसि पर्याप्ता नाकार इति निषेधाऽप्रवृत्त्या प्रथममुपधालोपे
इत्यर्थेनाच्चावच्छिन्न निमित्तताया अच् पर्याप्तत्वात् निषेधप्रवृत्तेः सुलभत्वात्।¹⁰

एवं रीत्या अत्र स्पष्टं भवति यद् भूतिकारः अरिरिषति प्रयोगमादा-
यावतरणमभिमन्यते किन्तु विजयाकारः अरिरिषति प्रयोगसिद्धिरपि
कार्यमनुभवन्निति परिभाषायाः फलं नैवमन्यते। एवंचेत् किं प्रयोजनिका इयं
परिभाषा इति प्रश्ने विजयाकारानुसारं परिभाषां विना 'दुधूषति' इति प्रयोगसिद्धिरेव
परिभाषायाः प्रयोजनं तद्यथा -

यत्तु ऊर्णनविषतीत्यादौ गुण शास्त्रीयनिमित्तताया इकार पर्याप्तत्वाऽ-
भावनिषेधाऽप्राप्त्या परत्वाद् गुणेऽवादेशे नव शब्दस्य द्वित्वेऽभ्यास उकार
श्रवणानापत्तिरिति तत्र। उक्तरीत्या गुणस्यानिषेधेऽप्यवादेशस्य निषेधे
नौकारविशिष्टस्य द्वित्वे ह्रस्वे दोषाभावादवादेशीयनिमित्तताया अच् पर्याप्तत्वात्।
अत्रोच्यते - दिव् धातोः सनि सनीवन्तर्द्धेतीयेवैकल्पिकत्वेन 'हलन्ताच्च' इति
सनः कित्वेन परत्वात् प्रथमं वकारस्योठि दि + उस् इति स्थिते 'सन्यडो'रिति
द्वित्वे यणि च प्राप्ते।¹¹ परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च यणि द्यूशब्दस्य द्वित्वे दुधूषति इति
सिद्ध्यति - तन्नसिद्धेत् परिभाषां विना सन्नन्तत्वावच्छिन्नाया द्वित्वीयनिमित्त
ताया दिउस्पर्याप्ताया अपर्याप्त्योकारेऽपि सत्त्वेन तत्पर्याप्तत्वस्य
यणशास्त्रीयाऽच् पदप्रयोज्य निमित्ततायाः सत्त्वेन द्विर्वचनेऽचीत्यनेन पूर्वे
यणोऽभावाद् दिशब्दस्यैव द्वित्वेनाभ्यास उकार श्रवणानापत्तेरिकार श्रवणापत्तेश्च।
न च परिभाषयाऽपि न दोषनिस्तार उकारस्य कार्य्यानुभव कर्तृत्व विशिष्ट
कार्य्यत्वाऽभावेन निमित्तताया वारयितुमशक्यतया 'द्विर्वचनेऽचीत्यस्य
प्रवृत्तेरनिवारणादिति वाच्यम्।'

यद्यपि कार्य्यानुभवकर्तृत्वं दिशब्दस्यैव तथापि कार्य्यानुभवकर्तृकार्य्य-
घटितस्याप्यवयव द्वारा कार्य्यानुभवकर्तृत्व विशिष्टकार्य्यत्वं वक्तव्यमन्यथा

शयितेत्यादाविकारस्य कार्यानुभवकर्तृत्वविशिष्ट कार्यात्वेन निमित्ततयाऽनाश्रयणेऽपि शीशब्दस्य तत्त्वाभावेन निमित्ततयाऽऽश्रयणे बाधकाऽभावेन गुणनिधेस्याशक्यवारणत्वेन ज्ञापकत्वस्यैवोच्छेदापत्तेः।

ममत्ववयव द्वारा शीशब्दस्यापि तत्त्वेन न दोषः। एवंच प्रकृते दि उसे तिसमुदायस्य विशिष्ट कार्यादि शब्दघटितत्वेन निमित्ततयाऽनाश्रयणेन समुदायाग्नित्तताया निरसनादवयवे अपर्याप्त्याऽपि तस्याः स्थिते र्वक्तुमशक्यत्वात्। समुदायपर्याप्त्या ह्यवयवेऽपर्याप्त्या तिष्ठति। स्वतन्त्रतायाश्च कस्याः अपि निमित्ततायास्तत्राऽसत्त्वेन परिभाषासद्भावे दोषाऽभावात्।¹²

इदमत्र वैशिष्ट्यं यद् दुधूषति इति प्रयोगः परिभाषाया अवतरणे उपयुक्त इति मन्यते विजयाकारः। भूतिकारस्त्वत्र किमप्यन्यदेव प्रतिपादयति तन्मतानुसारं परिभाषायां कार्यानुभवकर्तृत्वं च सम्भावनिकं गृह्यते तस्य च फलं दुधूषति इति प्रयोगोभवति।

तद्यथा -

अत्र कार्यानुभवकर्तृत्वंच सम्भावनिकं ग्राह्यम्, तेन दुधूषति इत्यस्य सिद्धिः। अन्यथा 'दिक्' धातोः सन्तूठि दि+ऊ+सेति स्थिते द्वित्वनिमित्तघटकाचमूठमादाय द्विर्वचन इतियणो निषेधेऽभ्यासे उकार श्रवणानापत्तिः मम तु यदि अत्राजादेशो यण् स्यात्तर्हि 'द्यू' शब्दस्य द्वित्वे ऊठः कार्यानुभवकर्तृत्वेन न निषेधः। अत एवात्राऽऽदेश निषेधस्थानिरूपातिदेशपक्षयोः फलैक्यसिद्धिः। न चैवमपि द्वित्वनिमित्ताच्च चङ्मादाय द्वित्वात्पूर्वं गाङ्देश निषेधात् 'अध्यजीगपदि' ति रूपासिद्धि रिति वाच्यम्, निमित्तताया अव्यवहित पूर्वत्वसम्बन्धावच्छिन्न प्रकारता निरूपिता व्यवहित पूर्वत्व सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नाया विवक्षितत्वेन चङ्निष्ठनिमित्तताया अतथात्वेन दोषाभावात्।¹³

विजयाकारः 'दुधूषति' इति प्रयोगे विचारान्तरमपि प्रस्तौति स चात्रैवं प्रतिपादयति -

ननु दुधूषतीत्यादौ द्विर्वचनेऽचीत्यस्याऽप्रवृत्तये प्रत्ययघटकाच् पर्याप्त निमित्तताकादेशो नेत्येवार्थः। प्रकृते चोकारस्य प्रत्ययघटकत्वाऽभावात् सूत्राऽप्राप्तबलं परिभाषयाऽत एव प्रत्यय इति वक्ष्यामीत्येव प्रकृतदोषोद्धाराय भाष्य उक्तमिति चेत् आहुः। दुधूषतीत्येतदर्थम्प्रत्यय इति कथनेऽपि भवनमिच्छति

भवनीयति भवनीयितुमिच्छति विभवनीयिषति इत्यादावचः प्रत्ययघटकस्यैव सत्त्वेन निषेध शास्त्रप्रवृत्त्या पूर्वं गुणाऽवादेशयोरभाव उकार विशिष्टस्यैव द्वित्वेनाभ्यास इकारश्रवणानापत्तिमाशंक्य द्वित्वनिमित्तस्यैवाऽचोग्रहणमित्युक्तम् । विभवनीयिषतीत्यत्रानस्य द्वित्व निमित्तत्वाभावेनाचोऽपि तत्त्वाभाव इति भाषयाशयः । एवंच दुद्यूषतीत्यादावप्युकारस्य द्वित्वनिमित्तत्वाभावेनैव सूत्रप्राप्त्या प्रत्ययग्रहणस्याकर्तव्यताया एव भाष्यतो लाभः । न च परिभाषाः भावे सन्नन्ततदादित्वावच्छिन्नाया अपि विषयताया निमित्ततारूपत्वेन समुदाये वर्तमानायास्तस्या एवापर्याप्त्या दुद्यूषतीत्यादावकारे विभवनीयिषतीत्यत्राकारे च सत्त्वेनोभयत्र दोष एवाऽचि प्रत्ययघटकत्वस्य निवेशेनाद्यदोषवारणेऽप्यनृदोष-ताद्वस्थमेवाकारस्य प्रत्ययघटकत्वात् परिभाषायास्सत्त्वे ।¹⁴

सूक्तरीत्याऽवयवद्वारा सन्नन्तस्य विशिष्टकार्थित्वेन निमित्ततया समुदायस्यानाश्रयणेनापर्याप्त्याऽप्यवयवे निमित्तताया असम्भव एवेत्युक्तमिति न सूत्र प्रवृत्तिरिति विभवनीयिषतीत्येव परिभाषाफलमिति केचित् ।¹⁵

कार्यमनुभवन्निति परिभाषाया उपरि विजयाकारेण भूतिकारेण च नवीना विचाराः प्रस्तुतीकृताः तद्यथा - विजयायामिदं प्रतिपादितं यत् ङ्ङितिचे ति सूत्रस्य व्याख्यानमेव अन्यथाकरिष्यते यत्र 'ङ्गलक्षणे गुणवृद्धी विधीयते तत्र ङ्ङिति नेत्युपतिष्ठते इदमेव ङ्ङिति चेत्यस्य रूपं ततश्च पुगन्तलघूपधस्य चेति सूत्रे उपस्थितस्य ङ्ङिति' नेत्यस्य सामर्थ्यात् येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि निषेधः इति स्वीकारेण एक वर्ण व्यवधानेऽपि भिन्नः भिन्नवानिति प्रयोगे गुणानिषेधसिद्धेः 'ङ्ङिति चेत्यत्र औपश्लेषिकाधिकरण बोधक सप्तम्याश्रयणेन गुणो न इत्यर्थकस्य' सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यत्र उपस्थितस्य ङ्ङितिचेत्यस्य अध्येताशयितेत्यादौ अप्रवृत्त्याऽवतरणमसंगतम् ।

अथवा 'त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः' इति सूत्रे क्नु क्नोः कित्वसामर्थ्यात्तद् उपधालक्षणस्यापि गुणस्य निषेधो भवति इति ज्ञापनेन भिन्नमित्यादौ दोषाभावः । तावतापि निमित्तग्रहणस्य परिभाषायाः आश्रयणापेक्षया लाघवात् अथवा धर्मिग्राहकमानेन गुणनिषेधांशे व्यवधानसहनेऽपि वृद्धि निषेधांशे अव्यवहितस्यैव निषेधेन 'अक्षेष्टाम्' इत्यादौ सकारव्यवधानेन दोषाभावः । सामान्यतो हल् वर्ण व्यवधानसहनेन गुतेत्यादौ तकार व्यवधानेऽपि निषेधप्रवृत्तिर्भविष्यत्येव । एवं

रीत्या नैकैः प्रकारैः व्याख्यान्तरैश्च कार्यसिद्धिमापाद्य विजयाकारेण कथितम् - यद्यपि अस्याः परिभाषायाः उक्तरीत्या फलं नास्ति तथापि नागेशमतानुसारमस्याः एवं रीत्या व्याख्या कर्तुं शक्यते ।

कार्यमनुभवन्नित्यस्य कार्यीय साक्षादुद्देश्यताश्रय इत्यर्थः । कार्यीत्यस्योद्देश्य दल प्रविष्ट षष्ठ्यन्तपदप्रयोज्य विषयताश्रय इत्यर्थः । तथा च स्व विशिष्टः स्वस्य निमित्तं नेत्यर्थः । स्वं कार्यम् । वैशिष्ट्यं च स्वीयसाक्षादुद्देश्यता विशिष्टत्वसम्बन्धे न । सम्बन्धघटक वैशिष्ट्य स्वाश्रयत्वस्वाश्रय घटितत्वान्यतरसम्बन्धेन । अन्यतरघटकाद्यसम्बन्धस्य फलमध्येता । द्वितीयस्य तु शयितेतिबोध्यम् ।

अस्याः परिभाषायाः मूले नागेशेन लिखितम् - समवायिकारण निमित्तकारणयोः भेदस्य सकललोकतन्त्रप्रसिद्धतया तस्य समवायिकारणस्य निमित्तत्वेन आश्रयणाभावेन इयं परिभाषा ज्ञापकसाध्या"-नागेशस्य इमं प्रतीकमादाय विजयाकारः कथयति -

नैयायिक वासनया समवायिकारणमित्युक्तम् ।¹⁶ यन्नैयायिकेन समवायिकारणमुच्यते तस्य निमित्ताद् भेदः सकललोकतन्त्र प्रसिद्ध इत्यर्थः । कार्यस्थानिनो निमित्ताद्भेदः सकललोकतन्त्रप्रसिद्ध इति यावत् । 'अचः परस्मिन्नि' त्यत्र पर निमित्तो योऽजादेश इत्यस्य न परं निमित्त कारणं यस्येत्यर्थोऽपि तु परं नियमेन पूर्वकालिकं यस्मादित्यर्थ इति न कार्यमनुभवन् व्याकरणे निमित्तम् । अत एव शब्दस्य नित्यत्वात् प्रति समवायिकारणत्वमसम्भवीत्यपास्तम् । तात्पर्यान्तरस्य प्रदर्शितत्वात् ।¹⁷

द्विर्वचनेऽचीति सूत्रभाष्ये एषा परिभाषाध्वनितेति नागेशीय कथनमवलम्ब्य उभयोष्टीकयोर्मध्ये विभिन्नतैव वर्तते । यथा अत्र विजयाकारो ब्रूते एवं प्रकारेण ।

परिभाषाया अभावे उद्देश्यदल प्रविष्ट विषयतामात्रस्य निमित्ततापदेन ग्रहणात् यङन्त तदादित्वावच्छिन्न विषयतारूप निमित्तताग्रा पर्याप्ताया ग्राऽऽकारे सत्त्वमीग्राध्मेरित्यत्रालोऽन्त्यस्येत्युपस्थित्याऽन्त्यालत्वावच्छिन्न विषयतायाश्च पर्याप्तयैवाकारे सत्त्वमिति द्वित्वनिमित्तताश्रयोऽच् आकारस्तत् पर्याप्ताऽलत्वावच्छिन्नानिमित्तता तादृशनिमित्ततां निरूपकमीत्वं न स्यादिति नाऽज् ग्रहणस्य फलमिति भाष्यासंगतिः । सत्यान्त्वस्यां ग्राशब्दस्य कार्यानुभवकर्तृत्व विशिष्टकार्यितया निमित्तत्वाऽभावेनाकारेऽपर्याप्त्याऽपि द्वित्व निमित्तताया अभावादज्ग्रहणे न दोष इत्याहुः ।¹⁸

अत्र भूतिकारः अन्यदेव प्रतिपादयति यथा =

‘द्विर्वचनेऽची’ त्यत्र ‘तस्मिन्निति’ परिभाषाबलेन पूर्वोक्तार्थं स्वीकारे ‘जग्मतुरित्यत्र’ ‘गम्’ धातोरचो निरुक्ताजव्यवहित पूर्वत्वाभावान्निषेधानापत्तिः, येन नाव्यधानमि त्यस्य तु नायं विषयः, चक्रं इत्यत्रा व्यवहिते सूत्रस्य चारितार्थ्यात्। तथा च ‘अची’ ति निमित्तसप्तम्याश्रयणेन द्वित्वनिमित्तघटकाच् पर्याप्तनिमित्तताकाजादेशो न भवतीत्यर्थस्यावश्याश्रयणीयतया ‘द्विर्वचनेऽची’ त्यत्राजग्रहणस्य सत्त्वेऽसत्त्वे वा ग्राशब्दाकारमादाय निषेधप्रवृत्तेर्दुष्परिहरतया ऋते विशिष्टपरिभाषास्वीकाराद् भाष्यासंगत्यापत्तिः। परिभाषास्वीकारे तु – ग्रा शब्दाकारस्य कार्यानुभव कर्तृत्वात् कार्यित्वाच्च निमित्तत्वाभावेन तन्निमित्तक निषेधाप्राप्त्या केवल यङ् निमित्तक निषेधवारणाय अजग्रहणं सार्थक मित्यंशद्वय विशिष्टा परिभाषा भाष्ये ध्वनिता।¹⁹

भूतिकारस्तु अस्याः परिभाषायाः आवश्यकत्वं न मनुते। उच्छृङ्खलास्तु इति एकेन प्रतीकेन प्रोक्तं तेन –

‘ङ्ङिति चेति सूत्रे ङ्ङितः प्रत्ययस्यैव ग्रहणेन तेन तदादेरुपस्थित्या ङ्ङि निरूपित तदादिघटकस्यैव गुणादि निषेधात् ‘अध्येते’त्यादौ तदभावेन ‘ङ्ङिति चेऽ’ त्यस्या प्रवृत्त्या नैतत्परिभाषायाः फलम्। न च ‘शृणोती’ त्यत्र श्नु प्रत्यय विशिष्टस्यापि तदादित्वेन तद्घटकस्य विकरणस्यङित्वेन च गुणनिषेधापत्तिः, अतस्तद् वारणाय परिभाषाऽऽवश्यकीति वाच्यम्। ङ्ङिति च इत्यत्र निर्दिष्ट परिभाषोपस्थित्या ङ्ङिदव्यवहित पूर्वस्य तदादेरिको गुणवृद्धि निषेध विधानेनादोषात्। गित्साहचर्येण ङ्ङित्यपि पूर्वस्यैकैकस्तन्निषेध इति तु न सम्यक्, ‘जिष्णवयती’ त्यत्र तदादि घटकस्यापि गितः सम्भवेन तथा साहचर्यग्रहणे मान्तभावात्। ङ्ङिति चे त्यस्य परिभाषात्वेन तत्तद् गुणवृद्ध्यादि विधौ ‘ङ्ङिति चेत्यस्योपस्थित्या सामर्थ्येन नाप्राप्तवर्णव्यवधाने तत्प्रवृत्तेः स्वीकारात्, क्नोः कित्त्व सामर्थ्येन गुणवृद्धि निमित्तप्रत्ययभिन्नहल् व्यवधीनेऽप्येतत् प्रवृत्तेः, पूर्वमुक्तत्वाच्च’ गुता, भिन्नमित्यादिलक्ष्येषु न दोषावकाश इति, तत्रैव सूत्रे भाष्येस्पष्टम्। एवम् ‘अरिरिषती’ त्यत्रापि ‘द्विर्वचनेऽची’ ति सूत्रे ‘अचः परस्मिन्नि’ त्यतः ‘पूर्वविधावि’ त्यनुवर्त्य द्विर्वचनावधिकपूर्वस्यैव विधौ तत्प्रवृत्तेरा- देशनिषेधकल्पेऽजादेर्द्वितीयस्येतीसशब्दस्य द्वित्वप्राप्त्या पूर्वविधित्वाभावेन,

रूपातिदेशकल्पे च रिस् शब्दस्य द्वित्वप्राप्त्या पूर्वपरोभवविधिसत्त्वेन पूर्वस्यैव विधानाभावेन सूत्राप्राप्त्या परिभाषा विषयाभावान्निष्कलैषा । अत एव भाष्ये नैषा कण्ठरवेण क्वचिदुक्ता ।²⁰

एवं रीत्या दृष्टिपथमायाति यदुभयोष्टीकयोः अस्याः परिभाषायाः उपरि गभीरतमो विचारः कृतोवर्तते किन्तु यत्र विजयाकारः अस्याः परिभाषायाः आवश्यकत्वं समर्थयति तत्रैव भूतिकारः अस्याः परिभाषायाः निष्कलत्वं प्रतिपादयतीति संक्षेपः ।

यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते

अस्याः परिभाषाया अवतरणे प्रणिदापयति प्रयोगोदत्तो वर्तते । तत्र नागेशः कथयति यद् दारूपस्य विधीयमाना घुसंज्ञा दापेर्नस्यात् तस्य दारूपत्वाभावात् । न च दाप् घटक दा शब्दस्य दारूपत्वेन तस्यैव घुसंज्ञायाणत्वं स्यादिति चेन्न । सूत्रे दाधेति विशिष्टरूपोपादानेन अर्थवत्परिभाषोपस्थित्या 'अर्थवतोरेव' दाधोग्रहणेन दाप् घटक दारूपस्य घुत्वाप्राप्तेः । अतः आगमविशिष्टस्य आगमि ग्रहणेन ग्रहणार्थमेषा परिभाषा स्वीकार्या इति वदति विजयाकारः । अत्र भूतिकारः किमपि विशिष्टमेव वक्ति - घुसंज्ञा सूत्रे विशिष्टरूपोपादानेन अर्थवद्ग्रहण परिभाषया अर्थवद् दाशब्दस्य ग्रहणेन आगम समभिव्याहारे तद्विशिष्टस्यैवार्थवत्त्वाद् पुग् 'रहितस्य दा' इत्यस्यानर्थकत्वात् दापश्चोक्त दात्वाभावादिति भावः । अत एव 'स्यसिच् सीयङ्' इत्यत्र 'भाव कर्मवाचिनि परतो येस्यादयः' इत्यर्थं स्वीकारे 'सीयुङ् विशेषितः स्याद्' इति भाष्योक्तं संगच्छते, अन्यथा सीयुद् समभिव्याहारेऽपि तद्रहितस्य भावकर्मवाचकत्वाक्षतेः 'सीयुङ् विशेषित' इत्युक्तिरसंगतैव स्यात् ।²¹ अत एव च निपातेन उशब्देन नञ् समासे 'अनु+अत्र' इति स्थिते नुङ् रहितस्य 'उ' इत्यस्यानर्थकत्वेन 'निपात एका ज्' इति प्रगृह्यत्वाप्राप्त्या अन्यत्र इत्यत्र यण् 'रामाणाम्' इत्यत्र नुद् समभिव्याहारे, आमाऽमर्थकतया पूर्वानन्तस्य भत्वाभावेन 'अल्लोपोऽनः' इति लोपाभावश्च सिद्ध्यति । च चैवं 'भिन्दुः' इत्यत्र यासुद् समभिव्याहारे उसोऽनर्थकतया 'उस्यपदान्ताद्' इति पररूपानापत्तिः 'अर्थवद् ग्रहण' परिभाषयाऽर्थवत् उसस्तत्र ग्रहणादिति वाच्यम्, उक्तरूपसिद्ध्यर्थमेव भाष्ये एतत् परिभाषाया अप्रवृत्तेरुक्तत्वेनादोषात् । एवंचैतदपि भाष्यमुक्तेऽर्थे गमकं बोध्यमिति दिक् ।²²

आगम समभिव्यावहारे आगमविशिष्टस्यैवार्थवत्वमिति सिद्धान्तस्तु उभाम्यामपि टीकाकृद्भ्यां स्वीक्रियते। ततश्च पुगागम विशिष्टस्य दापेरेव अर्थवत्त्वेन 'दा' इत्यस्य निरर्थकत्वात्। घुसंज्ञा न स्यादिति परिभाषा स्वीकरणीयेति भूतिकारः। एवं परिभाषायाः आवश्यकत्वं प्रतिपाद्यापि भूतिकारः अवतरणे असंगतिमाशंकमानः एवं वदति -

यत्तु समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया दाब् वृत्त्यर्थवत्वस्य दाशब्देऽपि सत्त्वात् तस्य घुसंज्ञायामिष्ट सिद्धौ अवतरणासंगतिः।²³

न च अर्थविषयकबोध जनकत्व प्रकारकतात्पर्य विशेष्यत्व रूपाथवत्वस्य दाब् वर्तिनो दा शब्दे कल्पनेऽपि प्रकृते तादृशविशेष्यत्व प्रतियोगिक पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मवत्वरूपस्य अर्थवत्वस्य विवक्षितत्वेन (तादृशधर्मश्च दाब् वृत्तित्रित्वं, न तु दाब् वृत्ति द्वित्वं तस्य निरुक्तानुयोगिता न्यूनं वृत्तित्वात् तथा च तस्य धर्मस्य दा शब्देऽभावात्। न दोष इति वाच्यम्, उक्तरीत्यैव दाब् वृत्ति तादृश त्रित्वस्य दा शब्दे सत्त्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यादिति। तदपि न, वैयाकरणनये अवयवस्य समुदायभिन्नत्ववत् समुदायस्याप्यवयवत्व भिन्नत्वस्वीकारेण दाब् वृत्त्यर्थवत्वस्य दा शब्दे अभावेनावतरण संगतेः सुवचत्वात्। तन्मतेऽपि अवयवस्य समुदाय भिन्नत्व स्वीकारेण अवयववृत्ति धर्मस्यापर्याप्त्याऽपि समुदायेऽसत्त्वात् तादृशतात्पर्य विशेष्यत्व प्रतियोगिक पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदक धर्मावच्छिन्नानुयोगिताक पर्याप्ति, प्रतियोगिभूत दात्ववतो घुसंज्ञा विधानेन दात्वस्य तत्प्रतियोगिक पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदक द्वित्वस्य वा दाप् शब्दे विना परिभाषां कथमप्यसम्भवेन घुसंज्ञार्थं परिभाषाया आवश्यकत्वाच्च।²⁴

विजयाकारोऽपि परिभाषाया आवश्यकत्वं स्वीकरोत्येव किन्तु तदीया प्रक्रिया भिन्नावर्तते। कृते पुगागमे आगम विशिष्टस्यैवार्थवत्वमिति न्यायेन दापेरेवार्थवत्त्वं न तु तद् घटकस्य दा इत्यस्यापि इति तस्य घुसंज्ञा नैवसंज्ञास्याद् अतः आगमिग्रहणेन आगम विशिष्टस्यापि ग्रहणार्थं परिभाषा उररीकृता। एवं प्रतिपाद्यापि अस्याः परिभाषाया अवतरणे विसंगतिमाशंकमानः सः कथयति-

ननु न ह्यवयवापर्याप्तस्य समुदायेपर्याप्तिरस्तीति न्यायेन दा शब्देऽपि पर्याप्तिरस्त्येवेति चेत् - मैवम्। न ह्यवयवापर्याप्त न्यायेन तात्पर्यीय विशिष्टताया

आगमरहिते सत्त्वेऽप्यागम विशिष्टभिन्नत्वांशतयाभावात् । अन्यथा भेत्तेत्यस्य धातु भिन्नत्वसत्त्वेन भूमावस्यापि धातुभिन्नत्वापत्तेः । किंचार्थ बोधनेच्छयोच्चरित त्वमेवार्थवत्त्वम् । अर्थबोधनाय णिजव्यवहित पूर्वत्वविशिष्ट दा शब्दस्योच्चारण प्रसङ्गे दाप् शब्दोच्चारणस्यैव शास्त्रेण बोधिततया अर्थ बोधनेच्छयोच्चरितत्वं दाप्शब्दे एव न दाशब्दे । तस्य नान्तरीयकतयोच्चारणेऽप्यर्थ बोधनेच्छयो-
च्चरितत्वाभावादिति न दोषः । न वा चरमप्रवृत्त शास्त्रेण दापयतीत्येत दुच्चारणस्यैवार्थबोधनाय बोधितत्वेन तस्यैव निरुक्तार्थवत्त्वं न दाप् शब्दस्येति तस्याप्यर्थकत्वानापत्तिः ।²⁵

पूर्वप्रवृत्त शास्त्रेण दाप् शब्दोच्चारणस्यापि बोधितत्वेन न दोषः इति चेद् दाशब्देऽपि 'इदाज् दान' इति शास्त्रबोधितत्वाद् दोषोदुर्वार एवेतिवाच्यम् । अर्थवद् दाशब्दस्य घुसंज्ञेत्यस्यार्थवत्त्व प्रतियोगिक पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदक धर्मावच्छिन्नानुयोगितानिरूपकपर्याप्तिप्रतियोगि दात्वाश्रयस्य घुसंज्ञेत्यर्थस्योत्सर्गतो लाभेन दोषाभावात् । अर्थवत्त्व प्रतियोगिक पर्याप्तिदाशब्दे सत्त्वेऽपि तदनुयोगितावच्छेदकत्वस्य दाप् शब्दगत त्रित्वे एव न्यूनानतिप्रसक्ते सत्त्वेन दात्वप्रतियोगिक पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य च दागत द्वित्वे सत्त्वेन प्रकृतार्थ समन्वयस्यासम्भवात् घुसंज्ञा दा शब्दस्येति बोध्यम् ।²⁶

अस्याः परिभाषायाः व्याख्यान क्रमे भूतिकारः यदागम इत्यत्र यस्य आगमः इति विग्रहं कृत्वा षष्ठ्यर्थः उद्देश्यत्वं तस्यावयवत्वावच्छिन्न विधेयताश्रयरूपे आगम पदार्थे विधेयतायामन्वय स्वीकरोति । यदि तदेकदेशेऽवयवत्वेऽन्वयोऽ-
भिप्रेतस्तदा निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः । अत्रैव प्रसंगेन नैयायिक मतमुल्लिखन् भूतिकारः प्रतिपादयति यदेतन्मतानुसारं विधेयेऽन्वयः स्यादथवा अवयवत्वे वाऽन्वयः स्यात् उभयत्रापि निरूपितत्वमेव षष्ठ्यर्थः । यमुद्दिश्य आगमो विहितः इत्यत्र विहितपदस्यापि वैयर्थ्यं तेन प्रतिपादितम् । एतस्य कारणमिदं यदागमपदेनैव विधानस्य लाभात् तस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न हि केवलोऽवयवः आगमपदेन लोके व्यवहियते । अत्रतद् ग्रहणेन ग्रहणं बीजं तद्गुणीभूताः इति । तद्गुणीभूताः इत्यत्र तु बीजमस्ति यदागमा इति । एवंच आगमविशिष्टस्य आगमि ग्रहणेन ग्रहणमिति परिभाषार्थः फलति आगमवैशिष्ट्यं च स्वघटितत्व स्वोद्देश्य घटितत्व स्वविशिष्टाघटितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन । अत्र वैशिष्ट्यं च स्वाघटकत्व

स्वोद्देश्याघटकत्वैतदुभयसम्बन्धेन । प्रणिदापयतीत्यत्र पुगागमवैशिष्ट्यं सत्त्वात्
दा ग्रहणेन पुग् विशिष्टस्य दापेर्ग्रहणं सिद्ध्यति ।

इदमेव तथ्यं विजयाकारः अनया भाषया प्रस्तौति एतन्मतानुसारमाग-
मत्वमवयवत्वावच्छिन्न विधेयताश्रयत्वं न तु टिदाद्यन्यतमत्वं गौरवात् ।

एवंचागमपदेनैव विहितांशस्यापि लाभेन आगमो विहित इत्यत्र विहित
पदमधिकमिति । एतद् गुरुचरणानुसारं शिवकुमारशास्त्रि महोदयेनानुसारं
भूतिकारोऽपि एवमेव लिखितवानिति तु पूर्वमेवोक्तम् ।

एतन्मतानुसारमपि यदागमा इति तद्गुणीभूता इत्यत्र हेतुः । तद्गुणीभूताः
इति तु तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते इत्यत्र हेतुः ।

तद् गुणीभूता इत्यस्य तद्विशिष्टा इति शेषः । यतः अतः इति च
पदमुभयत्राध्याहृत्य बोधे कृते सति एतादृशः परिभाषार्थो भवति ।

यन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपिता वयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रया अतस्तन्निरूपिता-
वयवत्व प्रकारकाहार्य ज्ञान निरूपित विषयताश्रया यतस्तथाभूता अतस्तद्विशिष्टा-
स्तन्निरूपिता विषयितावद्बोधजनक पदजन्य बोधनिरूपितविषयताश्रया इति
परिभाषार्थः पर्यवस्यति ।²⁷

यदागम परिभाषाया अनित्यत्वे 'आने मुक्' इति मुक् विधानस्य प्रामाण्यं
शेखरकारेणोक्तमन्यथा पचमानः इत्यादौ अकारस्य मुकि अनया परिभाषया मुग्
विशिष्टे अमि अकार बुद्ध्या सवर्णदीर्घे पचानः इति सिद्धौ मुग् विधानं व्यर्थ
मेव स्यात् । अत्र विशिष्टस्य सवर्णदीर्घे इति शेखरोक्तं प्रतीकमादाय भूतिकारः
कथयति -

न च आम् शब्दे आकारसवर्णत्वाभावात् तद् प्राप्तिः, अनयापरिभाषया
अम् शब्दे कण्ठस्थानमात्र जन्यत्वस्य अकार सवर्णत्वस्य वा अतिदेशेनेष्टसिद्धेः ।
निर्दिश्यमान 'परिभाषायास्तु नात्र विषयः 'अक' इत्यस्य पंचम्यन्तत्वात्, एकादेश
विषये तदप्रवृत्तेश्च । अन्यथा अस्याः 'निर्दिश्यमानावयवेतरस्याऽऽदेशा न भवन्तीति
वक्ष्यमाण पर्यवसितार्थे पूर्वस्य निर्दिश्यमानस्य पररूप²⁸ निर्दिश्यमाना-
वयवेतरत्वं, परस्यतस्य पूर्वरूपं निर्दिश्यमानावयवेतत्त्वमिति कस्याप्यादेशाप्राप्तौ
तत्तत्सूत्रं वैयर्थ्यापत्तेः ।²⁹

इदं भूति व्याख्यानं खण्डयता विजयाकारेणोक्तम्

यत्तु केनचिदुक्तम् एकादेश विषये निर्दिश्यमान परिभाषा न प्रवर्तते, एकादेश
भूति विजया टीकाद्वयमधिकृत्य परिभाषेन्दुशेखरस्य विशिष्टस्थलानां ... 99

शास्त्राणां वैयर्थ्यमन्यथा स्यात्। यतो निर्दिश्यमानावयवेतरस्य नादेशा इति निर्दिश्यमान परिभाषायाः पर्यवसिते अर्थे एकादेश पूर्वस्थानिनः तत्परस्थानिरूप निर्दिश्यमानावयवेतरत्वमेवं पूर्वस्थानिरूप निर्दिश्यमानावयवेतरत्वं परस्येत्युभयोरदेशाभावे तद् वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति - तद्विचारितरमणीयमेवेति। पूर्वपरयोरित्येकपद निर्दिश्यमानत्वस्यैव समुदाये सत्त्वेन निर्दिश्यमानावयवेतरत्वाभावादुदासीनपदमादायेतरत्वोपपादने तु - परिभाषाया निर्विषयत्वापात इति विभावनीयम्।³⁰

विजयाकारस्येदं कथनं निराकुर्वता भूतिपक्षधरेण तत्त्वप्रकाशिकाकारेणात्र विषये एवं प्रतिपादितम् -

यत्तु - 'पूर्वपरयोरिति षष्ठ्यन्तपदीय निर्दिश्यमानत्वं समुदाय एवेति। तत्र विचारसहम्, तथाहि - स्वजन्योपस्थितीय विषयताश्रयत्व स्वजन्योपस्थितीय-विषयताश्रयविशिष्ट वर्णाघटितत्वैतद्³¹ उभयसम्बन्धेन षष्ठी प्रकृति विशिष्टत्वं सत्। वर्णे विषयताश्रयवैशिष्ट्यं च - स्वाधिकपूर्वत्व स्वनिष्ठोद्देश्यताश्रयावयवत्वावच्छिन्न विषयताश्रयत्वैतदन्यतर सम्बन्धेन। एवंच 'दैत्यारिः' इत्यत्र षष्ठीप्रकृतिजन्योपस्थितीय विषयताश्रयत्वं - यथा-पूर्वपरोभयात्मके समुदायेतथाऽरिघटकेऽकारेऽपि तस्य परत्वेनोपस्थितीय विषयताश्रयत्वात् तदवधिकपूर्वत्वं च दैत्यघटके अकारे इति उपस्थितीय विषयताश्रय विशिष्ट वर्ण घटितत्वमेव 'अ-अ' इत्येतत्समुदाये न तु तदघटितत्वमिति समुदायस्य निर्दिश्यमानत्वं दुरुपपादम्, प्रत्येकं तत्त्वास्तीति विवेचनीयम्।³²

इदमत्र विशेषतोऽवधारणीयं यद् मुक्त्विधानसामर्थ्यात् यथा अस्या अनित्यत्वं ज्ञाप्यते तथैवेदमप्यनुमन्यतां यदुक्तम् - ज्ञापकाद् वर्णग्रहणे अस्या अप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। तथा सति पचमानः इत्यत्र अदुपदेशभक्तस्तद् ग्रहणेन ग्राहिष्यते इति भाष्योक्तेरसङ्गत्यापत्तेः। किंच वर्णग्रहणेऽस्याः परिभाषायाः अप्रवृत्तौ पूर्ववन्नास्ते इत्यादौ णत्वापत्ति वारणाय आगमानामागमिधर्म वैशिष्ट्यमपि बोध्यते इत्याशयक अङ्गमुद् सूत्रस्थ भाष्यासङ्गतेः। एतत्प्रतीकमादाय भूतिकारेण परिभाषेन्दु शेखरस्य व्याख्यानं कुर्वता लिखितम् -

अनुपदेशभक्तस्तद् ग्रहणेन ग्राहिष्यत इति पूर्वोक्त भाष्येणापि न 'यदागम' परिभाषयाकारणं कृतम्, किन्तु उपदेशपदस्वारस्येन 'अधोग्' इत्यत्र सम्प्रति

दादित्वाभावेऽस्यौपदेशिक दादित्वं 'यदागम' परिभाषां विनैव त्वन्मते सुलभम्, तथा 'पचमानम्' इत्यत्र मुकि शपो मान्तत्वेऽप्यौपदेशिकाकारान्त ग्रहणेन ग्रहणे बाधकाभावः।³³

अस्याः भूतेः खण्डनं कुर्वन् विजयाकारो लिखति - यत्तु केचित् - यथाऽधोगित्यत्रादुहित्यस्यौपदेशिक दादित्वन्तथा पचमान इत्यत्राप्यमित्य-स्यौपदेशिकमदन्तोपदिश्यमानत्वं स्वत एवास्ति। अत एव तत्र परिभाषोपन्यासो न कृतो भाष्य इत्युक्त भाष्यासङ्गतिन्नेत्युक्तमूतदविचारितरमणीयम्। तथाहि अधोगित्यत्रादुहि त्यस्मिन् यदागम न्यायेन दुहधातुत्वातिदेशे दुहित्यस्य अदुहित्यस्य चैक्य बुद्धौ दुहित्यस्य च उपदेशस्याऽदुहित्यस्यापीति तदुपदेशकाले तस्य चेद् दादित्वन्तर्हि तदभिन्नस्यादुहित्यस्यौपदेशिक दादित्वमस्तीत्यविवादमेव। पचमान इत्यत्र तु वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तावप्यबुद्ध्यभावेन अ+अम अनयोर्भेदा-दकारस्य य उपदेशस्स न अमित्यस्येत्यकारस्यौपदेशिकादन्तत्वेऽप्यमित्यस्य³⁴ तत्त्वोपपादनस्याशङ्क्य सम्भवत्वादिति विभावनीयम्। न च वर्णत्व व्याप्य धर्मस्यातिदेशो नेत्येव ज्ञाप्यत इति नोक्त भाष्यविरोध इति वाच्यम्। 'दिदीय' इत्यादावजादित्वस्यातिदेशापत्तेः।³⁵

भूतिकारस्य कथनं समर्थयन्नत्र तत्त्वप्रकाशिकाकारः एवं ब्रूते। यथा 'अदोह' इत्यस्मिन् 'दुह' धातुः उपदेशे दादिरितिकृत्वा धत्वं सिद्ध्यति। एवं 'पचमान' इत्यत्र मुग् विशिष्टे मीत्यऽस्मिन् 'अयमुपदेशोऽकारान्त' इति ज्ञानेन अकारान्तोपदिश्यमानत्वस्य सिद्धत्वात् स्वरः सिद्ध्यति।

ननु उपदेशेऽदन्तोऽकार एव न मुग् विशिष्टः वर्णग्रहणे परिभाषाऽप्रवृत्त्या अदन्तत्वानतिदेशेन 'अकार एवायम् - अम्' इति बुद्धेरभावादिति चेत्सत्यम्। माऽस्तु परिभाषयाऽदन्तत्वबुद्धिः, परं योऽयमुपदेशोऽकारः स एवायं मकारावयवकः सम्पन्नः इति 'आद्यन्तौ टकितौ' इति शास्त्रे बलेन धर्मितादात्म्यारोपे बाधकाभावात्, नहि धर्मितादात्म्यारोपे धर्मारोपः कारणं भवति। यद्वा अन्येन केनचित् शप्त्वादिना धर्मेणाऽऽरोपे प्रतिबन्धकाभावेन तदभेदबुद्धेर्निराबाधात्। किञ्च उपदिश्यमानत्वस्य अनतिदिष्टस्यैव ग्रहणेन प्रकृते तदतिदेशेन स्वरसिद्धि कथनानुपपत्तिरेव।³⁶

अन्यथा - 'हत' इत्यादौ स्वरवारणाय कृतस्योपदेश ग्रहणस्य नलोपे कृते

केवलं हशब्दे अदन्तत्वस्य सद्भावेन 'एकदेशविकृत' न्यायेन उपदिश्य-
मानत्वस्यापि सत्त्वेन कृतेऽप्युपदेश ग्रहणे स्वर प्राप्या तद्वैयर्थ्यापत्तिः। अपि
च 'पचावः' इत्यत्र दीर्घे कृते अदन्तोपदिश्यमानत्वाभावेन स्वरो न सिद्ध्येत्
अल्विधौ स्थानिवत्त्वाभावात्। मन्मते तु- 'अकारोऽयं दीर्घोभूतः' इति
तत्त्वप्रत्यभिज्ञयाऽभेदबुद्धौ तस्योपदेशोऽदन्तत्वसत्त्वेन अस्याप्युपदेशोऽदन्त
त्वमुपपद्यते।³⁷ 'आने मुक्' इति सूत्रेण मुग् विधानसामर्थ्यात् अस्याः परिभाषायाः
अनित्यत्वं व्याजहार शेखरकारस्तत्र कश्चिदाशंकते यदुक्त ज्ञापकादूर्वण ग्रहणेऽस्याः
अप्रवृत्तिरेवानुमन्यतां किमधर्मस्यानित्यत्वम् इति प्रश्न मादाय अग्रे नागेश भट्टेन
लिखितं यद् वर्णग्रहणे अस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिरित्ययं पक्षो न समीचीनः।
यतो हि पूर्वं डमुट् सूत्रस्य भाष्ये भाष्यकारेण कथितमेवं यद् डमन्तपदावयवस्य
ह्रस्वात्परस्य डमो डमुट् इत्यर्थे क्रियमाणे कुर्वन्नास्ते इत्यत्र आद्यनकारस्यापि
पदान्त ग्रहणेन ग्रहणात् पदान्तस्येति निषेधेन इदमवधार्यते यदागमानामागमि
धर्म वैशिष्ट्यं भवति। अर्थात् आगमेआगमि धर्मवैशिष्ट्यमपि परिभाषयानया
बोध्यते।³⁸

अत्रागमानामागमि धर्म वैशिष्ट्यमिति शब्दमादाय भूतिकारः एवं व्याख्याति
यत् परिभाषायामस्यामागमाः इत्यावर्तते। तेन आगमा आगमविशिष्टाश्च आगमि
ग्रहणेन गृह्यन्ते एवं प्रतिपाद्यापि भूतिकारः इदं शेखरोक्तं वचनं चिन्त्यमिति
ब्रवीति तद्यथा -

आगमानामागमि वृत्ति धर्म बोधने मानाभावात्, फलाभावात् 'रामाणामित्यत्र
मुटि आम् वृत्ति पदान्तत्वस्यातिदेशापत्तौणत्वानापत्तेः, 'सर्वेषामित्यत्र षत्वानापत्तेश्च।
किंच त्वद्वीत्याप्याद्यनकारेणत्वस्यसिद्धतया पदान्तत्वधर्मस्य वर्णमात्रवृत्तित्वाभावेन
तदतिदेशोऽपि नोक्तभाष्य विरोधः। किंच - 'पदान्तस्य' इत्यस्य 'पदान्तनकारः
अवयवस्य रषाभ्यां परस्य णत्वं नेत्यर्थेन आद्यनकार स्याज्जस्येणत्ववारण
सम्भवे, क्लिष्टकल्पनया तद् वारणमयुक्तम्। किंच भाष्ये 'पदान्त भक्तस्तद्
ग्रहणेन ग्राहिष्यत' इति लेखन मात्रेण 'यदागम' परिभाषया वारणे भाष्यकृता
कृतमित्येवं कल्पने मानाभावः।³⁹

अर्द्धस्थले विजयाकारोऽपि भूति टीकाकारेण सह मतैक्यमावहति। अयमपि
आगमानामागमिधर्म वैशिष्ट्य बोधनेनास्यकृते रुचिरम्। यतोहि विजयाकारेणापि
कथ्यते -

इदमपि न युक्तं, फलाभावात्। रामाणामित्यादावाम्, वृत्तिपदान्तत्वस्य नकारेऽतिदेशेन पदान्तस्येति निषेधापत्त्या णत्वानापत्तेश्च। प्रकृते आगम विशिष्टे एव नकार द्वयात्मकसमुदाये पदान्तत्वातिदेशेन वर्णग्रहणे जाति ग्रहणमित्यनेन नकारद्वयस्यापि न ग्रहणेन निषेधोपपत्तेश्च पदान्तस्य न द्वयात्मकनकारस्य पर्याप्त्याऽपर्याप्त्या वा णत्वाभावो निषेधेन बोध्यत इति भावः।⁴⁰

यदागम परिभाषा स्थानिवत् सूत्रेण गतार्था भवति न वा इत्यपि एको गरीयान् विचारः। भूतिकारः अत्रेवं विचारमेवं प्रस्तौति यत् शास्त्रेण आगमिनामागमोऽवयवोत्पादने शब्दनित्यत्व हानिः स्यात् तद्वारणाय अनागमकानां सागमकादेशाः इत्यर्थं कल्पने स्थानिवद् भावेन इडादौ सिच्चवस्य अक्षततया प्राप्त वृद्धि वारणाय नेति इत्यादे श्चारितार्थ्यसम्भवे उक्त परिभाषायाः ज्ञापकत्वं कथं स्यादित्याशंकायां लिखति ग्रन्थकारः।

यदनागमकानां सागमकादेशा इति परन्तु स्थानिवत्सूत्रे ईदृशस्य स्थान्यादेशभावस्य ग्रहणाभावेन स्थानिवत् सूत्रेण नैषा परिभाषा गतार्था। अत्र विजयाकारः एवं प्रस्तुतीकरोति --

ननु प्रणिदापयतीत्यादौ दा वृत्ति दात्वस्य दाप् शब्दे स्थानिवत्सूत्रेणातिदेश एवं अनागमकानां सागमका आदेशा इति स्थान्यादेश भावकल्पनायाः फलम्। तदतिदेशस्य च यदागम परिभाषयैव लाभेन। भाष्ये दृश्यमानस्य 'अनागमकानां सागमका आदेशा' इत्यस्य किं प्रयोजनमित्यत आह - अनागमकानां सागमका आदेशा इत्यस्य त्वयमर्थ इति। इदं वक्ष्यमाणं⁴¹ प्रयोजनमित्यर्थः। अर्था पतीति। अर्थस्योपपादकस्यापत्तिः कल्पनं ययासा। अनुपपत्तिरूपा अर्थापत्तिः पंचमं प्रमाणं मीमांसका वदन्ति साम्यतमित्यर्थः।⁴²

प्रकृते नित्ये शब्दे उपचयापचयरूपविकाररहिते, आगम सुपोपचयस्यासम्भवेन आगमविधानानुपपत्त्या इड्रहितस्य बलादेरार्धधातुकस्य सुट् इति वाक्यान्तरं कल्प्यते। तेन च मृजेर्वृद्धिरित्यस्यादिना मृजिप्रसंगे मार्जिरिव इड्ररहितस्य तव्येत्यस्य प्रसंगे इत्यः साधुरिति बोध्यते। तथा च नोपात्तिनिवृत्ती, अपितु तद्वृद्धिप्रसंगे तद्वृद्धिरिति आदेशस्थलवदागमस्थलेऽपि न नित्यत्वहानिरिति बोध्यम्।⁴³

अत्र परिभाषाविषये विजयाकारो भूतिकाराद् भिन्नमेवांगीकरोति तन्मतानुसारं

स्थानिवत्सूत्रे सर्वविधानामादेशानां ग्रहणं भवति इयंच परिभाषा अनावश्यकी
तथा चात्रेत्यं तदीया शब्दावली -

न वयं स्थानिवत्सूत्रविषये नियमेन प्रवर्तते न प्रवर्तते वा
निर्दिश्यमानपरिभाषयेत्थमुपगच्छामोऽपितु यस्य निर्दिश्यमानत्वं तस्यादेशो
भविष्यति यस्य न तस्यादेशो नेत्येव कल्प्यत इति यदागमपरिभाषा च न मन्यते ।
स्थानिवत्सूत्रेच सर्वेषामादेशानां ग्रहणं क्रियते ।⁴⁴

इत्थं यदा विचारचक्षुषा पश्यामः तदा इदं निर्विवादं वक्तुं शक्यते यदस्याः
परिभाषायाः ज्ञापने अनित्यत्वे च विजयाकारः भूतिकारेण सह साम्यमावहन्नपि
इमां परिभाषां न मनुते । एतस्य मुख्यं कारणमिदमेव निश्चापितं यत्स्थानिवत्
सूत्रस्य सर्वविध स्थान्यादेशभावे यदा प्रवृत्तिः साधीयसी तदा अर्थापत्ति
मूलकावावकल्पित स्थान्यादेशभावेऽपि प्रवृत्तिर्भविष्यत्येवेति स्थानि वत्सूत्रेणैव
निर्वाहे अस्याः परिभाषायाः अनावश्यकत्वं स्पष्टमेव ।

विजयाकारस्य नेदं तात्पर्यं यत् 'नभूसुधियोः' इति सूत्रस्य वैयर्थ्यं न
अस्यच्चौ

निर्दिश्यमानस्यादेशाः भवन्ति

षष्ठीप्रकृतिजन्यप्राथमिकोपस्थिति विषयत्वं निर्दिश्यमानत्वमिति
निर्दिश्यमानस्य परिष्कारे कृते 'अस्यच्चौ' इति सूत्रस्य दीर्घाकारे प्रवृत्तिर्नस्यात्
तस्य 'अणुदित्' सूत्र सहकारेणोपस्थित्या द्वितीयोपस्थिति विषयत्वेन
प्राथमिकोपस्थिति विषयत्वाभावात् तथा च माली भवति इत्यादौ दीर्घाकारस्य
इत्वं नैव स्यात् अस्यामाशंकायां शेखरकारेण उत्तरद्वयं दत्तम् एकन्तु जातिपक्षस्य
स्वीकारः अर्थात् अस्यच्चौ इत्यत्र न केवलं अकाररूपो ह्रस्ववर्ण एव गृह्यते
अपितु अत्वावच्छिन्नानां समेषामष्टादशाकाराणां ग्रहणं तत्र भवति ।

द्वितीयमुत्तरम् तेन दत्तं यद् 'नभूसुधियोः' इति सूत्रेण भू सुधी शब्दयोः
प्राप्तस्य यणो निषेधः क्रियते किन्तु यण् विधायक सूत्रेवर्ण समाम्नायस्थानामेव
इकां ग्रहणेन दीर्घयोरीकारोकारयोर्यणः प्राप्तिरेव नेति कथं यण् निषेधः कृतः
तदेव सूत्रं व्यर्थं सत् नियमयति यद् 'अणुदित्' सूत्र गृहीतानामपि निर्दिश्यमानत्वं
भवति । भूसुधी शब्दं विषयकमिदं प्रकरणमाधारीकृत्य भूतिकारेण लिखितं यद्

भूसुधी शब्दयोः नपुंसक लिङ्गत्वमुररीकृत्य नपुंसक ह्रस्वत्वे कृते 'ह्रस्वस्व च' षष्ठी प्रकृति जन्य प्राथमिकोपस्थिति विषयत्वमस्ति एवेति सूत्रमत्र यण निषेधार्थं सावकाशं सत् ज्ञापकं कथं भविष्यति इति प्रश्नं विधाय भूतिकारः स्वयमुत्तरयति यत् सूत्र घटक दीर्घान्त भूशब्द साहचर्येण दीर्घान्तस्यैव सुधीशब्दस्य ग्रहणेन निर्देशासंगतेरिति तत् तात्पर्यात्। अस्येदं तात्पर्यमवधारणीयं यत् स्यान्नाम नपुंसकह्रस्वे न भूसुधियोरिति सूत्रस्य जायतां चारितार्थ्यम् किन्तु निर्दिश्यमानत्वस्य उक्त परिष्कारे स्वीकृते सति 'अचिश्नुधातु भ्रुवामिति' सूत्रेण ह्रस्वेकारोकारयोरेव इयङ् विधानेन तथा 'नभूसुधियोरिति' सूत्रे भूशब्द साहचर्याद् दीर्घान्त सुधीशब्दस्यैव ग्रहणेन दीर्घस्य च अणुदित् सूत्रसहकारेण उपस्थिति विषयतया द्वितीयोपस्थिति विषयत्वेन इयङ् न स्यात् तथा च 'न भूसुधियोः' इति पाणिनिनिर्देश एव व्यर्थः स्यात् तेनैव ज्ञाप्यते यत् 'अणुदित्' शास्त्रगृहीतानामपि निर्दिश्यमानत्वं भवत्येव।

भूतेरिदं कथनं निराकुर्वता विजयाकारेणैवयत् प्रतिपादितं तत्सर्वं स्वकीयया भाषयाउभित्यनज्मि यत्तु केनचिद् भूसुधीशब्दयोः नपुंसक ह्रस्वत्वे चारितार्थ्यमुक्तं तत्र युक्तम्। यतो हि कृते नपुंसक ह्रस्वे यणपेक्षया नुम एव तत्र प्रवृत्तेः। किञ्च तत्रैव तेन पुनरप्युक्तं यद् दीर्घान्तभूशब्द साहचर्येण दीर्घान्त सुधी शब्दस्यैव तत्र सत्त्वेन दीर्घस्य च इयङ् निर्देशासंगत्या ज्ञापनं भवतीति तदपि न विचारसहम्।

यतो हि तन्निर्देशेन अनित्य साहचर्यं परिभाषाया अनाश्रयणस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्।

विजयाकारस्य मतं खण्डयता तत्त्वप्रकाशिकाकारेणात्रेत्थं प्रतिपाद्यते।

यत् आसमन्तात् भवति तत्कुलं आभु अ, आभु ययोस्तौ आभुवौ, एवमेव आसुधियौ इति उदाहरणद्वये ह्रस्वेकारं ह्रस्वोकारं चोपलभ्य इयङ् विधायकसूत्रं सावकाशं सुध्युपास्य इत्यत्र च न यणो निषेधः अनन्तरस्येति न्यायात्।

न च निर्दिश्यमान परिभाषया दीर्घस्य द्वितीयोपस्थिति विषयत्वेन ह्रस्व एव स्यादिति वाच्यम्? तत्र निर्दिश्यमान परिभाषाया विषयाभावेन तस्या अप्राप्तिः। तस्याश्च शास्त्रसहकारेण उपस्थिति- विषय एव स्थानपदार्थेन युज्यते इत्यर्थो भवति। प्रकृतेच 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य इत्येतत् शास्त्रीयात् पदात् शास्त्रसहकारेण उपस्थिति विषयस्य तस्याप्यर्थस्यासम्भव एव। 'अणुदित्' शास्त्रेण दीर्घादीनामिव ह्रस्वाकारादीनामपि 'आदिरन्त्येन' इति शास्त्र सहकारेणैव उपस्थिति

विषयत्वात् । एतेन अचूपदीय निर्दिश्यमानत्वाभावेन ह्रस्वत्वाप्राप्तिरिति केषांचिदुक्तिर्निर्स्ता वेदितव्या ।

अस्यां परिभाषायां निर्दिश्यमानत्वमपि एकं विशिष्टविवेचनीयं वर्तते । अस्मिन् विषयेऽपि उभयोष्ठीकाकारयोर्मतैक्यं नास्ति । तद्यथा निर्दिश्यमानत्वं परिष्कुर्वता भूतिकारेण लिखितम् -

षष्ठी प्रकृति विशिष्टत्वं वैशिष्ट्यं च स्वप्रयोज्योपस्थिति विषयत्वस्वविशिष्ट वर्णाघटितत्वमिति सम्बन्धद्वयेन । अत्र वैशिष्ट्यं च स्व प्रयोज्योपस्थिति विषयाव्यवहित पूर्वत्वं स्वप्रयोज्य शाब्दबोधीयविषयता पर्याप्त्यधिकरणान्तरे तरत्वोभयसम्बन्धेन ।

एतत्परिष्कारस्य फलमिदं भवति यत् निर्जरसौ इति प्रयोगे निर्जर इत्यत्र जरसादेशो न भवति एवं अपिबत् इत्यत्र यदागम परिभाषया अट् विशिष्टस्य पाग्रहणेन ग्रहणं न भवति । यतोहि उभयत्रापि निरुक्तोभय सम्बन्धेन षष्ठी प्रकृति विशिष्टः निर् शब्दावयवो रेफः तथा अपिबत्, इत्यत्र अडागमो वर्तते । एतद् वर्ण द्वय घटितत्वेन निर्जर इत्यस्य अपा इत्यस्य च निर्दिश्यमानत्वं भवति । अत एव जर इत्यस्यैव जरसादेशः तथा पा इत्यस्य च पिबादेशो भवति । 'सजूस् सजूर्भ्याम्' इत्यत्र उभयोरपि सजुष् शब्दयोर्निर्दिश्यमानत्वेन उभयत्रापि रुत्वं भवत्येव । यद्यपि पूर्वं सजुष् शब्दे तदवयवस्य सस्य स्वप्रयोज्योपस्थिति विषयत्वमस्ति तथापि तत्र द्वितीय सम्बन्धो न याति इति उदासीना वर्णा घटितत्वेन तत्रापि रुत्वं सिद्ध्यति । जरसावित्यत्र च जकारे द्वितीय सम्बन्ध सत्त्वेऽपि आद्य सम्बन्धो न याति इति तत्र अव्याप्तिर्न भवति अपितु निर्दिश्यमानत्वात् जरसादेशो भवत्येव । एवं रीत्या भूतिकारः ज् निर्दिश्यमानत्वस्य यं परिष्कारं कृतवानस्ति तदुपरि विजयाकारः असन्तुष्टः तन्निराकरिष्णुः वक्ति -

यदपि षष्ठी प्रकृति विशिष्टत्वं, वैशिष्ट्यं च स्वजन्योपस्थितीय विषयताश्रयत्व स्वं स्वविशिष्ट वर्णाघटितत्वोभयसम्बन्धेन ।

तत्र वैशिष्ट्यं स्वजन्योपस्थितीय विषयताश्रयाव्यवहित पूर्वत्वं स्व प्रयोज्य शाब्द बोधीय विषयताश्रयान्तेतरत्वोभय सम्बन्धेन ।

इदमत्र वेदितव्यं यद् भूतिकारो यत्र प्रयोज्य शब्दस्य प्रयोगं करोति तत्र विजयाकारः जन्य शब्दं प्रयुङ्क्ते । प्रयोज्यत्वं च जन्यत्वं जन्यजन्यत्वं चेति

सरण्या प्रयोज्यस्यापि जन्य शब्देन व्यवहारः कृतः। अपिबत् निजरसौ इति उभयत्र दोषोद्धारण प्रणाली एतस्यापि सैव नास्ति या भूतिकारेणाङ्गीकृता⁴⁵ न चैवं 'स्नात्वा कालकीकृत्य' इत्यत्र पूर्वक्त्वाघटकाकारस्य स्वप्रयोज्योपस्थितीय विषयताश्रयोत्तरत्व व्यवहितपूर्वत्वरूप प्रथमसम्बन्धाभावेन। द्वितीय सम्बन्धे सत्त्वेऽपि विशिष्टत्वाभावात् तदघटितत्वेऽपि पूर्वक्त्वाशब्दस्य निर्दिश्यमानत्वापत्तिरिति वाच्यम्। 'कृद्ग्रहण' परिभाषया 'कालकी कृत्वा' इति समुदायस्यापि उपस्थितीय विषयताश्रयत्वात्। एवं च नात्र दूषणं। एवं प्रकारेण भूतिकारकृत परिष्कारेण सह नास्ति कश्चन विवादः विजयाकारस्य। तथापि विजयाकारः भूतिकारस्य परिष्कारं समीचीनं मनुते। एतस्य कारणं तेन इदं दत्तं यत् पदद्वित्वस्थले विशिष्टस्येष्टदेशानापत्तिः स्यात्। अतः निर्दिश्यमानत्वस्य परिष्कारान्तरं कृतमनेन तद्यथा - एतन्मतानुसारं येन विधिरिति सूत्रं यदागम परिभाषा चेति उभाभ्यां गृहीतस्य निर्दिश्यमानत्वं न केनापि स्वीकृतमिति उभाभ्यामाभ्यां समुपस्थापितस्य व्यावर्तनाय विजयाकारः कथयति यदुभे इमे न शक्तिग्राहिके अपितु लक्षणग्राहिके वर्तते इति सिद्धान्तं मनसि निधाय निर्दिश्यमानत्वं विजयाकारः एवं परिष्करोति -

षष्ठी प्रकृति शक्यत्वं निर्दिश्यमानत्वं अस्मिन् परिष्कारे कृते सति निर्जरसौ अपिबत् इत्यादौ न दूषणं यतो हि तत्र लक्षणयोपस्थितिर्भवति नतु शक्त्या प्रातिपदिकग्रहणेलिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति लक्षणम्, तन्मध्यपतितः तदग्रहणेन गृह्यते स्थानिवत् सूत्रम्, स्वरूपमिति सूत्रं च सर्वमेतत् शक्ति ग्राहकमिति एतेषां सर्वेषां सहकारेणोपस्थितिर्विषयस्य निर्दिश्यमानत्वं सुरक्षितं भवति।

एतस्मिन्प्रसंगे भूतिटीकासम्पोषकाः तत्त्व प्रकाशिकाकाराः इत्थं निगदन्ति।

यदा 'यदागम' परिभाषा शक्तिग्राहिका, तदा 'यदागमा' इति परिभाषा स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थेति मूलग्रन्थाविरोधेन निर्दिश्यमानलक्षणे पूर्वोक्ते द्वितीय सम्बन्ध स्थाने स्वावच्छेदक रूपावच्छिन्न शाब्दबोधीयविषयताश्रयघटकत्वं देयम्, निर्जर घटक जराशब्दस्य तादृशोपस्थिति विषयता विशिष्टत्वाल्लक्षणसमन्वयः। शाब्दबोधीय विषयताश्रय घटकत्वं व्यपदेशिवद् भावेन बोध्यम्, 'अपा' इत्यत्र प्राथमिकोपस्थिति विषयताश्रयः पाइति, शाब्द बोधीय विषयताश्रयः - 'अपा इति, तदघटकश्च - पाशब्द इति लक्षणसम्बन्धः।'⁴⁶

निर्दिश्यमान परिभाषायाः बाध्यबाधक भाव विचारणावसरे नागेशभट्टः
इत्थं ब्रूते - 'आदेः परस्य' 'अलोऽन्त्यस्य' इति सूत्रद्वयं अस्याः परिभाषायाः
बोधकमिति ये वदन्ति तत्र युक्तम् -

'उदस्थात्' इत्यादौ अस्याः पादःपत् इति सूत्रेण भाष्ये संचारितत्वात्।
नागेशस्यास्य कथनस्योपरि भूति कारो निगदति यद् 'आदेः परस्य अलोऽन्त्यस्य
इत्यनयोः अर्थे एव निर्दिश्यमानत्वस्य प्रवेशेनाविरोधात्। 'उदस्थादिति' सूत्र
विषये यत्रागेशेन लिखितं तदुपरि भूतिकारः कथयति यदुदस्थादिति लक्ष्ये
'उदस्थास्तंभोः' इति सूत्र विषये इत्यर्थो वाच्यः। 'उदस्थादित्यस्य'
सूत्रत्वाभावादिति भावः। विजयाकारः एतत्कथनस्यानौचित्यं प्रतिपादयन् कथयति
यत् कथनमिदमयुक्तं तत्सूत्र विषयत्व प्रदर्शनस्य इहोपयोगाभावात्।

अकज् विषये न्यायस्यास्य प्रवृत्तिर्न भवतीति नागेशः। अत्र भूतिकारोऽयं
न्यायः अकज् विषये व्यावर्तको न भवति इत्यर्थं व्याजहार तथा च शास्त्रान्तरपदेन
तन्मध्यपतित न्यायोऽतिरिक्तं शास्त्रं गृहीष्यते। यद्वा तन्मध्यपतित न्यायेन अकज्
विशिष्टे एव शाब्द विषयताया पर्याप्तत्वबोधनेन तत्र निर्दिश्यमानत्वं तिष्ठत्येव।
अत एव 'अनाप्यकः' इति सूत्रे अकज् विशिष्टस्य अनादेश व्यावृत्त्यर्थं अक्
इति ग्रहणं सार्थकं भवति।

अत्र विजयाकारस्तु अकज् विशिष्टस्य स्थानित्व व्यावर्तकोऽयं न्यायो
नेत्यर्थः तथा च 'अणुदित्' सूत्रातिरिक्तस्येव तन्मध्यपतितन्यायातिरिक्तस्यापि
निवेशः। निर्दिश्यमानत्वलक्षणे बोध्यम्। 'अनाप्यकः' इति सूत्रे अक्ग्रहणस्य
एतज्ज्ञापकत्वमनेनापि स्वीकृतम्। अन्यथा अकज् विशिष्टस्य इदं शब्दस्य
इदं पदीय निर्दिश्यमानत्वाभावात्। साकचि अप्राप्त्या अकः इत्यर्थं वैयर्थ्यमेव
स्यात्। अकज् विषयेनायं न्यायः इति ज्ञापिते तु साकच्छस्यापि इदं पदेन ग्रहणात्
निर्दिश्यमानत्वाच्च तद् व्यावृत्त्यर्थमकः इति पदं सार्थकं भवति।

न चात्रेदं शब्दस्य अवयवषष्ठ्यन्तत्वेन स्थान षष्ठीविषयक
निर्दिश्यमानपरिभाषाया कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। अवयव षष्ठी विषयेऽपि तत्र
प्रवृत्तेः स्वीकरिष्यमाणत्वात्। अत एवाकज् विशिष्टस्यापि ककिम् शब्दस्य 'किमः
कः' इति सूत्रेण कादेशो भवति न चैवं अकच् साहित्यस्य किं शब्दस्य
निर्दिश्यमानत्वाभावात् कादेशाप्राप्त्या 'किमः कः' इति सूत्रावृत्तिपरकं समाधानं
शेखरोक्तं विरुद्धं स्यादिति वाच्यं तद् ग्रन्थस्य कैयटमतानुसारित्वेनादोषात्।

एवं चास्याः परिभाषायाः व्याख्याने कतिपयस्थलेषु उभयोः सामंजस्येऽपि अनेकत्र उभयोर्विरोधोऽपि स्पष्टमेव प्रतिभाति ।

यथा अकज् विषये नायं न्यायः इति नागेशोक्तिमवलम्ब्य भूतिकारेणात्र-त्रिपथगाकारस्य मतं प्रस्तुतीकृतम् । तन्मतानुसारं साकच्चापहारकादेश विषये एवायं न्यायः न प्रवर्तते किन्तु साकच्चापहारकादेश विषये एवायं प्रवर्तते ।

अत एव भिन्धिक इत्यत्र अकचिकृते धित्वे न प्राप्नोति निर्दिश्यमानत्वाभावाद् इति भाष्यं संगच्छते इति भूतिकारः कथयति । विजयाकारस्तु एतत्सर्वमविचारतरमणीयमिति ब्रवीति -

यतो हि 'भिन्धिक' इत्यत्र हि शब्दत्वाभावादेव धित्वं न प्राप्नोति इति उक्तं भाष्यकृता न तु निर्दिश्यमानपरिभाषाबलात् इत्यस्य वक्तुं शक्यत्वादिति ।⁴⁷

एवं रीत्या अत्रोभयोः सामंजस्यं क्वचिद् विरोधश्च स्पष्टमेव प्रतिभातीत्यलम् ।

व्यपदेशिवदेकस्मिन्

'अस्यापत्यमिः' इत्यस्मिन् प्रयोगे अदन्त प्रातिपदिकाद् विधीयमान प्रत्ययाः केवलादकारशब्दात् न भवितुमर्हतीति स्वीकृतेयं परिभाषा ।

अस्यां परिभाषायामाद्यन्तमध्यमानां निरूपणं कृतं वर्तते । भूति विजयेत्युभयोः कयोः आद्यस्यान्त्यस्य मध्यमस्य च परिष्कारः कृतो वर्तते तथापि तयोः कयोरस्ति किञ्चित् स्वकीयं वैशिष्ट्यं तद्यथा - किं नाम आदित्वम् 2 किञ्चान्तत्वम् इति जिज्ञासायामुभयोः परिष्कारं कुर्वन् भूतिकारः एवं प्रस्तौति - स्वविशिष्टत्वं स्वनिरूपितान्तत्वं स्ववैशिष्ट्यं च - स्वघटकत्वं स्वघटक पूर्वत्वाभाववत्त्वं स्वघटकोत्तरत्वं च त्रितय सम्बन्धेन । दक्ष शब्दस्यान्त्याकारे लक्षणविधिं सङ्गमयितुं शक्यम् तस्मिन्नाकारे स्वघटक पूर्वत्वं नास्ति एवं दकारे च स्वघटकोत्तरत्वं नास्ति दकारात् पूर्वं कस्यापि वर्णस्याभावात् । एतादृशमादित्वं केवलेऽकारे नास्ति इति हेतोः सूत्रकारः 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति सूत्र्यांचकार ।

आद्यन्तवत् सूत्रं प्रत्याचक्षाणः वार्तिककारस्तु आद्यन्तपदार्थलक्षणे उत्तरत्वाभाववत्त्वं पूर्वत्वाभाववत्त्वं चानिवेश्य अस्यापत्यमित्यादौ आजस्येन प्रत्यय विधानमकरोत् । भाष्यकारस्तु सूत्रवार्तिककारयोर्मतं स्थूलदर्शित्वं प्रदर्शयन् निखिलदोषजातं परिभाषयैव समुद्धरणीयमिति मन्वानः परिभाषां स्वीचक्रे । एतन्मतानुसारं आद्यन्तलक्षणं वार्तिककृता कृतमेव वर्तते ।

भूति विजया टीकाद्वयमधिकृत्य परिभाषेन्दुशेखरस्य विशिष्टस्थलानां ...

अत्र भाष्यमते आदित्वमध्यमत्वान्तत्वलक्षणानि वार्तिक कृन्मतोक्तान्येव । परं घटकत्वघटितत्व लक्षणे भिन्ने एव । तन्मतेऽसहाये घटकत्वघटितत्वे न स्तः । तथा च 'इरित्यादौ सूत्रकृन्मते निर्वाहेऽपि 'इयाय' इत्यादौ एकाज् घटितत्व व्यवहारो न स्यादित्येतदर्थं परिभाषायाः आवश्यकत्वेन तथैव 'आभ्याम्' इत्यादावपि सिद्धौ व्यापकत्वात् परिभाषैषाऽऽश्रिता भाष्यकारेण । युक्ततरंचैतत् लोके त्वस्मिन् स्वघटकत्व-स्वघटितत्वव्यवहारस्य भाक्तस्यैव प्रसिद्धया सूत्र वार्तिकयोर्मते स्वस्मिन् स्वघटकत्व स्वघटितत्व व्यवहारस्य मुख्यत्वापत्त्या लोकविरोधापातात् ।⁴⁸

विजयायांच - आदित्वमन्तत्वं मध्यमत्वंचैवं परिष्कृतं सद् यथा अन्तत्वं यत् किंचिद् विशिष्टत्वंवैशिष्ट्यं च स्वघटकत्व स्वघटकवर्ण प्रागभावाधिकरण-क्षणावृत्तित्वैतद् सम्बन्धेन । दक्षशब्दघटकान्त्याकारे लक्षणमिदमकारे संयोजयितुं शक्यते । यतो हि दक्षशब्द घटकान्त्याकारः स्व घटकवर्णः क्षकारस्तत्राग-भावाधिकरण क्षणावृत्तित्व मकारेऽस्त्येव एवमेव आदित्वमपि यत् किंचिद् वैशिष्ट्यमेव भवति । वैशिष्ट्यंचस्वघटकत्व स्वघटकवर्णध्वंसोऽधिकरण-क्षणावृत्तित्वैतदुभयसम्बन्धेन ।

आद्यन्ताभ्यां सह मध्यमत्वं चापि विजयायामित्थं परिष्कृतम्

अन्तत्वं यत् किंचिद् विशिष्टत्वम् । वैशिष्ट्यंच स्वघटकत्व स्वघटक वर्ण प्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वोभय सम्बन्धेन । आदित्वं यत् किंचिद् विशिष्टत्वम् वैशिष्ट्यं च स्वघटकत्व स्वघटकवर्ण ध्वंसाधिकरण क्षणावृत्तित्वोभय सम्बन्धेन मध्यमत्वं च स्वघटक स्वघटकवर्ण प्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्व स्वघटक वर्णध्वंसाधिकरण क्षण वृत्तित्वैतत् त्रितय सम्बन्धेन । घटकत्वं च स्वव्यापकत्व स्वव्याप्यत्वाभावत्वैतदुभयसम्बन्धेन यत् किंचिद् विशिष्टत्वम् ।⁴⁹

मध्यमत्वलक्षणे यद् व्यापकत्वमागतं तस्यापि परिष्कारो विजयाकारेणेत्यं क्रियते -

व्यापकत्वं च स्वाधिकरण वृत्ति अभावाप्रतियोगित्वम् । व्याप्यत्वं च स्वाभाव तद्वृत्तित्वं इदंच लक्षणं ज्ञानरूपाधिकरणमादाय संगमनीयम् ।

परिभाषायां समागतमेकस्मिन्निति पदमाधारीकृत्योभयोष्टीकयोः वर्तते किमपि स्वकीयं वैशिष्ट्यम् ।

एकस्मिन्निति पदस्यार्थः असहायत्वम् इति उभाभ्यां टीकाकृद्भ्यां कृतः
तत्र भूतिकारेणैवमसहायत्वं परिष्कृतम् -

असहायत्वम् - मुख्यधर्मवदघटितत्वं मुख्यधर्मवदघटकत्वं, मुख्य
धर्मवदसमभिव्याहतत्वं चेति त्रितयरूपं बोध्यम्, मुख्यधर्मश्चरोप्यभागो धर्मः।
तथा च समासत्रयनशब्दे मासत्रयनवृत्तिवृद्धत्वम्⁵⁰ मासत्रयनशब्दस्य
समर्थप्रातिपदिकत्वं, सम् शब्दे वृद्धत्वस्यानतिदेशेन समासत्रयनशब्दस्य वृद्धत्वं
च नेति त्रयाणां क्रमेण फलानि बोध्यानि। एवं दरिद्राधातावपि त्रयाणां फलान्येकत्र
बोध्यानि। किन्तु एकपुत्रसत्त्वं एवेति बहुपुत्रसत्त्वे तस्य ससहायत्वादिति भावः।
अनेनास्य न्यासस्य लौकिकत्वं सूचितम्, 'स्पष्टं भाष्येऽपि'⁵¹

एतस्य परिष्कारस्य प्रभावात् समासत्रयन घटके आकारे नादित्वम्। एवं
'दरिद्रा' धातौ इकारस्य नान्तत्वम् अन्यथा समासत्रयने भवः इति विग्रहे
'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययापत्तिः। दरिद्राधाताविकारस्य नान्तत्वम् अत एव हरिषु
इत्यादौ सोः पदत्वं न भवति-अत्र च लोकस्यैव प्रामाण्यमपि उपदर्शितम्।
विजयाकारोऽपि यद्यपि एकस्मिन्नित्यस्य असहाय इत्यर्थं कृतवान् तथापि
असहायत्वस्य एतस्यैवैभिन्यमेव दृश्यते तच्चेत्थम्-अतिदिश्यमानधर्मवदघटकत्वे
सति अतिदिश्यमान धर्मवद् घटितत्वमसहायत्वम्। उभयोरसहायत्वे एवं
परिष्कृतेऽपि स्पष्टं कथयितुं शक्यते यदुभयोः प्रतिपादनं शैली भिन्नाभिन्नैव
वरीवर्ति। यत्र भूतिकारो मुख्य धर्मवदघटितत्वं मुख्यधर्मवदघटकत्वं
मुख्यधर्मवत्समभिव्याहतत्वं चेति त्रितयरूपं बोधयति तत्रैव विजयाकारः
अतिदिश्यमानधर्मवदघटकत्वे सतीति व्याहतम्। अतिदिश्यधर्म-
वदघटितत्वमिति। असहायस्य रूपत्रयं मनुते तत्र विजयाकारः केवलं रूपद्वयमेव
स्वीकरोति असहायत्वस्य।

भूतिकारेण यस्य कृते मुख्यधर्मस्य प्रयोगः क्रियते तदर्थं विजयाकारः अति
दिश्यमानधर्मस्य प्रयोगं करोति। भूतिकारस्य धर्मत्रयोपादनस्य फलं क्रमशः
एवं वर्तते-मुख्यधर्मवदघटितत्वं कथनेन समासत्रयन शब्दे मासत्रयनवृत्तिवृद्धत्वं
नायाति यतो हि समासत्रयन शब्दः मुख्यधर्मवता मासत्रयनेनाघटितो नास्ति
द्वितीयधर्मस्य फलं मासत्रयनशब्दस्य समर्थ प्रातिपदिकत्वं भवतीति तृतीयधर्मस्य
फलं मुख्यवदसमभिव्याहततत्त्वस्य फलमस्ति समशब्दे आसत्रयनवृत्ति
वृद्धत्वस्यानतिदेशेन वृद्धत्वं नायाति।⁵²

अत्र विजयाकारः त्रितयोपादानस्य स्पष्टार्थत्वं मन्यते लिखत्यत्र चासौ -
यद्यपि समाकारेऽतिदिश्यमान समासत्रयन निरूपितादित्वधर्मवत्सभा
समभिव्याहृतत्वे नासहायत्वाभावात् तन्निरूपितादित्वं न वा समासत्रयन शब्दे
वृद्धत्वातिदेशोऽतिदिश्यमानवृद्धत्व धर्मवद् मासत्रयन घटितत्वेन ।
सहायत्वाभावात् । न वा आसत्रयन शब्दे प्रातिपदिकत्वातिदेशोऽतिदिश्यमान
प्रातिपदिकत्ववत् समासत्रयन शब्द घटकत्वेन ससहायत्वात् इत्यंशत्रयस्यैकत्रापि
साफल्यं सम्भवति तथापि स्पष्टार्थं त्रितयोपादानम्⁵³ - एतत्परिभाषाविषये
भूतिकारः किमपि वैशिष्ट्यमेव प्रस्तौति सः कथयति यदनया परिभाषया असहाये
व्यपदेशिवद्भावो न क्रियते किन्तु स्वस्मिन् स्वघटकत्वं स्वघटितत्वं चातिदिश्यते ।
यतो हि घटकत्वघटितत्वातिदेशं विना अभीष्टं कार्यं न सेत्स्यति । एवं स्वीकारे
मुख्यो हेतुः निजौ चत्वारः एकाचः इति भाष्योक्ति न प्रमाणम् - भाष्यकारो
निज धातौ चतुरः एकाचो मनुते ते च चत्वारः एकाचः इकारे इकां सत्ता
स्वीकृतिमन्तरा भवितुं न शक्नोति । अत्र व्यपदेशिवद् भावेन न निर्वाहः इकारस्य
ससहायत्वात् । किन्तु यदा घटकत्वघटितत्वेऽनया परिभाषयाऽतिदिश्यते तदा
इकारोऽपि स्वघटितत्वेन इकारवान् सम्पद्यते । तस्मादेकोऽच् यस्मिन् स एकाच्
इति एकाच् शब्दस्य व्युत्पत्तिः संगता भवति । एवं च नागेशोक्तं परिभाषा विषयकं
कथनं नालम्बते मनो ग्राहिताम् ।

किंच नागेशानुसारं रामशब्दस्य असहायत्वेन जरा शब्दत्वादेशापत्तिः स्यात्
तस्य निरुक्ता सहायत्व लक्षण लक्षितत्वात् । न च स्वस्मिन् मुख प्रविष्ट
धर्मस्यैवानेनातिदेशात् राम शब्दस्य नजरादेशापत्तिरिति वाच्यम् एवं सति एकस्मिन्
पुत्रे ज्येष्ठत्वाद्यतिदेशानापत्तेः । किंच कुम्भशब्दादि ककाररूप हलि हल
द्वयघटितत्वातिदेशेन विशिष्टस्य एकहलादित्वानापत्तेः ।

एवं रीत्या असहाये व्यपदेशिवद्भावकरणे नैके दोषाः समापतन्ति । किन्तु
घटकत्व घटितत्वातिदेशे तु सर्वं आजस्येनैव सम्पद्यते । न च घटकत्व
घटितत्वमात्रातिदेशे एकस्मिन् पुत्रेऽभंगे ज्येष्ठ इत्यादि व्यवहारो न स्यादिति
वाच्यम् । घटकत्वघटितत्वमात्रातिदेशेनैव ज्येष्ठत्वादि व्यवहारस्य सूपपाद
नीयत्वात् ।

विजयाकारोऽपि असहाये व्यपदेशिवद्भावकरणमुपेक्ष्य घटकत्व-
घटितत्वातिदेशावेव करोति तथा चोक्तं तेन -

परेतु स्वस्मिन् स्वघटकत्वस्वघटितत्वयोरेवानयाऽतिदेशः।

परिभाषार्थस्तु एकस्मिन् घटकत्वघटक व्यापकत्वसम्बन्धे घटितत्व घटक व्याप्यत्वसम्बन्धे सति सम्बन्धद्वये यथा घटकत्व घटितत्वप्रयुक्तं कार्यन्तथा भवतीति तावतैव अन्तत्वादित्वैकाचूत्वात् घात्ववयवत्वादि व्यवहारोपपत्तिरिति विभावनीयम्।⁵⁴

न चैवं इयान् इः इत्यादौ यत्र केवलं प्रत्ययमात्रमेवावशिष्यते तत्र प्रत्ययमात्रावशिष्टस्थले तद्धितान्त तदादि निबन्धनं प्रातिपदिकत्वंकथं स्यात् घटकस्य मात्रातिदेशे अतिदेशेन तद्धितान्तत्वस्य लाभेऽपि तदादित्वस्यालाभात्। एवंचेत् अत्रवदन्ति ते यत् कार्यकालपक्षे प्रातिपदिक संज्ञाया अप्राप्तावपि यथोद्देशपक्षे पूर्वं जातस्य प्रातिपदिकत्वस्य आनुमानिक स्थान्यादेशभावकल्पनया अति देशेन निर्वाहो भवति। असहायत्वस्य निवेशाभावेन निजौचत्वारः एकाचः इति भाष्यमपि संगच्छते। एवं रीत्या भूतिकारेण सह साम्यमावहन्नपि विजयाकारः अस्याः परिभाषायाः एवमर्थं करोति तद्यथा -

तथा च स्वविशिष्टे स्वस्यातिदेश इति परिभाषार्थः पर्यवसितः। वैशिष्ट्यं च स्वाश्रयाघटकत्व स्वाश्रयासमभिव्याहतत्व स्वाश्रयाघटितत्वैतत् त्रितय सम्बन्धेन।⁵⁵

न चैवं रामादि शब्दस्य उक्त सम्बन्धत्रयेण जरा शब्द विशिष्टत्वात् जराशब्दान्तत्वातिदेशापत्तिः स्वमुख प्रविष्ट धर्मत्वात्मक चतुर्थसम्बन्धस्यापि परिष्कारे निवेशनीयत्वेनादोषात्।

अस्या परिभाषायाः लोकन्यायसिद्धत्वमुभाभ्यामपि टीकाकृद्भ्यां स्वीकृतम्। अत एव अशास्त्रीस्यापिधर्मस्यानया अतिदेशो भवतीति विषये उभयोष्ठीकाकारयोरैकमत्यमेवावलोक्यते।

यथोद्देशसंज्ञा परिभाषम् कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्।

एतत् परिभाषाद्वयं संज्ञापरिभाषाशास्त्र सम्बन्धि, व्याकरणशास्त्रे च नितरामुपयोगि वर्तते। एतत्परिभाषाविषये भूतिविजयाटीकयोः स्व स्वमान्यतानुरूपं पर्याप्तं विवेचितं वर्तते अनेकत्रोभयोः सामंजस्य क्वचिच्च वैभिन्यमपि वरीवर्ति तदेतत्सर्वं समासतः प्रस्तूयते। भूतिकारः एतत्परिभाषाद्वयस्योत्थाने छात्राणामपेक्षा बुद्धिः उपेक्षाबुद्धिश्च कारणं मन्यते। अपेक्षाबुद्ध्या छात्रः आचार्यवाक्ये विश्वासं कुर्वन् संज्ञा शास्त्रस्य देशस्थले एव तस्य दृढतराभ्यासं करोति। तत्र एव सर्वस्मिन् भूति विजया टीकाद्वयमधिकृत्य परिभाषेन्दुशेखरस्य विशिष्टस्थलानां ... 113

शास्त्रे व्यवहरत्यपि । अयमेवोद्देशपक्षः संज्ञाशास्त्रविषयकः । यत्र चोपेक्षाबुद्धिरवतिष्ठते तत्र च सति समये पुनरवबोधं करिष्ये इति बुद्ध्या संज्ञाशास्त्रीयदेशे समुपेक्ष्यते तदीयं तात्पर्यम् । अत एव यदा किमपि संज्ञापरं विधिसूत्रे समागच्छति तदा तदर्थं बुभुत्समानाय उपेक्षाबुद्धये छात्राय पुनः क्रियते वाक्यार्थबोधः ।

अयमेव संज्ञाशास्त्र विषयकः कः कार्यकालपक्षः भूति कारानुसारं वर्तते । भूतिकारानुसारं संज्ञाशास्त्रस्य यथोद्देशपक्षे स्वदेशे एव वाक्यार्थबोधः ।

कार्यकालपक्षेच संज्ञाशास्त्रस्य न पृथग्वाक्यार्थबोधः किन्तु विधि देशे एव भवति तदीयो वाक्यार्थबोधः । विधिदेशे वाक्यार्थबोधस्य जायमानत्वेन संज्ञाशास्त्रमपि तद्देशीयमेव भवति अत एव 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इत्येतदेकवाक्यतापत्र 'अदसो मात्' इत्येतद् दृष्ट्या मुत्वादिकं वाक्यतापत्र 'अदसोऽसेर्दादुदोमः 8/2/80' इति सूत्रं विहितमसिद्धं न भवति । विधिदेशं गते सति अदसोमात् 1/1/12 इति सूत्रमेव अदसोऽसेर्दादुदोमः 8/2/80 इति सूत्रं प्रति परत्वं भजते ।

असिद्धत्वस्य कार्यार्थतया कार्यज्ञानोत्तरमेव तत्र प्रवृत्तिः । कार्यज्ञानं च प्रदेशदेश एव इति तद्देशस्थस्यासिद्धत्वात् पूर्वं ग्रहणेन ग्रहणं नैव भवति तस्मात् अदसो मात् इति सूत्रं पूर्वपदेन गृहीतं न भवतीति तद्दृष्ट्या मुत्वस्यासिद्धत्वं नैव जायते । अत एव कार्यकालपक्षे 'अयादिभ्यः परैव' प्रगृह्यसंज्ञेति भाष्यं संगच्छते । अस्येदं तात्पर्यं यद् अमी अत्र अमी आसते अमू अत्र आसाते इत्यादौ यत्र इकारोकारयोः प्रगृह्य संज्ञा भवति तत्र अदसो मात् दृष्ट्या इत्वं विधायक सूत्रयोः इत्वोत्वं असिद्धत्वात् अमी इत्यस्य स्थाने अदे इति रूपं जायते । तथा अमू इत्यस्य स्थाने अदौ इति रूपं दृष्टिपथमायाति । तस्यां चावस्थायां 'एचोऽयवायावः' 6/1/78 इत्यनेन अयाद्यादेशस्य प्राप्तिश्च भवति यस्याः निषेधः परमावश्यकः ।

अस्मिन्प्रसंगे भाष्यकारेणोक्तं यत् परा प्रगृह्य संज्ञा अर्थात् कार्यकालपक्षे 'अदसोमात्' 8/2/80 इति प्रगृह्यसंज्ञा विधायकं सूत्रं 'प्लुत प्रगृह्या अचि नित्यम्' इति देशस्थं भविष्यति । तत्र च गते सति अयादेरपेक्षया 'अदसो मात्' इति सूत्रमेव परं भविष्यति । अतः प्रगृह्यसंज्ञाद्वारा अयादीनां बाधो जायते । एतेन भाष्येण इदं सिद्धं भवति यत् कार्यकाल पक्षे संज्ञा सूत्रं विधिदेशीयं भवतीति 'अयादिभ्यः परैव' प्रगृह्यसंज्ञा इति कथनेन अत्रेदमवधार्यं यत् प्रगृह्यतया अयादयः

इति उभेऽपि कार्ये सपादसप्ताध्यायस्थे एव वर्तते द्वयोः सपादसप्ताध्यायिनोः कार्ययोः मध्ये निर्णायकं 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति सूत्रमेव भवति न तु पूर्वत्रासिद्धम् इति सूत्रम् । इदं सूत्रं तु तत्रैव प्रवर्तते यत्रैकं सूत्रं सपादसप्ताध्यायि अपरं च त्रिपादी सूत्रं भवेत् अथवा सूत्रद्वयमपि त्रिपादीस्थमेव भवेत् । अत्रोभयमपि सूत्रं सपादसप्ताध्यायस्थमेव वर्तते । अस्यां स्थितौ 'पूर्वत्रा सिद्धम्' इत्यस्योल्लेखो यो विजयायां कृतः स खलु चिन्तनीयो वर्तते ।

विजयायां लिखितमस्ति यत् मुत्वशास्त्रैकवाक्यतापत्र पूर्वत्रासिद्धमित्येतद् घटक पूर्वग्रहणेन 'अदसोमात्' इत्यस्य ग्रहणं न भवति । एतत्सर्वं कथनं पूर्वत्रासिद्धमिति आधारीकृत्य लिखितमस्ति इति विमर्शनीयमेव ।

संज्ञा शास्त्रविषये एतद्भूतिकारमतम् । परिभाषाशास्त्र विषये भूतिकार कथनमिदमस्ति यत् 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' इत्यादि परिभाषा सूत्राणां वाक्यार्थ बोधे सम्बन्धे सप्तमीनिर्देशादि क्व इति पर्यालोचनायां तत्सम्बद्धानां सर्वेषां तत्तद् विधीनां तस्मिन्निति सूत्रे उपस्थितिर्भवति । तेषां सर्वेषां संस्काराय परिभाषा विधेयभेदं परिकल्प्य पदैकवाक्यता विधिसूत्रेण सहतदन्वयः क्रियते । एक वाक्यता च त्रिप्रकारिका भवति पदैकवाक्यता अर्थैकवाक्यता वाक्यैकवाक्यता च । तस्मिन्निति शास्त्रस्य पदोपस्थापकत्वपक्षे 'इको यणचि' इत्यादि सप्तम्यन्त पदघटितशास्त्रैः सह पदैकवाक्यतैव भवति । पदैक वाक्यत्वं च स्व घटकपदप्रयोज्य विषयता निरूपित विषयता प्रयोजक पदघटितत्वरूपमस्ति । 'इको यणचि' इत्यत्र तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य 'इति सूत्रोपस्थाप्याव्यवहितांश पूर्वांशेति अंशद्वयस्य उपस्थितौ जातायामजव्यवहितपूर्वत्व विशिष्टस्येको यण् भवतीत्यर्थः सम्पाद्यते । अयमेव परिभाषा शास्त्राणां यथोद्देशपक्षः भूति कारानुसारमस्ति । एतदनुसारं परिभाषायां कार्यकालपक्षस्तु तत्रैव भवति येषां विधीनां परिभाषाशास्त्रे उपस्थितिर्नभवति । सत्यवसरे परिभाषा विधेयस्य तत्रोपस्थितिं विधाय कार्यं सम्पाद्यते । इयं परिभाषाविधेयस्योपस्थितिः कार्यकालपक्षे न केवलं सपाद सप्ताध्याय्यामेव भवति अपितु त्रिपाद्यामपि भवति । वस्तुतः इदं सर्वं कथनं शास्त्रत्वावच्छिन्नोद्देश्यताक परिभाषा विषयम् ।

याः परिभाषाः शास्त्रत्व सम्पादिकाः तासान्तु पक्षद्वयेऽपि त्रिपाद्यामुप-स्थितिर्भवति ।

एवं रीत्या संज्ञा परिभाषाविषये पक्षद्वयं प्रस्तुत्य व्याख्यायै च भूतिकारः

अन्ते कथयति यत् संज्ञापरिभाषाणां प्रत्येकं पक्षद्वयं स्वीकारे न फलं किन्तु 'आगच्छतं अग्मीइ' इत्यादि फलानुरोधात् संज्ञाविषये यथोद्देशपक्षः। 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति सूत्रं भाष्यात् परिभाषा विषये कार्यकालपक्षः। न चैवं संज्ञा विषये कार्यकालपक्षास्वीकारे 'अयादिभ्यः परैव' प्रगृह्यसंज्ञेति भाष्यं कथं संगच्छताम् कार्यकालपक्षं स्वीकारमन्तरा? एवंचेत् अत्रत्य पर शब्दः अपवादत्वपरः इति स्वीकारेणादोषात्। न चैवमपि संज्ञाशास्त्राणां कार्यकाल पक्षास्वीकारे अमूषामित्यत्र षत्वं नैव स्यात् यतोहि संज्ञा शास्त्राणां कृते केवलं यथोद्देशपक्ष एव निर्धारितोवर्तते। तस्मिन् पक्षे च आदिरन्त्येन सहेताः, एतद् दृष्ट्या 'अदसोऽसेरित्यादेरसिद्धत्वेन ऊकारा अभावात्। यदि संज्ञाशास्त्रविषये कार्यकालपक्षः स्वीकरिष्यते तदा "आदेशः प्रत्ययोः" इति एकवाक्यतापन्न आदिरन्त्येन सहेताः' इत्येतद् दृष्ट्या उत्त्वस्यासिद्धत्वेन इण्त्वात् षत्वं भवत्येव। अतः कार्यकालपक्षोऽपि संज्ञा विषये स्वीकरणीयः इति चेन्न जातिपक्षाश्रयणेन तत्रकार्यस्य निर्वाहात्। न च संज्ञाविषये यथोद्देशस्यैव स्वीकारे राजन् अस् पुरुष सु इत्यवस्थायां पूर्वं भसंज्ञायां अल्लोपापत्तिः। न च अन्तरङ्गान् विधीन् बहिरङ्गो ल्यब् बाधते इति न्यायेन बहिरङ्गो न लुका कथमपि भसंज्ञेति वाच्यम् यथोद्देशपक्षे 'अल्लोपोऽनः' इत्यत्र 'यचि भम्' इत्यस्यानुपस्थित्या लुगुत्तरमपि भसंज्ञायाः सत्त्वेन लोपप्राप्तेः लुपोऽन्तरङ्ग निमित्तं विनाशकस्वभावात्। यदि संज्ञाविषये कार्यकालपक्षः स्वीक्रियते तदा 'अल्लोपोऽनः' इत्यत्र यचिभम्' इत्यस्योपस्थित्या लुगुत्तरं यजादि प्रत्यय पूर्वत्वाभावेन लोपाप्रसक्तेः इति चेन्न। कार्यकालपक्षेऽपि पदैकवाक्यताया अन्वयस्य दूषितत्वेन 'यचिभम्' इत्यनुपस्थितेः पक्षद्वयेऽपि दोषसाम्यात्। यथोद्देशपक्षस्वीकर्तृणां मते दोषदानस्यायुक्तत्वात्। किं च 'अन्तरङ्गानपि' इति न्यायेन भसंज्ञायाः पूर्वं प्रवृत्तिरेवमिति यथोद्देशपक्ष स्वीकारे राजन् ङस् पुरुष सु इत्यत्र दोषस्य सर्वथैवाभावः। तस्मात् संज्ञाशास्त्रविषये केवलं यथोद्देशपक्षकथनं समीचीनमेव।

विजयाकारस्त्वत्रेदं पक्षद्वयं प्रस्तौति

एकश्च छात्रोद्विविधः - एकश्च श्रद्धालुः गुरुभिर्यन्माम्प्रत्युपदिश्यते तदवश्यमेव मदुपयोगीति निश्चयवान् यथाश्रुतग्राही। स 'वृद्धिरादैजिति' यस्य वृद्धिपदमादैज् निरूपित शक्तिमदित्यर्थे तस्मिन्नित्यादि परिभाषायाः सप्तमी 116 परिभाषेन्दुशेखरस्यभूतिविजयाटीकयोः कतिपयविशिष्टस्थलानांतुलनात्मक...

निर्देशेन विधीयमानं कार्यमव्यवहित पूर्वस्य भवतीत्याद्यर्थे च गुरुभिर्बोधिते सादरानुभवाज्जात तत्तदर्थं विषय संस्कारो वृद्धिरेचि इको यणचीत्यादौ वृद्धिपदौपश्लेषिकाधिकरण बोधकाचीति पदेत्यादिरूपैक सम्बन्धि ज्ञानेनोद् बुद्ध तत्तत्संस्कारेणानुभूत तत्तदर्थं स्मृत्वा लक्ष्य संस्कारोपयोगि वाक्यार्थबोधवान् भवति । तदपेक्षया यथोद्देशपक्षः ।

अपरश्च फलानुरोधेनैव गुर्वादिवाक्येऽपि श्रद्धावान् । सवृद्धिरादैच् तस्मिन्नित्यादि वाक्यार्थे गुरुभिर्बोधितेऽपि शब्दसाधुत्वज्ञानार्थं प्रवृत्तस्य गमनानेन साधुत्वम्बोधितमिति नैतन्मदुपयोगीति निश्चित्योपेक्षितवान् । ते न तत्तदर्थं विषयक दृढसंस्कार जननाद् 'वृद्धिरेचीत्यादौ वृद्ध्यादिपदज्ञानेऽपि तत्तदर्थज्ञानाभावाद् वाक्यार्थ बोधाप्रसक्तौ कोऽस्ति वृद्धिपदार्थ इत्यादि जिज्ञासायां पुनर्गुरुभिरुच्यमानेन वृद्धिरादैजित्यादिना सहैवं तस्मिन्नित्यादिना च सह वृद्धिरेचीत्यादिनां पदैकवाक्यतयैवार्थो बुद्ध्यते । तदपेक्षः कार्यकालपक्षः अनुभवेन संस्कारजनने अनुभवस्यापेक्षाबुद्धेरपि हेतुत्वमिति भावः ।⁵⁶

तथा च यथोद्देशपक्षे परिभाषाया संज्ञा सूत्रेण च विधिशास्त्रस्य वाक्यैकवाक्यता । सा चोपजीव्योपजीवकभावापन्न बोधजनकत्वरूपा । तस्मिन्नित्यादि परिभाषाणां 'वृद्धिरादैजित्यादि संज्ञा सूत्राणां च बोध उपजीव्य 'इको यणचि' 'वृद्धिरेचि' इत्यादि शास्त्रजन्योऽप्रामाण्य ज्ञानानास्कन्दितो लक्ष्यधर्मिक साधुत्व प्रकारको बोधः उपजीवकः । तादृशबोधस्य संज्ञा परिभाषा बोधाधीनत्वादिति लक्षण समन्वयः ।

कार्यकालपक्षेच पदैकवाक्यता । सा च निरूप्यनिरूपकभावापन्न विषयताप्रयोजक पदघटित रूपा । तत्पक्षे च विधिशास्त्रेण सह संज्ञापरिभाषया बोधजनकत्वात् । परिभाषाघटकस्य पूर्वपदार्थस्य निर्दिष्टपदार्थस्य च सूत्रघटके इक् पदार्थे अच् पदार्थे चाभेद सम्बन्धेनान्वयात् संज्ञासूत्रघटकादैच् पदार्थे सूत्रघटक वृद्धिपदस्याभेदेनान्वयाच्च । तत्रत्य प्रकारताविशेष्यतयोर्निरूप्य निरूपक-भावापन्नयोः प्रयोजकत्वं पूर्वादिपदानां तदघटितत्वं च परिभाषाविधिसूत्रयोः संज्ञासूत्र विधिसूत्रयोश्चेति लक्षणसमन्वयः ।⁵⁷ यत्र भूतिकारः संज्ञा परिभाषयोः शास्त्रयोर्मध्ये यथोद्देशपक्षं केवलं संज्ञासूत्राणां कृते तथा कार्यकालपक्षं च परिभाषा सूत्राणां कृते मन्यते तथा विजयाकारो न स्वीकरोति ।

भूतिकारः स्वकीय पक्षे पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्थं भाष्यं प्रमाणत्वेन प्रस्तौति । तत्र लिखितं वर्तते यत् त्रिपाद्या असिद्धत्वात् तत्र सपाद सप्ताध्यायस्थ परिभाषाणां प्रवृत्तिः कथं भवति । एवमाशंक्य तत्रोक्तं यत् यद्यपि इदं त्रिपादीशास्त्रं तत्रासिद्धं तत्तु इह सिद्धमित्युक्त्वा तावताप्यसिद्धिरिति एतदभिप्रायके प्रश्ने कार्यकालं संज्ञापरिभाषयत्रकार्यं तत्रोपस्थितं दृष्टव्यम् । एतेनेदं निश्चितं भवति यत्कार्यकालपक्षस्य व्यवहारः केवलं परिभाषासूत्राणामेव कृते वर्तते । संज्ञाशास्त्राणां कृते यथोद्देशपक्ष एव केवलम् ।

अस्मिन्प्रसंगे विजयाकारः तत्त्ववित् शब्देन आत्मानं ख्यापयन् कथयति यत् कार्यकालपक्षे संज्ञा शास्त्राणां स्वदेशे बोध एव न भवति । न चैवं तस्य संज्ञाशास्त्रत्वमेवासिद्धिमिति वाच्यं 'वृद्धिरादैच्' इत्यादौ प्रथमान्तपदद्वय (वृद्धिः आदैच्) समभिव्याहारादनुमित्यात्मकः संज्ञात्वग्रहो भवति । अत एव वृद्धि संज्ञा सूत्रे भाष्ये संज्ञाधिकार प्रत्याख्यान करणावसरे भाष्यकारेण कथितं यत् समान विभक्तिकत्वेन संज्ञासंज्ञिभावज्ञानमुपपादनीयम् । एवंच शब्द बोधाधिकरणत्वं विशिष्टोच्चारणाधिकरणत्वं तदसम्भवे च शाब्दबोधाधिकरणत्वं च परिभाषाणाम् । विशिष्टाधिकरणत्वं तु स्वदेशस्यैव ।

प्रगृह्यसंज्ञादीनां च कार्यकालपक्षे स्वदेशे बोधाभावेन विधि देशे बोधात् तद्देशत्वमेव । एतेन विजयाकारस्यकथनेनेदं प्रतीयते यत् संज्ञा शास्त्राणां परिभाषा शास्त्राणां चेति उभयेषां शास्त्राणां विषये यथोद्देशपक्षः कार्यकालपक्षश्च वर्तते । एवं प्रतिपाद्यापि विजयाकारः बालशास्त्रिमत् प्रस्तुत्य कथयति यन्नात्र कार्य कालपक्षो न वा यथोद्देशपक्षः किन्तु परिभाषाणां संज्ञानां च यद्देशे उच्चारणं कृतं स उच्चारणाधिकरण देश एव परत्वादि नियामको भवति । परिभाषा द्विविधा काचित् परिभाषा शास्त्रत्वं विधीयते यथा 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' एतत्सूत्रं विना 'इको यणचि' इति सूत्रेण यदि यण् विधीयते तदा व्यवहिताव्यवहित स्येकः स्थाने यण् विधानेन एतत्सूत्रस्या प्रामाण्यमेव स्यात् । एवंच अनाहार्याप्रामाण्य ज्ञानानास्कन्दित साधुत्वप्रकारक बोधजनकत्वरूप शास्त्रत्वस्यैवासिद्धिरिति ।

एवंच यदि एतादृशां परिभाषा सूत्राणां दृष्ट्या त्रैपादिकं कार्यमसिद्धं भवेत्तदा तस्य शास्त्रत्वमेव न सम्पद्येत । अतस्तत्रपरिभाषादृष्ट्या त्रिपादी शास्त्राणामसिद्धत्वं नैव भवति । कस्यचित्तु उद्देश्यतावच्छेदकं शास्त्रत्वं यथा 'असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे'

इत्यस्याः परिभाषायाः वर्तते। तत्प्रवृत्तेः प्रागेव शास्त्रत्वस्य सत्त्वात् तद् दृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वेन न सा त्रिपाद्यां प्रवर्तते।

संज्ञाशास्त्रं दृष्ट्या संज्ञाघटित शास्त्राणामसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः जातिशक्ति-
ग्रहेणैव व्यवहार सिद्धिः। एवं च विजयाकारेण यद् बाल शास्त्रमतमुपस्थापितं
तद्द्वारा इदं निश्चेतुं शक्यते पार्यते यत् शास्त्रत्वसम्पादिकाः याः परिभाषाः
वर्तन्ते ताः प्रति त्रिपादी सूत्राणि असिद्धानि नैव भवन्ति। यस्याः उद्देश्यतावच्छेदकं
शास्त्रत्वं तद् दृष्ट्या तु त्रिपाद्याः असिद्धत्वेन तच्छास्त्रं त्रिपाद्यां नैव प्रवर्तते।

निष्कर्षतः इदमेव आयाति यत् संज्ञापरिभाषयोः सम्बन्धे नास्त्यावश्यकता
यथोद्देशकार्यकालपक्षयोः।

यद्यपि बालशास्त्रमतमुपस्थाप्य यथोद्देशकार्यकालपक्षयोर्निराकरणं
प्रस्तुतीकृतं तथापि तस्य स्वकीयमतानुसारेण तु इदमेव प्रतीयते यत् सः
विजयाकारः इदं परिभाषाद्वयं स्वीकरोत्येवेति।

बाध्यबाधकभावः

येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति।

बाध्य बाधकभावो व्याकरण शास्त्रे एकं महनीयं तथ्यमस्ति। एतद्विना
लक्ष्यधर्मिक साधुत्वप्रकारकाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित बोधजनकत्वरूप
शास्त्रत्वमेव वक्तुमशक्यं स्यात्। एतदभिप्रेत्य परिभाषेयं स्वीकृतावर्तते। अस्याः
परिभाषाया उपरि उभयोष्टीकयोः नैजं किमपि वैशिष्ट्यं वर्तते।
विजयाकारोऽत्रानुमानमुद्रया परिभाषामिमां व्याचिख्यासुः लिखति यदत्रावतरणे
यल्लिखितमन्तरङ्गादप्यवादो बलीयान् इत्यत्र अपवादः पक्षः हेतुरपि अपवादत्व
रूपो अपवाद शब्देनैवोक्तः। तथा च अपवाद पदार्थस्य सापेक्षतया यन्निरूपिता-
पवादभूतं यच्छास्त्रं तत् तस्मात्परात् नित्यादन्तरङ्गादपि बलवदपवादत्वात्
अत्रानुमानाकारो भवति।

न च धर्मिणः पक्षस्यैव हेतुत्वमनुपपन्नम् इति वाच्यम्? भवति हि विशेषे
धर्मिणि तत् सामान्यं हेतुः यथा अयं धूमः साग्निः धूमत्वात् पूर्वोऽपि लब्ध
धूमवदिति। न च दृष्टान्तमन्तरेण कथमत्र गमकत्वमिति वाच्यम् अन्तर्व्याप्त्यैव
साध्यसिद्धेः। दृष्टान्तरहिता व्याप्तिर्हि अन्तर्व्याप्तिरित्युच्यते। एवमेव प्रकृते

दृष्टान्तरहित व्याप्त्यैव अपवादे बाधकत्वमनुमीयते । परिभाषामिमां व्याख्यायता भूतिकारेण लिखितं यद् विशेष शास्त्रोद्देश्यो यो विशेषधर्मावच्छिन्नस्तद् वृत्तिर्यः सामान्यधर्मस्तदवच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण विशेषधर्मावच्छिन्नोद्देश्यता शास्त्रेण बाधो भवति । यथा 'दादेर्धातोर्धः' इति सूत्रं विशेषधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकं शास्त्रं 'होदः' इति च हत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वेन सामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकं शास्त्रमस्ति । अतोऽस्य तेन बाधनं भवति ।

नागेशेन मूले लिखितं यद् विशेष शास्त्रोद्देश्य विशेषधर्मावच्छिन्न वृत्तिर्यः सामान्य धर्मः तदवच्छिन्नोद्देश्यताकस्य बाधः । इमं शेखरोक्तं प्रतीकमाधारीकृत्य भूतिकारः कथयति यत् सामान्यधर्मे विशेष शास्त्रोद्देश्य विशेषधर्मावच्छिन्न वृत्तित्वरूपं विशेषणं व्यर्थम्, सामान्यधर्मे विशेष शास्त्रोद्देश्य विशेषधर्मावच्छिन्न वृत्तित्वासत्त्वे तस्य सामान्यत्वाद् सम्भवात् । न हि निर्विशेषं सामान्यं भवति । एवं च नागेशोक्तं कथं संगच्छताम् इति विचारे भूतिकारस्य कथनमस्ति यदुद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदक सम्बन्ध एव व्यापकतावच्छेदको ग्राह्यः इति भ्रमनिवारणाय नागेशोक्तिः सार्थिका वर्तते ।

यथा 'दरिद्राधातोर्धः' इति शास्त्रीयमुद्देश्यतावच्छेदकतादृशहकारत्वं दरिद्राधात्ववयवहकारे स्वरूपतः तिष्ठति तथैव तत्रहकारे केवलं धात्ववयव हकारत्वं सामान्यधर्मः अपितु स्वरूपतः तिष्ठति । एवं रीत्या अत्रोद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदक सम्बन्धस्तथा व्याप्यतावच्छेदकावच्छेदक सम्बन्धश्च एक एव वर्तते इति एतादृशस्थले एव बाध्यबाधकभावो भवति इति भ्रमस्तु निवारणीय एव वर्तते । नागेशोक्त्या निवारितो भवति तस्मात् विशेषधर्मावच्छिन्ने सामान्यधर्मावच्छिन्नस्य वृत्तितो येन केनापि सम्बन्धेन ग्राह्यः इति लभ्यते अस्मिन् प्रकरणे ।

अत एव प्रथमैकाच्च द्वितीयैकाच्चयोः उक्त सम्बन्धेन यद्यपि नास्ति सामानाधिकरण्यम् तथापि स्वाश्रयोत्तरत्वादिनाः समानाधिकरण्यमस्त्येव । इति व्याप्यव्यापकभावात् द्वितीयैकाचो द्वित्वे न प्रथमस्यैकाचो द्वित्वस्य बाधनं भवति ।

विजयाकारस्तु इदमेव तथ्यं शब्दान्तरेण प्रस्तोतुकामो लिखति यदत्र को बाधपदार्थः इति उपक्रम्य तत्र न तावद् व्यापकधर्मावच्छिन्ने व्याप्यधर्मावच्छिन्नभिन्नत्वबोधनं बाधः । तथा सति 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकमादिभूतास्त्वं व्याप्यं तदवच्छिन्नातिरिक्तत्वस्य

प्रथमैकाचत्व घटकाच्चे व्यापकीभूते यदि संकोचः स्यात् तदा धातोरादिभूतो योऽच् तदभिन्नात्घटितोयः प्रथमैकाचत्वस्य द्वित्वमित्यर्थे आटतुरित्यादावडित्यस्य तथाभूताज् भिन्नाज् घटितत्वाभावाद् द्वित्वानापत्तेः।

एवमेव तद्धिते आदि वृद्धिः उद्देश्यतावच्छेदकस्य जित् णित् तद्धितत्वस्य व्याख्यया तद्धर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वस्य उपधावृद्धिरन्त्यवृद्धि उद्देश्यतावच्छेदके व्याप्तिभूते व्याप्यधर्मावच्छिन्नभिन्नत्वबोधने उपधा वृद्धेरन्त्यवृद्धिश्च जित्णित् प्रत्ययभिन्ने एव प्रवृत्त्या न्यायेनैव सिद्धौ अनुशत्कादिगुणे पुष्करशत शब्दपाठ वैयर्थ्यापत्तेः तद्गणेपाठश्च उभयपदवृद्धिं द्वयर्थं न कृतो वर्तते अत्र एवमपि बाधपदार्थः स्वीकार्यः नास्ति यत् यैर्यैः विशेषणैः विशेषितः व्याप्यः स्यात् तैस्तैः विशेषित व्याप्या धर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वस्य बोधनमेव बाधपदार्थः तथासति द्वितीयैकाच् निष्ठपरत्वाधिभूतत्वं विशिष्टं धात्ववयवादित्वं विशिष्टं यदच्च तदवच्छिन्नातिरिक्तत्वस्य धात्ववयव प्रथमैकाचि, बोधनेन आटतुरित्यादौ अद्धातु घटकस्याचः तदतिरिक्तत्वस्य सत्त्वात्, दोषएव नास्ति। एवंचोद्देश्यतावच्छेदक- तावच्छेदक सम्बन्धेन वृत्तित्वग्रहणेऽपि न दोषः। अस्यां स्थितौ नेदं निश्चितं यद् बाध्यपदार्थः कः? इति जिज्ञासायां विजयाकारेणोक्तम्।

व्याप्यभूतया साधुबोधीय विषयतया व्यापकीभूताया शाब्दबोधविषयतायाः बोधः।

सा च शाब्दबोधीया विषयता शाब्दबोधीया विषयताया प्रकारतया च संकुचिता भवति। अथवा उद्देश्यदलप्रविष्टैः विशेष्यैः विशेषणैश्च पदार्थैः विशेषितो यः उद्देश्यतावच्छेदको धर्मः स एव व्याप्यतया व्यापकतया च गृह्यते। यथा 'दादेर्धातोर्घः' 'होः ङः' इत्यादौ दादिधात्ववयवहकारत्वं व्याप्यता- वच्छेदकीभूतमनेनाधर्मेण व्यापकीभूतधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकस्य 'हो ङः' सूत्रस्य बाधनं भवति।

अस्मिन्प्रसंगे भूतिकारस्य कथनमिदं वर्तते यद् व्याप्यव्यापकधर्मयोः साक्षात्परम्परया वा तत्तदुद्देश्यतावच्छेदकयोः विशेषणविशेष्यदल प्रविष्टया- वत्पदार्थं संकुचितयोरेव ग्रहणमत्र कार्यम्।

तेन 'अचोरहाभ्यां द्वे' इत्यत्र अजव्यवहितपरत्वयर व्यवहित पूर्वत्वधर्माभ्यां संकुचितस्य रत्वस्यामजव्यवहितपरत्वाज व्यवहित पूर्वत्वाभावरूपधर्म-

संकुचितस्य 'अनचि च' इति शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदक यरत्वस्यापेक्षया व्याप्यत्वेन नेमौ रहौ कार्यिणौ इति भाष्यसंगतिर्भवति । अर्थात् अत्र रेफहकारनिष्ठ निमित्ततया व्यापकीभूतयापरनिष्ठाया व्यापकीभूताया कार्यितायाः बाधनं भवति तेन रेफहकारयोर्द्वित्वं नैव भवति ।

इदमेव तथ्यं महता संरम्भेण विजयाकारेणापि प्रतिपादितमस्ति ।

इदमत्रबोध्यम् -

अस्याः परिभाषाया व्याख्यानेन इदमवगतं भवति यद् व्यापकत्वं बाध्यताबीजमस्ति व्याप्यता च बाधकता बीजमस्ति व्याप्यतावच्छिन्नोद्देश्यताक-

(1) तदप्राप्ति योग्येऽचारितार्थम् ।

(2) तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्ये सति कृते चारितार्थ्यम्

(3) तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्ये सति कृतेऽचारितार्थ्यम्,

(4) तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्ये सति अपवाद शास्त्र प्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्ग शास्त्र प्रवृत्तावपवाद शास्त्र प्रणयन वैयर्थ्य सम्भावना चेति ।

अत्र प्रथमस्योदाहरणं 'रमासु' इत्यत्र हल्ङ्यादि लोपस्य "सम्बुद्धौ चेति सूत्रेण" आपः एकारस्य च सहैव प्राप्तौ सम्बुद्धौ चेति सूत्रस्य हल्ङ्यादि लोप सूत्रस्याप्राप्तिस्थलेऽचारितार्थात् तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्य रूप प्रथम बाध बीज द्वारा बाधनं न भवति ।

बाधनं चात्र स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन बाध्यशास्त्रीयोद्देश्यता वच्छेदकावच्छिन्नो संकोचरूपं तेनात्र 'आपः' एकारे कृते 'एङ्हस्वात्सम्बुद्धेः अनेन सुलोपोभवति ।'

द्वितीय बाधबीजेन तु नात्र निर्वाहः हल्ङ्यादि सूत्र विषये तस्या प्रवृत्तिः स्वीकारात् । अत एव 'अनङ्वान्' इत्यत्र 'हल्ङ्यादि लोपस्य द्वितीय बाधबीजेन बाधे कृते नुमुत्तरं हल्ङ्यादि लोपो नैव स्यात् । सर्वेषामिति प्रयोगे द्वितीय बाधबीजेन सुय नुयेबाधनं भवति ।

अस्ति चात्रेयं स्थितिः यत् सुद् नुयेः अप्राप्तिस्थले कुत्रापि न चारितार्थः । तथा सति नुटि 'यदागम' परिभाषया नुद् विशिष्टे एव आम्त्व बुद्ध्या सुद् भविष्यत्यपि एतादृशस्थले च तक्रकौण्डिन्य न्यायेन बाधनं भवति । यथा सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम् तक्र कौण्डिन्याय अत्र ब्राह्मणत्वेन कौण्डिन्यस्य कृते दधि दानं प्राप्तं तक्रदानं तु दधिदानोत्तरमपि सावकाशं भवितुमर्हति किन्तु तक्रदानेन

दधिदानस्य तादृशं बाधनं भवति येन कौण्डिन्यन्याय दधि कदापि नैव दीयते एवमेव यत्र कुत्रापि तक्र कौण्डिन्य न्यायस्य प्रवृत्तिर्भवति तत्रोत्सर्ग शास्त्रं न पूर्वं नापि परं प्रवर्तते ।

अनेन बाधबीजेन उत्सर्ग शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने अपवादशास्त्रीय प्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन तथा स्वविधेयघटकातिरिक्तत्वेन चेति उभयथा संकोचः क्रियते ।

अत एव 'सर्वेषामिति प्रयोगे जाते सुटि यदागम न्यायेन आम् बुद्ध्या तत्र सुडुत्तरं नुद् न भवति । तथा सुटः पूर्वमपि नुद् न भवति ।

यत्र तृतीय बाधबीजेन बाध्यबाधकभावो भवति तत्र उत्सर्ग शास्त्रीयोद्देश्य-तावच्छेदकावच्छिन्ने अपवाद शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नं यत् स्वप्रवृत्ति योग्यं तदतिरिक्तत्वेन संकोचो भवति अथवा अत्र एवमपि वक्तुं शक्यते यत् प्रथम बाधबीज प्रयोज्यसंकोचरूप घटक स्वप्रवृत्ति योग्यार्थस्वीयोद्देश्यता-वच्छेदकावच्छिन्नेति विशेषण दान रूप संकोचः क्रियते । यथा 'रमायाम्' इत्यत्र 'याडापः' तथा 'डेराम्नाद्याम्नीभ्यः' इति सूत्रयोः सहैव प्राप्तौ यदि पूर्वं याट् स्यात् तदा आबन्ताङ्गाव्यवहित परत्व विशिष्टत्वं डिविभक्तौ नोपलब्धुं शक्यते इति याटः अप्राप्ति योग्ये स्थले अचारितार्थ्येन तथा कृते याटि सर्वथा अप्राप्तेन आमादेशेन याटे बाधनं भवति । अत्र बाध्य शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदके बाधक शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नाबन्ताङ्गा व्यवहितोत्तरत्व विशिष्टडित्वावच्छिन्न तथा स्वप्रवृत्ति योग्याया रमा+ङि इति स्थितेस्तदतिरिक्तत्वेन संकोचकरणात्पूर्वं याट् न भवति । कृते त्वामि संकुचितोद्देश्यतावच्छेदकस्य रमा+आम् इत्यत्र सत्त्वेन 'याडापः' इत्यस्य प्रवृत्त्या रमायाम् इति प्रयोगः सिद्ध्यति । यद्यपि एतत् कार्यं प्रथमबाधबीजेनापि कर्तुं शक्यमासीत् तथापि अयज+इ+इन्द्रम् इत्यवस्थायां 'आद्गुणः' इत्यस्य प्रवृत्तियोग्यत्वेन गुणस्याप्रवृत्तिरेव स्यात् । अतः तृतीय बाधबीजमपि स्वीकृतं वर्तते ।

चतुर्थ बाधबीजस्योदाहरणं कुलमिति प्रयोगो वर्तते । अत्र च सोरमादेशस्तथा लुक्व सहैव प्राप्नुतः । अनयोर्मध्ये अम् विधानमचरितार्थम् यदि च अमुत्तरं यदि तस्य लुक्स्यात्तदा अम् विधानमेव व्यर्थं स्यात् । अतोऽत्र चतुर्थबाधबीजस्यावश्यकत्वं वर्तते । अस्मिन् पक्षे अपवादशास्त्रं स्वविहित

कार्याश्रयातिरिक्तत्वेन उत्सर्ग शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने संकोचः क्रियते ।
अतोऽत्र अमुत्तरं तस्य लुक् न भवति ।

अत्र विजयाकारः चतुर्णां बाधबीजानां स्थाने केवलं बाधबीजद्वयमेव स्वीकरोति भूतिकारस्य यत्र तृतीयं खलु बाधबीजं तत् विजयाकारस्य प्रथमं बाधबीजम् । यत्र भूतिकारस्य द्वितीय बाधबीजं तदेव विजयाकारस्यापि द्वितीयं बाध बीजम् ।

अनेन विजयाकारेण प्रथम बाध बीजे एतादृशः संकोचः क्रियते यद् उत्सर्गोद्देश्ये अपवादेन स्वप्रवृत्ति योग्यातिरिक्तत्वं बोध्यते तत्रापवादे जाते सत्यां प्राप्तौ उत्सर्गः प्रवर्तते एव । एतस्योदाहरणं भूतिकारो यथा 'रमायाम्' इति प्रयोगं प्रस्तौति तथैव विजयाकारोऽपि एतस्य तदेवोदाहरणं स्वीकृतवान् ।

द्वितीय बाध बीजस्थले स एव संकोचः विजयाकारेणापि क्रियते यः संकोचः भूतौ दृश्यते । अर्थाद् उत्सर्गोद्देश्येऽपवादेन स्वप्रवृत्ति योग्यातिरिक्तत्वं तथा स्वविहित कार्याश्रयातिरिक्तत्वं च बोध्यते । उदाहरणंचापि अस्य 'सर्वेषामित्येव दत्तम् यद् भूत्यामपि दत्तं वर्तते । एतदनन्तरं किमपि नवीनं प्रस्तोतुकामो विजयाकारः कथयति यत् ज्ञानम् इति प्रयोगे 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यस्याप्राप्ति योग्यस्थले चरितार्थकृतेऽपि लुकि अचरितार्थम् 'अतोऽम्' इति सूत्रमपवादभूतं सत् स्वप्रवृत्तियोग्यं ज्ञानं सु इति स्थलं तद् भिन्नत्वेन लुक् उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने संकोचं विधास्यति तथा च कृते अमि तस्य लुक् स्यात् । न च 'अम्' विधानसामर्थ्यात् स्वविहित कार्याश्रयातिरिक्तत्वेनापि संकोचोऽत्र स्यादिति वाच्यम् नियमभङ्गेनाव्यवस्थापतेर्दुर्वारत्वाद् इति चेत् ।

स्व प्रवृत्त्युत्तरोत्सर्ग शास्त्रप्रवृत्तिसम्भावना प्रयोज्यवैयर्थ्यसम्भावना विषयत्वाभावे सति तदप्राप्ति योग्येऽचारितार्थ्ये सति कृतेऽपिऽचारितार्थ्ययत्र तत्र स्व प्रवृत्ति योग्यातिरिक्तत्वेन संकोचः । अन्यत्र तु स्वप्रवृत्ति योग्यातिरिक्तत्वेन स्वविहित कार्याश्रयातिरिक्तत्वेन च संकोचः इति नियमेनादोषात् ।

विजयाकारस्यानेन कथनेनेदं निर्णीयते यदनेन विजयाकारेण बाधबीजद्वयमेव स्वीकृत्य तादृशः संकोचप्रकारोऽपि स्वीकृतः । येन सर्वत्रैव कार्यं संचालयितुं शक्यं भवेत् । भवति चेदं आभ्यां द्वाभ्यां संकोचाभ्यामेव तानि कार्याणि प्रायशः संपाद्यानि भवन्ति यानि कार्याणि भूति कारेण चत्वारि बाधबीजानि स्वीकृत्य कृतानि सन्ति ।

अत्र भूतिकारः कतिपयमतानि प्रस्तुत्य किमपि वैलक्षण्यमेव प्राचीकटत् ।
तद्यथा -

द्वितीय बाधबीजेनैव स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन स्वविहित
कार्याश्रयातिरिक्तत्वेन च उत्सर्गशास्त्रे संकोचः । एवं च 'हे रमे' इत्यत्रापि अनेनैव
नियमेन कार्ये सम्पन्ने प्रथमबाधबीजस्थानावश्यकत्वमेव वर्तते । 'हल्ङ्यादि'
लोप विषये तदप्रवृत्ति स्वीकारे तु न मानम् न चापि फलम् ।

एवमेव तृतीय चतुर्थाभ्यामपि बाधबीजाभ्यां प्रथमबाधबीज प्रयोज्य संकोचः
स्वीकरणीय एवेति सर्वेष्ट सिद्धौ प्रथमबाधबीजमनावश्यकमेवेति । अपरे तु एतद्
विपरीतं ब्रुवाणाः प्रतिपादयन्ति यत् नास्त्यावश्यकता त्रयाणां बाधबीजानाम्,
किन्तु केवलं प्रथमं बाधबीजमेवावश्यकत्वात्, प्रामाण्यं बिभर्ति । सर्वेषामिति
प्रयोगसिद्ध्यर्थं 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' इत्यत्र आ+आम् इति आकारप्रश्लेषेण
आकारादि आमि सुट् नुटोः प्रवृत्त्या प्रथमबाधबीजेन पूर्वं सुटि आकाराद्यां
परकत्वाभावेन नुटोऽप्राप्तिः । एवमेव सर्वेषां बाधबीजानां प्रयोजनं
प्रथमबाधबीजेनैव सम्पादयितुं शक्यमिति विस्तरतो भूत्यामेव द्रष्टुं शक्यते ।

असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे

व्याकरणशास्त्रस्य कृते सूत्राणां पारस्परिको बाध्य बाधकभावो
नितरामुपयोगी वर्तते । तत्र यथा पूर्वपरादि शास्त्राणां मिथो बाध्यबाधकभावो
भवति तथैव अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरपि मध्ये भवति । बहिरङ्गादन्तरङ्गं बलीयो भवति ।
तत्रास्यां परिभाषायां विशेषतो निम्न विवेचनीय विन्दवः सन्ति ।

1. किन्तावदन्तरङ्गत्वं किं च बहिरङ्गत्वम्
2. अर्थकृतं बहिरङ्गमपेक्षितं भवति न वा
3. अस्यां परिभाषायां ज्ञापकं किम्
4. अन्तरङ्गेण बहिरङ्गं बाध्यते तच्च बहिरङ्गं कीदृशं समकाल प्राप्तं
जातं वा

अस्याः परिभाषायाः व्याख्यानानुसारे विजयाकारेण एतदीयं
बाधकत्वमनुमान प्रणाल्या साधितम् । तद्यथा - अन्तरङ्गं नित्यादपि बलीयो
बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् । अन्तरङ्गपक्षो बलीयस्त्वं साध्यमसिद्धत्वादिति हेतु वर्तते ।
न चानुमिति स्थले साध्यसाधनयोरेकाधिकरणवृत्तित्वमपेक्षितं भवति । तच्चात्र
भूति विजया टीकाद्वयमधिकृत्य परिभाषेन्दुशेखरस्य विशिष्टस्थलानां ... 125

नास्ति वलीयस्त्वस्यान्तरङ्गे तथा असिद्धत्वस्य बहिरङ्गे हेतुसाध्ययो
 वैयधिकरण्याद् इति वाच्यम् अन्तरङ्गत्वस्यैवात्र हेतुत्वेन विवक्षितत्वात्
 असिद्धत्वादित्यस्य तु अन्तरङ्गत्वस्य बलवत्त्व प्रयोजकतायामनुकूलतर्क रूपेण
 प्रस्तुतत्वात्। असिद्धत्वं चाभाव प्रतियोगित्वरूपम्। यदा अन्तरङ्गदृष्ट्या
 बहिरङ्गमसिद्धं भवति तदा अन्तरङ्गदृष्ट्या बहिरङ्गस्याभाव प्रयुक्तत्वं प्रतियोगित्वं
 भवत्येव विरोधिज्ञानाभावात् लक्ष्ये अन्तरङ्गस्य प्रवृत्तिः निःशङ्क भवति। अथवा
 अन्तरङ्गबहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् इति हेतुरेव बहिरङ्गविषयक ज्ञानाभावार्थकः
 अस्ति। तस्य चाभावस्यान्तरङ्गे पक्षे सत्त्वात् न साध्यं वैयधिकरण्यम्। तथा चात्र
 विजयाकारेणदं तथ्यं परिष्कृतभाषायामेव लिखितम् - यत् स्वविशिष्टं शास्त्रं
 स्वापेक्षया बलवद् स्वविशिष्टत्वात् उभयत्र वैशिष्ट्यं स्वनिष्ठापवादत्वा-
 निरूपकत्वस्यनिरूपितान्तरङ्गत्वोभयसम्बन्धेन। अनेन परिष्कारेणान्तरङ्गशास्त्रस्य
 बहिरङ्गशास्त्रविशिष्टत्वात् तद् द्वारा बहिरङ्गस्यासिद्धिर्भवत्येव।

इतीदं तथ्यं विजयाकारेण लिखितं न तु भूत्यामपि दृश्यते। अन्तरङ्ग शब्दं
 विवृण्वता नागेशेन लिखितं मूले -

अन्तर्मध्ये बहिरङ्गशास्त्रीय निमित्तसमुदाय मध्येऽन्तर्भूतान्यङ्गानि निमित्तानि
 यस्य तदन्तरङ्गम्। एवं तदीय निमित्त समुदायाद् बहिर्भूताङ्गकं बहिरङ्गम्।

एतत् शेखरोक्तमादाय भूतिकारः कथयति यत् - इदमन्तरङ्गत्वस्वरूप
 परिचायकं न तु लक्षणं कुक्षिप्रविष्टम्। एवं बहिरङ्गलक्षणेऽपि तदीय निमित्तेत्यादि
 कथनं स्वरूप परिचायकं न तु लक्षणं कुक्षिप्रविष्टम्। तथा सति अन्तरङ्गलक्षणे
 बहिरङ्गस्यान्तःपातात्, बहिरङ्ग लक्षणे चान्तरङ्गस्यान्तःपाताद् अन्योन्याश्रयो दुर्वार
 एव स्यात्।

एवं प्रतिपाद्य भूतिकारः अन्तरङ्गं व्याकुर्वन् लिखति यत् -

स्व प्रवृत्तौ निमित्तत्वेनाश्रीयमाणो यावान् शब्दसमुदायः तद्
 विशिष्टत्वमन्तरङ्गत्वम्। वैशिष्ट्यंच -

स्वघटके निमित्तकत्व स्वघटकेतरानिमित्तकत्वैतदुभय सम्बन्धेन।

विजयाकारस्तु शेखरोक्तमिदमन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्लक्षणे एव वर्तते इति
 प्रतिपादयति - अनेन कथनेनेदं निश्चीयते यज्जातस्य समकाल प्राप्तिकस्य च
 बहिरङ्गस्यज्ञानाभावः। अन्तरङ्ग शास्त्रे बोध्यते। अनेनेदमपि ज्ञातं भवति यद्

जातबहिरङ्गके लक्ष्ये इव अन्तरङ्ग शास्त्रं प्रवर्तते। अत्रभूतिकारेणेदमुक्तम् यत् शेखरोक्तमन्तरङ्गं बहिरङ्गविषयकं विवेचनं तल्लक्षणं नास्ति अन्योन्याश्रयपातात्। किन्तु विजयाकारस्तु मनुते यत्शेखरोक्तमन्तरङ्ग बहिरङ्गयोर्लक्षणे एव वर्तते। न चान्योन्याश्रयः, अन्तरङ्गबहिरङ्गयोः सापेक्षत्वेन यन्निरूपिताङ्गत्वं विवक्षितं तदीय निमित्त समुदायान्तर्भूत निमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वम्। यन्निरूपितं बहिरङ्गत्वं विवक्षितं तदीय निमित्त समुदाय बहिर्भूत निमित्तकत्वं-बहिरङ्गत्वमित्येव लक्षणं तयोः न तु अन्तरङ्गत्वे बहिरङ्गत्वस्य, बहिरङ्गत्वे वाऽन्तरङ्गत्वस्य वा प्रवेशः इति नान्योन्याश्रयशंका।

नागेशेन मूले यदन्तरङ्गलक्षणे बहिरङ्गस्योपादानं बहिरङ्ग लक्षणेऽन्तरङ्गस्योपादानं कृतं तत्तु वस्तुगत्या तयोरेव सत्त्वेन बोध्यम्।

बहिरङ्गत्वस्य परिष्कारः उभाभ्यां टीकाकृदभ्यां कृतः। तत्र भूतिकारस्यायं परिष्कारः स्व प्रवृत्तौ निमित्त भूतो यावान् शब्द समुदायः तद् विशिष्टत्वं स्वापेक्षया बहिरङ्गत्वम्। वैशिष्ट्यं च स्वनिमित्तकत्व स्वघटकेतर निमित्तकत्वोभय सम्बन्धेन। अत्र विजयाकारः अन्तरङ्गत्वस्य बहिरङ्गत्वस्य च परिष्कारमेवं करोति - स्व विशिष्टं शास्त्रं स्वापेक्षया अन्तरङ्गम् स्वविशिष्ट स्वापेक्षया बहिरङ्गम्। आद्ये - वैशिष्ट्यं च स्वीय निमित्तसमुदायघटकनिष्ठविषयता प्रयोजक सप्तम्यन्तपदघटितत्वसम्बन्धेन। अन्त्ये च स्वघटक सप्तम्यन्तपदप्रयोज्य विषयताश्रय घटितसमुदायनिमित्तकत्वसम्बन्धेन। उभयत्र स्वपदेन शास्त्रं ग्राह्यम्। निमित्तत्वं च प्रवृत्ति प्रयोजकत्वम्।

यथा 'शिवे हि' इति प्रयोगे दीर्घ गुणयोर्मध्ये अयमन्तरङ्गबहिरङ्गभावः समन्वितो भवति। परिभाषायां प्रमागतेनाङ्गशब्देन शब्द रूपं निमित्तं गृह्यते शब्दशास्त्रे तस्यैव प्राधान्यः। एवं च स्पष्टं भवति यद् अर्थनिमित्तकं बहिरङ्गं न भवतीति इमं प्रतीकमादाय भूतिविजयाकाराभ्यां विचारः कृतः।

अर्थनिमित्तकस्य बहिरङ्गस्याग्रहणादेव 'तिसृणाम्' इत्यत्र 'न तिसृ चतसृ' इति दीर्घ निषेधः सार्थको भवति अन्यथा रूपार्थनिमित्तक तिस्रादेशापेक्षया त्रयादेशस्यान्तरङ्गत्वे न कृते तस्मिन् तिस्रदेशा भावेन तस्य दीर्घा प्राप्तौ तन्निषेधः व्यर्थ एव स्यात्। अत्र भूतिकारेण लिखितम् यत् न च त्रयादेशान्तरं स्थानिवद्भावेन तिस्रादेशो कृते तस्य प्राप्तदीर्घवारणार्थं न तिसृ इति सूत्रं चरितार्थमिति वाच्यम्।

तिस्रादेशापेक्षया दीर्घस्याप्यन्तरंगत्वेन पूर्वं प्रवृत्तौ पश्चात् तिस्रादेशे 'लक्ष्येलक्षणम्' इति न्यायेन पुनर्दीर्घा प्राप्या सूत्र वैयर्थ्यं स्पष्टमेव न च 'त्रेस्त्रयः' इत्यादौ उद्देश्य निमित्तयोः विशिष्टरूपत्वेन अर्थवद् ग्रहणपरिभाषया उपस्थितार्थद्वयस्य निमित्तत्वेन त्रयादेश तिस्रादेशयोः साम्यमेवेति वाच्यम् त्रि तिस्रादेशोऽपि स्त्रीत्वरूपार्थस्य विभक्ति संज्ञारूपार्थस्य तथा अर्थवद् ग्रहण परिभाषो पस्थितार्थस्य च त्रयाणां निमित्तत्वेनाधिक्यात्। 'त्रेस्त्रयः' इत्यत्र च परिभाषो पस्थितार्थस्य 'द्विधा भावेऽपि अर्थस्यैक्येन अर्थ द्वय निमित्तकत्वाभावात्। एवंचान्तरङ्गत्वात्पूर्वं त्रयादेश एव भविष्यति। भूतिकारस्येदं कथनं वार्धयता विजयाकारेणात्रैवं प्रत्यपादि। तिसृणामित्यत्र त्रि+आम् इति स्थिते त्रयादेशापेक्षया परत्वात् तिस्रादेशे 'सकृद् गति' न्यायेन तथादेशाभावे 'न तिसृ' इति निषेधेन सिद्धे तिसृणामिति रूपे उभयोः शास्त्रयोः प्रकृति प्रत्ययोरुभयमापन्ने सत्त्वेऽपि तिस्रादेशे स्त्रीत्व रूपार्थस्याधिकस्यापि क्षितत्वेन बहिरङ्गत्वात् पूर्वं त्रयादेशे स्थानिवत्त्वेन प्राप्तमपि तिस्रादेशे बाधित्वा नुटि अन्तरङ्गत्वाद् दीर्घे ततः तिस्रादेशे लक्ष्ये लक्षणं न्यायात् पुनर्दीर्घा प्राप्तौ 'न तिस्र' इति निषेधो व्यर्थः एतावदुक्त्वा विजयाकारः भूतिकारेण सह अत्र पूर्ण साम्यमावहति अतः परं विजयाकारेण एतद् विषये काऽपि नवीनताऽपि उद्भाविता तेन लिख्यते - ननु तिस्रादेश शास्त्रे यथा स्त्रीत्वं निमित्तं तथा त्रयादेशे आमंश रूप विशिष्ट रूपोपादान सत्त्वेन त्रयादेशोऽपि अर्थ निमित्तकः इति चेन्न। तिस्रादेशे विभक्ति संज्ञायाः अपि निमित्तत्वात्। न च 'स्वं रूपं शब्दस्या शब्दसंज्ञा' इति सूत्र बलेन आम् संज्ञाया अपि सत्त्वेन तदंशे साम्यमिति वाच्यम्? तथापि तिस्रादेशे त्रिशब्दांशे उपस्थितस्यार्थस्याधिक्यम्। ननु त्रयादेशोऽपि त्रिशब्दांशे अर्थोपस्थितिस्तुल्या इति चेदत्रोच्यते -

अर्थापेक्षमन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गत्वं वदता नार्थ इति अल्पत्वाधिकत्वे अपेक्षणीये। अर्थव्यक्तीनामानन्त्यादन्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य निर्धारयितुम् वाक्यत्वात्। किन्तु अर्थगतधर्मे अर्थ विषयत्वे वा न्यूनता अधिकता वा अपेक्षणीया तथा च आमंशे अर्थोपस्थितावपि तत्रार्थत्व धर्मतः त्रिशब्दांशे उपस्थितार्थत्वरूप धर्मस्य भेदाभावेनानाश्रयणात्। अवच्छेदकभेदेन विषयताभेदात् अर्थत्वावच्छिन्न त्रयादेशे त्रित्वमर्थत्वं आम् संज्ञेति निमित्तत्रयम्। तिस्रादेशे च त्रित्वमर्थत्वं विभक्ति संज्ञेति

कृत्वा उभयोः धर्मत्रय निमित्तकत्वेन साम्येऽपि तिस्रादेशे स्त्रीत्वमधिकमिति तिस्रादेशस्य बहिरङ्गत्वं स्वीकरणीयमेव ।

एवं रीत्या अवलोक्यते यदत्र एकस्यैव बहिरङ्गत्वस्य साधनार्थं विजयाकारेण काऽपि नवीनता प्रदर्शितैव ।

अन्तरङ्गत्वं किं बहिरङ्गत्वं च किमिति विषये विजयाकारेण भूयान् विचारः कृतः । तेन लिखितम् - वस्तुतस्तु अन्तर्भूतनिमित्तकत्वम्, अपर निमित्तकत्वम्, शीघ्रोपस्थितिनिमित्तकत्वमित्याद्यनेकविधमन्तरङ्गत्वम् । दृश्यते च 'शिवेहि' इति प्रयोगे दीर्घगुणयोर्मध्ये धातूपसर्गकार्यत्वेन गुणस्यान्तरङ्गत्वम् । बहिरङ्गत्वन्तु अन्तरङ्गत्वेन विवक्षितं यच्छस्त्रं तन्निरूपितान्तरङ्गत्व प्रयोजक धर्माभाववत्त्व रूपमेकविधमेव । अपर निमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वमित्यत्र प्रमाणन्तु 'अतोऽम्' इति सूत्रे तपरकरणमेव । तद्धि दीर्घव्यावृत्त्यर्थं कृतं किन्तु नपुंसकलिङ्गे ह्रस्वस्यैव सर्वत्र सूत्वेन तद् व्यर्थं सद् अपरनिमित्तकमन्तरङ्गत्वमिति ज्ञापयति ।⁵⁸

ततश्च अश्च आश्चेति समाहारद्वन्द्वे सुपो लुकि अप आ इति स्थिते सवर्णदीर्घापेक्षया अपर निमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वेन पूर्वं ह्रस्वे ततोदीर्घे लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनर्ह्रस्वत्वाप्राप्तावत इति तपरकरणे सोरमादेशाभावेन सोर्त्त्विकि आ इति सिद्धयति । अन्यथा परत्वाद् दीर्घे ततो ह्रस्वे व्यावर्त्यालाभेन तस्य वैयर्थ्यं स्यादिति बोध्यम् ।

यद्यपि अत्र भूतिकारेण एतादृशः विचारो न कृतः तथापि एतदीयविचारोऽपि प्रकारान्तरेण एतद् विषये उपलभ्यत एव ।

तथा चोक्तं तेन-स्व प्रवृत्तौ निमित्ता प्रयोजकेन केनचित्पदेनाश्रीयमाण समुदाय विशिष्टः यच्छस्त्रीय सप्तम्यन्तपंचम्यन्तान्यतरपदेनाश्रीयते - तत् स्वापेक्षयाऽन्तरङ्गम् । वैशिष्ट्यं च - स्वघटकत्व स्वघटकोत्तरत्वेतदुभय-सम्बन्धेन । यायावरो याति इत्यत्र बहिरङ्ग शास्त्रीयपदेनाश्रीयमाणो वर इति च तद् विशिष्टत्व वकारस्य तकारस्य वा नास्तीति नान्तरङ्गत्वम् वलि लोपस्य ।

अस्याः परिभाषाया अन्तरङ्गशास्त्रत्वं लिङ्गमिति प्रतीकमादाय उभाभ्यां टीकाकृद्भ्यां विचारितं वर्तते । तथा च भूतिकारेण लिख्यते यदन्तरङ्गशास्त्रत्वेन रूपेण त्रैपादिकान्तरङ्गस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन एतत् परिभाषा दृष्ट्या असिद्धत्वबोधनादनया बहिरङ्गस्य त्रैपादिकान्तरङ्गदृष्ट्या असिद्धत्वं न भवति

यतो हि 'वाह ऊर्' सूत्रस्थ ऊर् ग्रहणेन ज्ञापिततया इयं परिभाषाऽपि सपाद सप्ताध्यायिनी संवृत्ता । अतः एतद् दृष्ट्या त्रैपादिकमन्तरङ्ग स्वतः सिद्धं भवति । अस्यां स्थितौ तत्प्रति बहिरङ्गसिद्धत्वं कथं भवेत्? अन्तरङ्गत्वस्य यदि एतदीयोद्देश्यतावच्छेदकत्वं स्वीकृतं स्यात्तदा पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन शास्त्रत्वेन रूपेण असिद्धत्व प्रतिपादनेऽपि अन्तरङ्गत्वेना सिद्धत्वाभावेन एतत् परिभाषायाः त्रिपाद्यां प्रवृत्तिर्दुवारः स्यात् । अत एव 'रोरि' इत्यस्य रेफलोपविधायकत्वेन रूपेण 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनासिद्धत्व बोधनेऽपि तत्तत् शब्दत्वादिना असिद्धत्वाभावात् 'हशिच' इत्यादि शास्त्रस्य प्रवृत्तिस्तत्र भवत्येव ।⁵⁹

अस्यां परिभाषायां बहिरङ्गशास्त्रत्वं तु न लिङ्गमिति रोरि सूत्रस्य शब्देन्दुशेखरे स्पष्टीकृतम् ।

विजयाकारेणात्रैवं लिखितम् -

बहिरङ्ग शास्त्रत्वं तु न लिङ्गम् । तस्यजातत्वे कर्तव्याभावेन प्रतिपादनं वैयर्थ्यात् ।

बहिरङ्गस्य त्रिपादीस्थत्वेऽन्तरङ्गस्य सापादिकत्वे 'आगच्छ हे पयोद्।' इत्येतत् सिद्ध्यर्थं परिभाषाप्रवृत्तेरिष्टत्वात् । अटतीति अद् पयसि अटतीति पयोट । 'अत्र सम्बोधने' गुरोरनृतः इति प्लुतेवाक्यनिमित्तको बहिरङ्गत्रैपादिकः सचान्तरङ्गत्वदृष्ट्याऽसिद्धे इति 'अतोरोरप्लुतादप्लुते' इति अप्लुतादतः परस्य रोरुत्वं सिद्ध्यति । यदि बहिरङ्ग शास्त्रत्वमस्याः परिभाषायाः लिङ्गं स्यात्तदा प्लुतस्य बहिरङ्गस्य त्रिपादीस्थत्वेन सापादिक परिभाषां प्रत्यसिद्धत्वेन तस्य सत्तैवैनं स्यादित्य सिद्ध प्रतिपादनासम्भवाद् उत्त्वस्यासिद्धत्वं स्यात् । अत्रैवं वक्तुं न शक्यते यत् 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन भविष्यतीति । यतो हि 'अतोरोरप्लुतादप्लुते' इत्येतत् सूत्रं प्रति यदि त्रैपादिकः प्लुतोऽसिद्धः स्यात्तदा सर्वत्रैव अप्लुतस्य स्वत एव उपलब्धौ अप्लुतादाप्लुते इति ग्रहणे व्यर्थमेव स्यात् । अतः 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनात्र निर्वाहो भवितुं नार्हति । एवं प्रकारेण विजयाकारेण बहिरङ्ग शास्त्रत्वस्यैतत् परिभाषाप्रवृत्तौ न लिङ्गत्वमिति सोदाहरणं प्रस्तुतीकृतम् । एतच्च भूत्यां नावलोक्यते ।⁶⁰

भूतिकारेण केषांचित् प्रांचा मतान्युद्धृत्य अन्तरङ्गत्वमेव अस्याः लिङ्गं तथेयं परिभाषा त्रिपाद्यामपि प्रवर्तते इति व्यलेखि । अत एव - 'नार्कुटः' 'सुध्युपास्यः' इत्यादौ रेफस्य विसर्गः यकारस्य लोपश्चेत्युभयोरभावः । अनया

परिभाषयैव समाहितः। वस्तुतस्तु अन्तरङ्गपरिभाषायाः त्रिपाद्यामप्रवृत्तिरेव स्वीकार्या। अत एव तद्वान् इत्यादौ वत्वस्य बहिरङ्गत्वेऽपि असिद्धत्वाभावात् 'यरोऽनुनासिके' इत्यनेन दकारस्यानुनासिको न भवति।

इयं परिभाषा सापादिकी कथमिति चेत् नागेशेन लिखितमस्यां च 'वाह उट्' इति सूत्रस्थमूठ ग्रहणमस्यां ज्ञापकम्। अत एव इयं सपाद सप्ताध्यायीस्था। परिभाषायाः ज्ञापक बोध्यरूपत्वाद् बोध्यस्य च बोधकदेशस्थत्वौचित्यात्। 'वाह उट्' इत्यस्य स्थाने वाह एतावन्मात्रे एव सूत्रे कृतं विश्व वाह ऊ ट् इति स्थिते अनेन सम्प्रसारणे पूर्वरूपे लघूपधगुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ विश्वौह इति रूपसिद्धे उट् ग्रहणं व्यर्थं सत् एतत् परिभाषा ज्ञापकं भवति। ज्ञापितायां च परिभाषायामन्तरङ्गलघूपधगुणदृष्ट्या⁶¹ बहिरङ्गसम्प्रसारणस्यासिद्धत्वात् लघूपधगुणो न भविष्यति। फलस्वरूपं विश्वौह% इति रूपं न सेत्स्यति इति ऊट् ग्रहणस्य सार्थक्यं भवति। अत्र विजयाकारः वक्ति यत् लोक सिद्धेन बहिरङ्गादन्तरङ्गबलीयः इति न्यायेन लघूपधगुणात्पूर्वमादिगुणे कृते विश्वौहः इत्यस्य सिद्धिरिति न वाच्यम् तस्यापि एतस्यामेवान्तर्भावेन अस्यामवस्थाया-मभावात् लघूपधगुणस्यैवान्तरङ्गत्वाच्च तस्माद् ऊट् ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं युक्तमेव। ऊट्ग्रहणस्य सार्थकत्वे विषये एवमाशंकितम् उभाभ्यामपि टीकाकाराभ्यां यद् 'ऊडिद' पदाद्यप्पुभ्रद्युभ्य इति सूत्रेण प्रष्टौह इत्यादौ स्वरव्यावृत्त्यर्थमूट् ग्रहणमावश्यकमिति तस्य ज्ञापकत्वं नैव युक्तमिति वाच्यम्? अस्मिन्प्रश्ने उभयोष्टीकाकारयोरुत्तरं भिन्नं भिन्नमेवास्ति। अत्रभूतिकारो वक्ति - ऊ डिद मित्यस्य स्थाने 'वाह ट् इति न्यासपुरस्सरं ठिदमिति न्यासेनैव स्वरसिद्धे ऊट् ग्रहणस्य वैयर्थ्यं युक्तमेव।

विजयाकारः एवं कथयति यद् ऊट्युपधाग्रहणं कर्तव्यमिति तत्सूत्रस्थ वार्तिकादत्रस्वरस्यानिष्टत्वात् प्रतिपदोक्त परिभाषा सहकारेणोक्तवार्तिकस्योपधा-पदमुच्चार्य विहितस्यैवोठे ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थात्।

एवं रीत्या ऊट्ग्रहणस्य वैयर्थ्यं संसाध्य उभाभ्यां टीकाकृद्भ्यामूठिग्रहणेन एषापरिभाषा ज्ञापिता। 'वाह ऊट्' सूत्रस्य सपादसप्ताध्यायस्थत्वेन तद्घटकोट् ग्रहणं ज्ञापितेयं परिभाषाऽपि सपाद सप्ताध्यायीस्था।

अन्तरंगेण बहिरङ्गं बाध्यते इति उक्ते सति इयं जिज्ञासा स्वाभाविकी वरीवर्ति यदन्तरङ्गकर्तव्यं कीदृशं बहिरङ्गमसिद्धं भवति। जातं बहिरङ्गमसिद्धं

भूति विजया टीकाद्वयमधिकृत्य परिभाषेन्दुशेखरस्य विशिष्टस्थलानां ...

भवति समकालप्राप्तं वा असिद्धं भवति? अस्मिन् प्रश्ने नागेशस्य कथनमस्ति यदन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं तथा समकाल प्राप्तं चेति उभयविधमपि बहिरङ्गमसिद्धं भवति । तत्र नागेशोक्तौ जातमिति वचनमादाय भूतिकारः प्रतिपादयति यदेतत्फलं 'पचावेदम्' इति प्रयोगोवर्तते । पचाव + इदम् इति स्थिते 'आदगुणः' पचावेदमिति सम्पद्यते तत्र गुणे एकारे पूर्वान्तवद्भावेन उत्तमपुरुषत्वमानीय एत ए सूत्रेण एकारस्य ऐकारादेशः प्राप्नोति तत्रचेयं परिभाषा प्रवर्तते । एतत् परिभाषाबलेन अन्तरङ्गमैकारादेशं प्रति बहिरङ्गस्य गुणस्येकारस्यासिद्धत्वं भवति । अत्र गुणस्य बहिरङ्गत्वं पदद्वयनिमित्तक वर्णद्वयनिमित्तकत्वेन भवति । ऐकारादेश-स्यान्तरङ्गत्वं तु विभक्ति निरपेक्षत्वेन भवति । एवंचान्तरङ्गैकारादेशं प्रति जातस्य बहिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धत्वमत्र भवतीति स्थिते ।⁶²

ननु यद्यत्र 'एत ऐ' इत्यस्य स्थाने इत ऐ इति सूत्रं क्रियते तदा एतेनैव न्यासेन सिद्धे अत्र दोषो नास्ति । यतोहि 'पचानि इद्' इति स्थिते सवर्णदीर्घे तस्य ईकारस्य एत्वेकृते दोषस्य प्रसक्तिः नास्ति । न चैवं नेः इत्यस्य एत्वापत्तिः स्यादिति वाच्यम् इकारोच्चारण सामर्थ्यात् उत्त्वस्य इव एत्वस्यापि बाधसम्भवात् । न च मेने इति सूत्रकरणे गौरवमिति गौरवात् तथा न कृतमिति वाच्यम्? तत्र 'कौण्डिन्य' न्यायेन तद् बाधादिति दोषाभावः । एवंच 'पचावेदम्' इत्यत्र एत्ववारणाय जातबहिरङ्गासिद्धत्वस्यावश्यकत्वमस्ति । न च लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषया प्रतिपदोक्त एकार ग्रहणेनात्रदोषो नास्तीति वाच्यम् एधस्व 'पचावेभ्य इत्यत्र बहुवचन इति एकारस्यापि प्रतिपदोक्तत्वेनैत्वापत्तेः ।⁶³

अपरे तु वदन्ति 'एत ऐ' इति सूत्रे मण्डूक प्लुत्या 'टित् आत्मनेपदानाम्' इत्यतः आत्मनेपदानुवृत्त्या प्रतिपदोक्तपरिभाषया आत्मनेपदशब्दघटित शास्त्रविहितस्यैव एकारस्य ऐकार विधानात् 'पचावेदम्' इत्यत्र च तथाभूतत्वाभावात् नेदमुदाहरणं जात बहिरङ्गत्वासिद्धस्य ।

न च हेजगदम्ब । इत्यत्रान्तरङ्गटाब् दृष्ट्या जातस्य बहिरङ्गस्य 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वस्यासिद्धत्वात् नात्र टप् इत्येव तत्फलमिति वाच्यम् । सन्निपात परिभाषयैव टपोऽभावसिद्धे नैतदपि जात बहिरङ्ग सिद्धत्वस्योदाहरणम् । न च अम्बा + अत्र अम्बाऽत्र इत्यत्र सवर्ण दीर्घस्य पदद्वयापेक्षत्वेनासिद्धत्वात् अम्बार्थेति पुनः ह्रस्वोनेति इदमेव जातबहिरङ्गासिद्धत्वस्योदाहरणमित्यपि न वाच्यम्? 'लक्ष्येलक्षण' न्यायेनैवात्र तद् व्याकृतेः सुवचत्वात् । एवंचात्र जात

बहिरङ्गासिद्धत्वस्य किमुदाहरणमिति प्रश्ने भूतिकारेण बहुविमृश्येदमुदाहरणं दत्तं यत् नौ शब्देन अ शब्दस्य समासे 'नाव' इति जाते तत्र 'आचार क्खिबन्तात्' णौ अल्लोपे नावयति इत्यत्रान्तर्वर्ति क्खिबमादाय प्राप्तस्योठेवारणाय जात बहिरङ्गासिद्धत्वस्यावश्यकत्वमस्ति । अन्तरङ्गे ऊठि कर्त्तव्ये जात बहिरङ्गमवादेशः असिद्धो भवति तेनात्र ऊट् नेति एतस्य फलं भवति ।

तत्कालप्राप्तबहिरङ्गस्योदाहरणं तु 'उच्छति' इति बोध्यम् । अत्र गुणात्पूर्वं तुकि लघूपधत्वाभावात् न गुणः ।⁶⁴

अत्रलघूपधगुणः तुक् च सहैव प्राप्नुतः । तत्र प्रकृतिप्रत्यय सापेक्षत्वेन गुणो बहिरङ्गः । प्रकृतिमात्रापेक्षत्वेन तुक् चान्तरङ्गः । एवं चानयोः समकाल प्राप्तौ सत्यामन्तरङ्गेणतुका बहिरङ्गो लघूपधगुणो बाध्यते । एवमेव 'अभवकत्' इत्यत्र नित्यमकचं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात् 'इश्चेति' लोपः, अन्यथाऽकचि कृते इकार लोपे 'अभवतक' इति स्यादिति समकाल प्राप्तिकस्य बहिरङ्गस्योदाहरणं बोध्यम् । एवं 'शिवेहि' इत्यपि समकालप्राप्तबहिरङ्गस्यासिद्धत्वे फलमस्ति ।

अस्मिन् प्रसङ्गे विजयाकारेण शेखरोक्तमनुसरता असुश्रुवत् इत्यत्र श्रुधातोर्लङिचङि द्वित्वे अडागमे असुश्रु अत् इति स्थिते सार्वधातुक निमित्तक लघूपधगुणस्य चङ् निमित्तकस्योवङश्च प्राप्तावन्तरङ्गत्वादुवङ्भवति । तेन असुश्रुवत् इति रूपं सिद्ध्यति । अत्रोभयोः कार्ययोः समकालप्राप्ति सत्त्वाद् अन्तः कार्यत्वरूपान्तरङ्गत्वाद् उवङा गुणो बाधकत्वं भवति अन्तः कार्यत्वंच पूर्वोपस्थितिनिमित्तकत्वम् । अत्रैवं न शङ्कनीयं यदुभयोः परनिमित्तकत्वाविशेषात् समानत्वं वर्तत इति । समकालप्राप्त बहिरङ्गासिद्धस्थले एवं वक्तुमशक्यत्वात् 'स्योनः' इत्यत्र ऊन शब्दमाश्रित्य यणादेशो न 'शब्दमाश्रित्य गुणः' इति भाष्येण तथैवोचितत्वात् । गुणस्योक्तान्तरङ्गत्वं न सिद्ध्यति, तदपेक्षया खद्वाकारस्यैव प्रथमोच्चरितत्वात् इति चेन्न । सति सम्भवे चोच्चारणकृतस्येति व्यवस्थया न दोषः ।

नागेशेन शेखरस्य मूले उक्तं यदन्तः कार्यत्वरूपान्तरङ्गत्वमपि युगपत्प्राप्ता नैव पूर्वप्रवृत्ति नियामकम् । यथा 'पट्ठ्या' पट् + ई + आ इति स्थिते द्वयोर्गणोः समकालप्राप्तावेव पूर्वोपस्थिति निमित्तको यण् अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं भवति । ततो द्वितीयेन यणः पट्ठ्या सिद्ध्यति । एतेनेदं निश्चेतुं शक्यते यत् समकाल प्राप्तमेव बहिरङ्गमसिद्धं भवति न तु जातस्य बहिरङ्गस्य एतादृशेऽन्तरङ्गे असिद्धता भवति ।

भूति विजया टीकाद्वयमधिकृत्य परिभाषेन्दुशेखरस्य विशिष्टस्थलानां ...

जात बहिरङ्गासिद्धत्वानियामकत्वादेव वाटवोरित्यादौ वलिलोपो यणः स्थानिवत्वेन वारितो भाष्ये । जातबहिरङ्गासिद्धत्व नियामकत्वे तु विलम्बोपस्थितौकार निमित्तकस्य णो अनयैव लोक सिद्ध्या असिद्धत्वेन न यलोपवारणसम्भवात् स्थानिवद्भावपर्यन्तानुधावनस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

स्यादेतद् अन्तः कार्यत्वरूपमन्तरङ्गत्वमर्थात् पूर्वोपस्थिति निमित्तकत्वरूपमन्तरङ्गत्वम् यद्यपि लोक न्याय सिद्धन्तथापि अस्यां परिभाषायां स्यान्नाम नाना विधमन्तरङ्गत्वम् तावताऽपि अन्तरङ्गं प्रति बहिरङ्गमसिद्धं भवत्येव । तच्च बहिरङ्ग जातं स्यात् समकालप्राप्तं वा स्यात् इत्यत्रोभयोष्टीकाकार-योरैकमत्यमेव वक्तुं शक्यते ।

सन्निपात लक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य

सन्निपातः द्वयोः सम्बन्धः स निमित्तौ यस्य विधेः स विधिः तं सन्निपातं यो विहन्ति तस्य निमित्तं न भवति इत्यर्थिकेयं परिभाषा पाणिनीय व्याकरणं व्याकरणे महदुपयोगिनीति मन्यन्ते विचक्षणाः । एतस्याः व्याख्यानं भूतिविजयाटीकयोः द्वयोरपि विस्तरेण कृतं वर्तते । परन्त्वत्र भूतिटीकायाः व्याख्यानमेव रुचिरं प्रतीयते ।

ननु परिभाषायां सन्निपातलक्षणं विधेः तद्विधातकशास्त्रं प्रति अनिमित्तत्वबोधनेऽपि स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तस्य सन्निपातविधातक शास्त्रस्य प्रवृत्तिर्वारयितुमशक्या । विधेये तत्संसर्गे वा स्वीयोद्देश्यतावच्छेदक व्यापकत्वस्य भान नियमात् । अतः एतत्तात्पर्यं भूतिकारेण भूत्यां सम्यक्तया स्फोरितम् । तत्र चेदमवगन्तव्यं यत् परिभाषायां यदि विधात शब्दो विहननं विधात इति भाव घञन्तः स्यात् विधिशब्दश्च कर्मणि कि प्रत्ययान्तो विधेयपरः स्यात्तदा सन्निपात विधातक शास्त्रीयविधेये संकोचोभवति । यदि तु परिभाषायां तद् विधातपदे कर्मण्यण् विधिपदं च करणे कि प्रत्ययेन शास्त्रपरं तदा सन्निपातलक्षण शास्त्रीयाभ्यनुज्ञा दान वाक्ये एव संकोचो भवति । तत्र पूर्वः संकोचो धर्मशास्त्रीरित्या भवति । अयं द्वितीयश्च संकोचो नीति शास्त्र प्रयुक्तः संकोचः । यथा नीतिशास्त्रज्ञो राज्याधिकारी स्वापेक्षया गुणवत्तरं विद्वांसं न प्रवेशयिष्यति स्वोन्नमूलनभिया तथैव तत्तच्छास्त्रैः स्वोत्तरप्रवृत्तिमच्छा? स्वस्याभ्यनुज्ञानमपि विधीयते । एतत्सर्वं तत्त्वं भूत्यामेवं रीत्या प्रतिपादितम् -

‘इको यणचि’ इति विधिशास्त्रेण स्वविधेयघटितस्य साधुत्वमितरस्यचा-
साधुत्वं यदि बोध्यते तदा सुधी+उपास्यः सुध्युपास्य इत्यादीनामसाधुत्वं स्यात् ।
सुधी + उपास्य इत्यस्य स्वविधेयाघटितत्वात् सुध्युपास्य इत्यस्य
स्वविधेयातिरिक्तघटितत्वात् ।

तस्मात् ‘इको यणचि’ इत्यादिभिः शास्त्रैः स्वविधेयघटितस्य साधुत्वमिव
स्वोत्तरप्रवृत्तिमता शास्त्रेण बोधितस्याप्यभ्यनुज्ञादानमपि विधीयते । अस्येदं तात्पर्यं
यत् मदुत्तरप्रवृत्तिमशास्त्रेण यस्य साधुत्वं बोध्यते तदपि साध्विति तात्पर्यं तिष्ठति ।
अत एव अष्टाध्यायीघटकानि शास्त्राणि साधुशब्देष्वेव प्रवर्तन्ते । अत एव गग्यादि
शब्दघटकस्येकारादेर्यण् न भवति । स्वोत्तर प्रवृत्ति मच्छास्त्रान्तरबोधिता
साधुत्वसमानाधिकरणं च साधुत्वं पुण्यजनकतावच्छेदकमिति वैयाकरणानां समयः
(सिद्धान्तः)

इदं सूच्यते यन्मदीय सन्निपातविघातकातिरिक्ते न विधेयेन घटितमपि
साधु भवति । तेन बुद्धौ इति प्रयोगे ‘अच्च घेः’ इति शास्त्रेण स्वसन्निपातविघातक
यब् विधेरभ्यनुज्ञा दानाभावेनात्र टाब् न भवति । कष्टाय क्रमणे इति निर्देशेन
अस्याः अनित्यत्वं बोध्यते । तेन ‘डेर्यः’ इत्यस्य अभ्यनुज्ञादानघटक वाक्य
घटक सन्निपातविघातक पदार्थे ‘सुपिच’ इत्यतिरिक्तत्वेन संकोचात् ‘रामाय’
इत्यत्र दीर्घो भवत्येव ।

एतेन विवेचनेन इदं सिद्ध्यति यत् सन्निपातपरिभाषया तान्येव लक्ष्याणि
सिद्ध्यन्ति यत्र द्वयोः सम्बन्धरूपस्य सन्निपातस्य विघातो नैव जायेत ।

अत्र विजयाकारोऽपि एवमेव मनुते यत् केनापि सूत्रेण क्रियमाणकार्यं
तदुत्तरं प्रवृत्तिमता शास्त्रेण स्यात् इति तु अभिप्रेतमेवास्ति किन्तु सन्निपातलक्षण
विधेस्तद्विघातकं प्रति अनिमित्तत्वेऽपि तद्विघातकशास्त्रस्य स्वीयोद्देश्यता-
वच्छेदक ज्ञानाप्रवृत्तिरव्याहतैव ।

एवमाशंकायां विजयाकाराः वदन्ति यत् यदि ‘इकोयणचि’ इत्यादि शास्त्राणां
केवलं स्वविधेयघटितस्य साधुत्वे एव व्यापारः तर्हि ‘सुध्युपास्यः’ इत्यस्य इव
सुधी+ उपास्य इत्यस्यापि ‘सुपोधातु प्रातिपादिकयोः’ इति सूत्र विधेय घटितत्वेन
साधुत्वापत्त्या अनिष्टं स्यात् । अतः अजव्यवहितपूर्वत्व विशिष्टमिकघटितं
रूपमसाधु तथा अजव्यवहित पूर्वत्व विशिष्टं यण् घटितं रूपं साधु इति व्यापार
द्वयमवश्यं स्वीकरणीयम् ।

भूति विजया टीकाद्वयमधिकृत्य परिभाषेन्दुशेखरस्य विशिष्टस्थलानां ...

एवं च सुपो धातु इति सूत्रेण सुधी + आ उपास्य + सु इत्यसाधु तथा सुधी + उपास्य इति साधु इत्येवं रीत्या सुधी + उपास्य इत्यस्य साधुत्वं बोधितम् । इदमेवरूपं 'इको यणचि' इति सूत्रेण असाधुत्वेन प्रतिष्ठापितमिति साधुत्वासाधुत्वयोर्विरोधात् एकस्य शास्त्रस्योभयविध बोधजनकत्वेन कथमिव प्रामाण्यं स्यात् ।

एवमाशंकायां वदन्ति कतिपये यत् प्रत्येकं शास्त्रेण स्वस्व विधेयघटिते शास्त्रप्रवृत्तियोग्यत्वरूपं साधुत्वमात्रं बोध्यते न तु अन्यस्या⁶⁵ साधुत्वमपि ।

गगरी + अत्र इत्यत्र अपभ्रंशे प्रवृत्त्यभावस्य सर्वेषां शास्त्राणां साधुत्व बोधकानामुद्देश्यतावच्छेदक कोटौ शास्त्रप्रवृत्तियोग्यत्वेन शास्त्रबोधितत्वस्य प्रवेशः । अपभ्रंशाश्च न शास्त्र प्रवृत्तियोग्यत्वेन शास्त्र बोधिता इति तत्र न भवति शास्त्र प्रवृत्तिः ।

अस्यां विचारणायामिदमेव वक्तुंशक्यते यद् भूतिकारः एतत्परिभाषाप्रयुक्त-संकोचस्थले कार्यद्वयं करोति प्रथमन्तु केनापि शास्त्रेण स्वविधेयघटितस्य साधुत्वं बोध्यते तथा तत्प्रवृत्त्युत्तर प्रवृत्तिमता शास्त्रेण पूर्वं शास्त्र विघातकातिरिक्तेन यत् किमपि विधीयते तदपि साधु इति ब्रवीति ।

अत्र विजयाकारः प्रकारान्तरेणेदमेव तथ्यं कथयति यत् - प्रत्येकं शास्त्रं स्व स्वविधेयघटितस्य साधुत्वे न सह तत्र शास्त्रप्रवृत्त्यर्हत्वरूपसाधुत्वमात्रं बोध्यते न तु अन्यस्यासाधुत्वमपि ।

न चैवमपि 'अर्थवत्' सूत्रस्य संज्ञा विधायकस्य साधुत्वविधायकत्वाभावेन तस्य भाषायामपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् 'अ धातुः' इति पर्युदासेन साधुत्वमेव तत्र प्रवृत्तिस्वीकारात् ।

एवं स्थिते सन्निपातपरिभाषया तत्तच्छास्त्रस्य विधेयभूत शास्त्रप्रवृत्तियोग्यत्वरूपसाधुत्वघटक शास्त्रपदार्थे स्वनिमित्तसन्निपातविघातातिरिक्तत्वेन संकोचो बोध्यते । शास्त्राणि च स्वप्रवृत्तियोग्यत्वेन शास्त्रबोधिते एव प्रवर्तन्ते इति 'शतानि' इत्यादौ लुक् न भवति । किन्तु एतदपि कथनं समीचीनं न प्रतिभाति यतो हि 'सुध्युपास्य' इति परिनिष्ठिते रूपे कस्यापि शास्त्रस्य प्रवृत्तियोग्यत्वाभावेन तत्र अन्तिम शास्त्रेण शास्त्रप्रवृत्त्यर्हत्वं बोधने, तस्य शास्त्रस्याप्रामाण्यं दुर्वारमेव स्यात् ।

एवमाशंक्य विजयाकारः अत्र शिवकुमार मिश्र महाभागानां मतमित्थमुल्लिखे-
मतमित्थमुल्लिखे-

अत्र मिश्र चरणाः - शास्त्राणां स्वविधेयघटितः पुण्यजनकः स्वविधेयाघटितः स्वोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नः पापजनकः इति व्यापार द्वयं भवति।⁶⁶ अपरिनिष्ठितप्रयोगे केनचिच्छस्त्रेण पुण्यजनकत्व बोधनेऽपि शास्त्रान्तरेण पापजनकत्वबोधनाद्यागादावप्रयोगः। पुण्यजनकत्वस्य पुण्यजनकत्वाभावेन विरोधेऽपि पापजनकत्वेन विरोधाभावात् न शास्त्राणामप्रामाण्यम्। सन्निपात परिभाषया च विधेयभूतकार्ये परम्परया स्वनिमित्त सन्निपातविधातकत्वं विशेषणतया बोध्यते। ततश्च स्वनिमित्त सन्निपातविधातकत्व विशिष्टो दीर्घो भवतीत्यादि क्रमेण शास्त्राणामर्थात्सूत्रं च प्राप्ताप्राप्तविवेक न्यायेन विशेष्यांकमात्र विधानेन यत्र विशिष्टस्सम्पद्यते तत्रैव दीर्घादि कार्यम्भवति न तु विशिष्टं विधीयते। उपजीव्यविरोधो न न्याय्य इति न्यायमूलकत्वमप्यस्मिन्नेवकल्पे उपपद्यते। सन्निपात लक्षणविधित्वस्य लिङ्गत्वे तु विरोधिनं नोपजीवयेदिति न्यायमूलकत्वं स्यात् तथा च सन्निपातविधातकत्वमस्या-लिङ्गमित्येव युक्तं न तु सन्निपात लक्षणविधित्वमित्याहुः।⁶⁷

शेखरकारो नागेशभट्टः अस्याः परिभाषायाः (उपजीव्य विरोधस्या-युक्तत्वमिति) न्यायमूलकत्वं व्याजहार।

नागेशस्यास्यकथनस्योपरि भूतिकारः केषांचिन्मतं प्रस्तुवन् लिखति यत् 'न तिसृ' इति सूत्रमत्रज्ञापकमन्यथा तिसृणामित्यत्र तत्परिभाषाभावे तिसृ + नाम् इत्यवस्थायामन्तरङ्गत्वात् तद्वैयर्थ्यं स्यात्।

परिभाषासत्त्वे तु प्रकृति प्रत्ययसन्निपात प्रयुक्तं तिस्रादेशस्य ङीपं प्रति अनिमित्तत्वेन तदप्रवृत्त्यां सूत्र सार्थक्यं जायते। न च 'न षड्' इति निषेधः अत्रेति वाच्यं स्वस्त्रादिगणे तिसृ चतसृ पाठस्य अनार्थत्वेन तन्निषेधायोगात्। अत एव 'कृन्मेजन्तः' इति सूत्रे भाष्ये तिस्रः चतस्रः इत्यत्र ङीबमाशंक्य नात्रङीब् भवति यदयं न तिसृ चतसृ इति नामि दीर्घत्व प्रतिषेधं शास्ति इत्युक्तं तत्र युक्तम्। तिस्रः अति क्रान्तानामतिसृणामित्यत्र ङीपि लिङ्ग विशिष्टपरिभाषया ङीबन्ते उपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोरिति ह्रस्वे' नामि 'इति दीर्घे' च न्यूनसमुदायापेक्षात्वेनान्तरङ्गत्वात् पूर्वं ह्रस्वे कृते प्राप्तदीर्घवारणाय

सूत्रस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकत्वासम्भवात्। एवं रीत्या दृश्यते अत्र यद् भूतिकारः
न्यायसिद्धायामपि परिभाषायामस्यां ज्ञापकत्वस्योद्भावना कृता निराकृता च।

अस्याः परिभाषायाः ज्ञापक विषये भूत्यामन्यदपि लिखितमुपलभ्यते तत्र
लिखितमस्ति यत् अतितित्स्त्री नाम् इति स्थिते नामि इत्यस्यापि
प्रतिपदोक्तत्वरूपान्तरङ्गत्वेन नित्यत्वेन चोभयोः 'गोस्त्रियोरुप सर्जनस्य' नामि
इति दीर्घस्य च समत्वात् परत्वात् दीर्घोत्तरं ह्रस्वे 'लक्ष्ये लक्षण' न्यायेन पुनः
दीर्घस्याप्राप्त्या 'न तिसृ चतसृ' इति सूत्रं व्यर्थं सत् अस्यां परिभाषायां ज्ञापकमिति
युक्तमेव।

अन्ये तु वाचि ह्रस्वश्च इति न्यासो नैव 'श्रियाम्' 'श्रीणाम्' इत्यादि
इष्टरूपसिद्धौ 'वामि' ङिति ह्रस्वश्च इति योगद्वयकरणं परिभाषायामस्यां ज्ञापकम्।
ज्ञापितायां परिभाषायां श्रीणामित्यत्र अजादित्व सन्निपातेन जायमानेन नदीत्वेन
नुद् द्वारा विघातस्यायुक्ततया नुटोऽप्राप्तिः इति 'वामि' इत्यस्य सूत्रस्यावश्य-
कत्वमस्ति। तत्सत्त्वे तु नुङ् विशिष्टे आम्त्वेन सन्निपात विघाताभावः स्पष्ट एव।

वाचिह्रस्वश्च इति न्यासाङ्गीकर्त्रीणां मतानुसारं तु अजादित्वस्य वर्णत्व
व्याप्यधर्म घटितत्वेन यदागम परिभाषया आनयनं न सम्भवतीति तद् विरोधः
स्पष्ट एव। एवं रीत्या परिभाषायामस्यां ज्ञापकत्वं प्रस्तुतीकृतम्, किन्तु भूतिकारः
एतेन सहमतो नास्ति। स ब्रूते यत् 'ङिति ह्रस्वश्च' इत्यत्र नित्यस्त्रीणाम्
'ब्राह्मणानाम्' इति सिद्ध्यर्थं तस्याः सम्बन्धः (नित्य स्त्रीत्वस्यासम्बन्धः) इति
भाष्यसम्मत सिद्धान्तानुसारं वाचि ह्रस्वश्चेति एकयोगस्य कर्तुमशक्यत्वात् तस्मात्
नेयं परिभाषाज्ञापकसिद्धा किन्तु न्यायमूलिकैवैषा। अत्र विजयाकारोऽपि भूति
कारानुसारमेव निरूपयति तेनोक्तं यत् 'वाचि ह्रस्वश्च इति न्यासेनैव 'श्रियाम्'
श्रीणाम् इत्यादौ नदीत्वसिद्धिः भवितुमर्हति।

अन्यत्र अजादौ तु नदीत्वेऽपि दोषाभावात् 'ङिति ह्रस्वश्च' वामीति
योगद्वयकरणं परिभाषायामस्यां ज्ञापकम्। ज्ञापितायां चास्यां परिभाषायां
श्रीणामित्यादौ अजाद्यव्यवहितत्वं सन्निपातेन जातं नदीत्वं नुद् द्वारा अजादित्व
विघातकं भविष्यति। नुटि कृते यदागम न्यायेन अजादित्वं तु आनेतुं न शक्यते।
वर्णग्रहणे यदागम परिभाषाया अप्रवृत्तेः। यदा 'वामि' इति पृथग् योगः क्रियते
तदा तु सन्निपात विघातो नैव भवति। यदागम न्यायेन नुडादौ आम्त्वस्य सत्त्वात्।

एवंचेद् सिद्धं भवति यत् परिभाषेयं ज्ञापक सिद्धा किन्तु इतो अग्रे भूति कारानुसारं विजयाकारोऽपि निरूपयति यदिदं ज्ञापकं न युक्तम्। यतो हि वामि ह्रस्वश्चेति न्यासेनैव सिद्धे ज्ञापितायामपि परिभाषायां योगद्वय करणस्य चारितार्थाभावात्।

अग्रे विजयाकारः अस्याः परिभाषायाः 'न तिसृ चतसृ' इति सूत्रस्य ज्ञापकत्वं प्रतिपादितवान् तेन कथितं यत् परिभाषाभावे 'तिसृणाम्' इति स्थिते डीपि 'न तिस्र' इति सूत्रं व्यर्थं सत् अस्यां ज्ञापकम्।⁶⁸

ज्ञापितायांतुपरिभाषायां विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्व सन्निपातेन जातस्य तिस्रादेशस्य तद्विघातक डीपं प्रति अनिमित्तत्वात् न डीप् इति दीर्घवारणाय सूत्रं सार्थकम्।⁶⁹

'न षट् स्वस्त्रादिभ्यः' इति सूत्रेण तु नात्र डीपो वारणम्, स्वस्त्रादिषु तिसृ चतसृ पाठयोः अनार्षत्वात्।

एवं रीत्या विजयाकारेण परिभाषायामस्यां 'न तिसृ चतसृ' इति सूत्रस्य ज्ञापकत्वं यत्र मन्यते तत्र भूतिकारः अस्याः खण्डनं करोति यथोक्तं प्राक् - तिस्रः अतिक्रान्तानाम् 'अतितिसृणाम्' इत्यत्र डीपि लिङ्गविशिष्ट परिभाषया डीबन्ते उपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति सूत्रे 'नामि' इति दीर्घे च प्राप्ते अल्पापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् पूर्वं ह्रस्वे कृते प्राप्तदीर्घवारणाय 'न तिसृ चतसृ' इति सूत्रस्य सार्थक्येन ज्ञापकत्वासम्भवात्।

एवं च विवेचनेनानेनात्र स्पष्टं वक्तुं शक्यते यत् परिभाषाया अस्याः ज्ञापकत्व विषये उभयोष्ठीकाकारयोरैकमत्यं नास्ति।

एवं रीत्या परिभाषेन्दु शेखरे बहुत्र द्रष्टुं शक्यते उभयोष्ठीकयोः पार्थक्यमित्यलं पल्लवितेन।

संदर्भ संकेत

1. भूतिकारः पृ० 20 परिभा० 4
2. विजयाकारः पृ० 20 परिभा० 4
3. तदेव पृ० 20 परिभा० 4
4. तदेव पृ० 20-21, परिभा० 4
5. भूतिकारः पृ० 21, परिभा० 4
6. विजयाकारः पृ० 22 परिभा० 4

7. तदेव पृ० 22 परिभा० 4
8. तदेव पृ० 43
9. तदेव
10. विजयाकारः पृ० 43
11. तदेव
12. तदेव पृ० 43-44
13. तदेव पृ० 40-41
14. तदेव पृ० 44-45
15. तदेव
16. तदेव पृ० 49
17. तदेव पृ० 50
18. भूतिकारः पृ० 40
19. तदेव पृ० 42
20. तदेव 42-53
21. तदेव पृ० 44
22. तदेव पृ० 44-45
23. तदेव पृ० 46
24. भूतिकारः पृ० 46-47
25. विजयाकारः पृ० 57
26. तदेव पृ० 59-60
27. विजयाकारः पृ० 64
28. भूतिकारः पृ० 52
29. तदेव
30. विजयाकारः पृ० 68
31. तत्त्वप्रकाशिकाकारः पृ० 52
32. तत्त्व प्रकाशिकाकारः पृ० 52-53
33. भूतिकारः पृ० 56
34. विजयाकारः पृ० 71
35. तदेव
36. तत्त्वप्रकाशिकाकारः पृ० 56-57
37. तदेव
38. भूतिकारः पृ० 56
39. तदेव पृ० 56

140 परिभाषेन्दुशेखरस्यभूतिविजयाटीकयोः कतिपयविशिष्टस्थलानांतुलनात्मक...

40. विजयाकारः पृ० 71-72
41. विजयाकारः पृ० 10 - 74
42. प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः काणाद् सुगतौ पुनः। अनुमानं च तच्चाथ सांख्याः शब्दं च ते अपि। न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानं च केचन। अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्याह प्रभाकरः॥
43. विजयाकारः पृ० 74
44. तदेव
45. विजया पृ० 86
46. भूति तत्त्वप्रकाशिका पृ० 71
47. भूतिकारः पृ० 72
48. तत्त्वप्रकाशिकाकारः पृ० 126
49. विजयाकारः पृ० 148
50. भूतिकारः 127
51. तदेव पृ० 127
52. तदेव पृ० 127
53. विजयाकारः पृ० 149
54. तदेव पृ० 151-152
55. तदेव पृ० 149
56. विजयाकारः पृ० 10-11
57. तदेव पृ० 11
58. विजयाकारः पृ० 187
59. भूतिकारः पृ० 182
60. विजयाकारः पृ० 194
61. भूतिकारः पृ० 183
62. तदेव पृ० 175-76
63. तदेव पृ० 176-177
64. तदेव पृ० 178-179
65. विजया पृ० 315, 17
66. महामहोपाध्याय शिवकुमारमिश्राः पृ० 318 विजया
67. भूतिकारः पृ० 319
68. विजयाकारः पृ० 319

उपसंहार

‘परिभाषेन्दुशेखरस्य विजयाभूति टीकयोः कतिपयविशिष्टस्थलानां तुलनात्मकमध्ययनम्’ इति विषयमाधारीकृत्य कृतं शोधकार्यं मया । नूनं विषयोऽयं गभीरतरः । एकन्तु परिभाषेन्दुशेखर पुस्तकमेव कठिनं प्रौढपाण्डित्यसापेक्ष व्याख्येयं तदुपरिभूति विजयाटीकयोस्तुलनात्मकं पर्यवेक्षणम् । व्याकरण शास्त्रस्याधारस्तम्भोऽयं ग्रन्थः परिभाषेन्दु शेखरनामकः । अत्र समागताः सर्वाः परिभाषाः नूनं व्याकरणशास्त्रोपयोगिन्यः सन्ति । अतः एतस्य तुलावगाहि आलोडनमन्तरा नैवशक्यते किमपिलेखितुमत्र । तत्रापितत्रटीकयोर्द्वयोः तुलनात्मकं समीक्षणं नूनं कठिनायते । अनयोष्टीकयोरिदं वैशिष्ट्यं यत् मूलार्थस्य स्फोरणे केवलं स्पर्शमात्रमेवात्र कृतं वर्तते । मूलार्थमपहाय तत्र तत्र समुद्भाविताः नवीनाः नवीनाः कल्पनाः । समुद्भाविताश्च अभूत्पूर्वा परिष्कारशैली । नव्यन्यायशैल्या प्रोद्भावितेयं परिष्कारशैली न्यायमार्गे प्रवेशमकृतवतां कृते नितरामेव काठिन्यमावहति । नात्रसन्देहः यत् परिष्कारलेखनस्य नवीन कल्पनोद्भावनस्य वा टीकाकारयोस्तात्पर्यं ग्रन्थस्य मूलार्थावबोधने एवासीत् । यतो हि टीकाकाराणां विचारेण अद्भुतया प्रतिभया च पुस्तकस्यास्य मौलिकं वर्चस्वं नूनं प्रकटितं भवति । नागेशस्यसूक्ष्मेक्षिकाच प्रस्फुटिता भवति । किन्त्वस्मिन्समये एतादृशं कार्यं श्रमसाध्यं, कष्टसाध्यं वैदुष्यसाध्यं चेत्यत्र न मनागपि संशयावसरः ।

एतादृशं गरीयः कार्यमादाय समारब्धं शोधकर्मणि सम्पतिताः नैके प्रत्यवायाः पुरस्तान्मे । न खलु विमनायितं यत्र, न वा उत्सृष्टं स्वकीयं कार्यं यद्यपि लगितो भूयान्, समयः परन्तु सम्पादितं कार्यं मिदं मयका । अस्मिन्पुस्तके प्रकरणत्रयं वर्तते । प्रथमप्रकरणं नाम - 1. शास्त्रत्व सम्पादनोद्देश्य नामकं प्रकरणम् - अस्मिन् प्रकरणे यावत्यः परिभाषाः समागताः सन्ति ताः स्वीः शास्त्रत्वं सम्पादयन्ति । शास्त्रत्वसम्पादनमन्तरा द्वितीय प्रकरणस्य बाध्यबाधकभाव बोधनपरायणसरूपसार्थक्यं नैव जायेते । यतोहि अस्मिन्प्रकरणे इदमेव निरूपितं वर्तते यत् पूर्वशास्त्रं प्रति परशास्त्रमसिद्धं स्यात् अन्तरङ्ग शास्त्रं प्रति बहिरङ्ग

मसिद्धं स्यात्। एवं रीत्या एक शास्त्रं प्रति अपरस्यशास्त्रस्यासिद्धत्वं प्रतिपादितम् किन्त्वियदमसिद्धत्वं शास्त्रत्वं सम्पादनं विना नैव भवितुमर्हति। एवं च प्रथम प्रकरणस्य द्वितीय प्रकरण सापेक्षतया तस्य प्राथमिकं कथनमौचित्यमेवांचति। द्वितीय प्रकरणे लक्ष्यधर्मिक साधुत्व प्रकारक बोधजनिका परिभाषाः समुद्दिष्टाः, सन्ति। तृतीयप्रकरणे अनयोः प्रकरणयोः अवशिष्टाः परिभाषाः वर्तन्ते।

प्रथमप्रकरणे 'कार्यमनुभवन्' 'यदागमा' निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति 'प्रत्ययग्रहणे' 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' इत्यादयः प्रमुखाः परिभाषाः सन्ति। आसां परिभाषाणां विवेचनं महता संरम्भेण टीकाकाराभ्यां कृतम्। यत्रतत्र खण्डनमण्डनादिकमपि दृश्यते। मया च यत्र विजयाकारेण भूतेः खण्डनं कृतं तत् समुल्लिख्य तत्त्वप्रकाशिकाकार द्वारा कृतं तत्समर्थनमपि लिखितम्।

कुत्रचिच्च द्वयोष्टीकयोः प्रतिपादन शैली कीदृशीति सोदाहरणं प्रस्तुतीकृतम्। यथामति कुत्रचित् युक्तयुक्तत्वं विनिर्णयोऽपि कृतः। एवं रीत्या कृतो मया प्रयासः क्षोदीयान्। अस्मिन्प्रयासे कियत् साफल्यं लब्धमिति निर्णेतुं गुणैक पक्षपातिनो विद्वांसः एव प्रभवः। अत्रकर्मणियेषांसाहाय्यं मया लब्धं तेषां सर्वेषां कृतज्ञतामावहामि। एतादृशं कठिनं कार्यं कथं भवेत्सम्पाद्यमिति चिन्तातुरस्य मे समक्षं समागता डॉ० विश्वनाथ मिश्र महाभागाः पण्डितप्रवराः एते च व्याकरणजगति अङ्गुलिगण्येषुविद्वत्स्वन्यतमाः सन्ति। अपि वाराणसि व्याकरणार्णवेभ्यः स्वनामधेयैः महाशयजी इति नाम्ना ख्यातेभ्यः विद्वद्भ्यः समधीतमनेन व्याकरणम्। कृता चानेन परिभाषेन्दु शेखरस्य हृदयहारिणी विशिष्टा परमोत्कृष्टा व्याख्या ग्रन्थरूपेण। नूनमिमे मम कठिनतमे व्यापारेस्मिन् सहायका भविष्यन्तीति समीहया प्रार्थिता। इमे अमूल्यं साहाय्यं प्रदाय कार्यमिदं सम्पादितवन्त इति मदीयं महत्सौभाग्यम्।

प्रस्तुतः शोधसम्बन्धोऽयं साहित्य दर्शनादि विषयानपेक्षकेवलं व्याकरणमेवावगाहते। तत्रापि सन्धि-विभक्ति-कारक-समास-तद्धित-गणादि प्रकरणान्तर्गताः समग्राः परिभाषा एव विषयी करोति।

विषयेऽस्मिन्नर्घत्वेऽनेके परिभाषा ग्रन्था दृष्टिपथमवतरन्ति, तेष्वभ्यङ्कर संकलितः 'परिभाषा संग्रहः' 'सर्वानतिशेते।' इतोऽधिकमपि यत्र तत्र मुद्रित ग्रन्थेषूपलभ्यमानं परिभाषाविषयमधिकृत्य यथा सम्भवमत्र प्रयासः कृतः। अद्यावधि विषयोऽयं शोधप्रबन्धत्वेन न केनाप्याकलितोऽस्तीति नैयून्यमपाकर्तुं

प्रबन्धेऽस्मिन् ममैवास्य शोधप्रबन्धस्योद्देश्यम्। महानिबन्धोऽयं शास्त्रत्व
सम्पादक-बाधबीज - शास्त्रशेषरूपेण प्रकरणत्रयेण विभक्तं परिभाषेदु शेखरं
नाम ग्रन्थं भूतिविजयाटीकानुरोधाद् विशिष्ट स्थलेष्वाधारीकृत्य प्रवर्तते।

किंच वाराणसीयैः श्री महाशय जी, महोदयानामन्तेवासिभिः डॉ०
विश्वनाथमिश्र महाभागैरत्र महत् साहाय्यमाचरितमस्ति तदर्थमिमे महानुभावा
भूयोभूयो धन्यवादानर्हन्तीति।

नूनमिमे मम कठिनतमे व्यापारेऽस्मिन् सहायका सेत्स्यन्तीति समीहया
प्रार्थिता। इमे अमूल्यं साहाय्यं कार्यमिदं सम्पादयामासुरिति तेषां कार्ताभ्यामवहामि।

12. चान्द्र व्याकरणवृत्ते: समालोचनात्मकमध्ययनम्, डॉ० हर्षनाथ मिश्र, श्री लाल बहादुर शास्त्री केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठम्, दिल्ली, प्रथम संस्करणम्, 1974।
13. परमलघु मजूषा 'दीपिका' श्री नागेशभट्टः अलखदेवशर्मा, चौ० सं० सीरीज आफिस, वाराणसी, द्वितीय संस्करणम्, सम्बत् 2020।
14. परिभाषा संग्रहः संग्रहकर्ता डॉ० के० वी० अभ्यङ्कर, भण्डारकर प्राच्यविद्याशोध संस्थान, पूना, प्रथम संस्करणम्, 1967।
15. परिभाषेन्दुशेखरः तत्त्वादार्शः श्री वासुदेव शास्त्री अभ्यङ्करः, भण्डारकर प्रा० वि० शो० संस्थान, पुणे 1971।
16. परिभाषेन्दु शेखर-भूति टीका टीकाकार, म० म० रामकृष्णपटवर्धन तात्याशास्त्री, राजराजेश्वरी प्रेस, पुस्तकालय, दुर्गाघाट वाराणसी, सन् 1943, ई०।
17. परिभाषेन्दु शेखर - विजयाटीका, टीकाकार म० म० जयदेवमिश्र, तीरभुक्ति प्रकाशनम्, पी० सी० बनर्जी रोड, इलाहाबाद, चतुर्थ संस्करणम्, सन् 1968 ई०।
18. परिभाषेन्दु शेखर - बृहच्छास्त्रार्थकला पं० वेणीमाधव शास्त्री, चौ० सं० सीरीज आफिस, वाराणसी, सन् 1943 ई०।
19. परिभाषेन्दु शेखर हेमवती, श्री सम्पूर्णानन्द संस्कृत वि० वि० वाराणसी।
20. पाणिनीय व्याकरण का अनुशीलनम् डॉ० रामशंकर भट्टाचार्य, इण्डोलाजिकल, बुक हाउस, वाराणसी, प्र० सं० सन् 1966 ई०।
21. प्रौढ मनोरमा 'बृहच्छब्दरत्न प्रथमोभागः श्री भट्टोजिदीक्षित तथा श्री हरिदीक्षितः', हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी, प्र० सं० 2021 वै० सम्बत्।
22. भाषावृत्तिः श्री पुरुषोत्तमदेवः, रत्ना पब्लिकेशन्स, कमच्छा, वाराणसी, प्र० सं० 1971 ई०।
23. मनुस्मृति जयकृष्ण हरिदत्ते, भारतीय विद्याभवन बम्बई, सन् 1972 ई०।
24. लघुशब्देन्दुशेखरः नागेशोक्ति प्रकाश विभूषितः, चौखम्बा सं० सी० आफिस, वाराणसी, 1938 ई०।
25. लघुशब्देन्दुशेखर दीपिका नित्यानन्द पर्वतीय, चौ० सं० सी० आफिस वाराणसी, षष्ठ सं० 1983 ई०।

26. वाक्य प्रदीपम् 'ब्रह्मकाण्ड श्री भर्तृहरि', चौ० सं० सं० चतुर्थ सं० सम्बत् 2037 ।
27. वाल्मीकि रामायण किष्किन्धा काण्ड सम्पादक, शिवराम शर्मा वासिष्ठ, चौ० वि० भा० वाराणसी, सन् 1966, ई० ।
28. वैयाकरणभूषणसारः 'प्रभादर्पण टीका' श्रीकौण्डभट्टः सम्पा० बालकृष्णशास्त्री हरिवल्लभशास्त्री, चौ० सं० सी० आफिस वाराणसी, द्वितीय संस्करणम्, सम्बत् 2025 ।
29. व्याकरण की दार्शनिक भूमिका डॉ० सत्यकाम वर्मा, मुंशी राम मनोहर लाल, 54 रानी झांसी रोड, नई दिल्ली-5, प्र० सं० सन 1971 ई० ।
30. व्याकरण महाभाष्यम् पतञ्जलिः व्याख्याकार युधिष्ठिर मीमांसकः, प्रकाशक श्री प्यारे लाल, द्राक्षादेवी न्यास, सी० 4, सी० सी० कालोनी दिल्ली, दिल्ली प्र० सं० सन 1979 ई० ।
31. व्याकरण शास्त्र का इतिहास द्वितीय भाग, संकलनकर्ता - श्री युधिष्ठिर मीमांसकः, भारतीय प्राच्य विद्या प्रतिष्ठान, रामगंज, अजमेर, राजस्थान, प्रथम संस्करणम्, सं० 2019 ।
32. व्याकरण शास्त्र का इतिहास तृतीयभागः श्री युधिष्ठिर मीमांसक, रामलाल कपूर ट्रस्ट बहालगढ़ सोनीपत (हरियाणा), प्रथम सं० 2030 ।
33. संस्कृत व्याकरण का उद्भव और विकास, आ० सत्यकाम वर्मा, मोती लाल बनारसीदास, बंगलो रोड, जवाहर नगर दिल्ली, प्र० सं० 1974 ।
34. संस्कृत शास्त्रों का इतिहास आचार्य बलदेव उपाध्याय, शारदा मन्दिर, 37वीं रवीन्द्रपुरी दुर्गा कुण्ड वाराणसी, प्र० सं० वै० सं० 2032 ।
35. संस्कृत साहित्य का इतिहास आचार्य बलदेव उपाध्याय, शारदा मन्दिर 37वीं रवीन्द्रपुरी दुर्गा कुण्ड वाराणसी, प्र० सं० वै० सं० दशम संस्करणम्, सन् 1978 ई० ।
36. सिद्धान्त शिरोमणि श्री भास्कराचार्य, चौखम्बा प्रकाशन, प्रथम संस्करणम्, सन् 1929 ।

